

**МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ
«ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУЧАНД БА НОМИ АКАДЕМИК
БОБОҶОН ҒАФУРОВ»**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 811.222.8'28 (81.2 Т) С - 33

САФАРЗОДА МУЛЛООХУН БУРҶОНӢ

**ИРТИБОТИ ЗАБОНИ «НАФАҲОТ-УЛ-УНС»-И
АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ БО ҒӢЙИШҲОИ МУОСИРИ
ТОҶИКӢ**

(лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӢйишҲои ҷанубӢ)

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори фалсафа [PhD] – доктор аз рӯйи
ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ)**

**Роҳбари илмӣ: доктори
илмҳои филологӣ, профессор
Ваҳҳобов Толиб**

ХУЧАНД – 2025

МУНДАРИЧА

ИХТИСОРАҲО.....	4
МУҚАДДИМА.....	5-11
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ.....	12-18
БОБИ I. ВИЖАГИҲОИ ВОЖАҲОИ АСЛИИ МАНСУБ БА ИСМУ СИФАТИ «НАФАҲОТ-УЛ-УНС» ДАР ЛАҲҶАИ МАСТҶОҲ ВА ГӢЙИШҲОИ ҶАНУБӢ.....	19-57
1.1. Матолиби муқаддамотӣ.....	19
1.2. Аносири луғавии мансуб ба исм.....	24
1.3. Аносири луғавии мансуб ба сифат.....	49
БОБИ II. ВИЖАГИҲОИ ВОЖАҲОИ АСЛИИ МАНСУБ БА ҶОНИШИН, ФЕЪЛ ВА ЗАРФИ «НАФАҲОТ-УЛ-УНС» ДАР ЛАҲҶАИ МАСТҶОҲ ВА ГӢЙИШҲОИ ҶАНУБӢ.....	58-100
2.1. Матолиби муқаддамотӣ.....	58
2.2. Аносири луғавии мансуб ба ҷонишин.....	60
2.3. Аносири луғавии мансуб ба феъл.....	62
2.3.1. Феълҳои таркибии номӣ.....	84
2.4. Аносири луғавии мансуб ба зарф.....	93
БОБИ III. ВИЖАГИҲОИ КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСИИ «НАФАҲОТ-УЛ-УНС» ДАР ЛАҲҶАИ МАСТҶОҲ ВА ГӢЙИШҲОИ ҶАНУБӢ.....	101-144
3.1. Матолиби муқаддамотӣ.....	101
3.2. Таҳлили қиёсии калимаҳои арабӣ.....	103
3.2.1. Калимаҳои мансуб ба исм.....	104
3.2.2. Калимаҳои мансуб ба сифату зарф.....	121
3.3. Калимаҳои иқтибосии арабӣ – ҷузъи феълҳои таркибии	
номӣ.....	126
3.3.1. Феъли таркибии номӣ бо феъли кардан.....	126
3.3.2. Феъли таркибии номӣ бо феълҳои шудан ва гуфтан.....	134
3.4. Муқоисаи калимаҳои иқтибосии забонҳои дигар.....	138

ХУЛОСА.....	145-148
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	149
ФЕҲРИСТИ ОСОРИ ТАҲҚИҚӢ.....	151
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	168

ИХТИСОРАҲО:

ва ғ. – ва ғайра

«Л» – «Луғатнома»

маҷ. – маҷозан

«Н» – «Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ул-қудс»

ниг. инч. – нигар инчунин

к. – китоби

«ФБС» – «Фарҳанги бузурги суҳан»

«ФГҶЗТ» – «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ»

«ФД» – «Фарҳанги Доро»

«ФЗТ» – «Фарҳанги забони тоҷикӣ»

«ФОҶ» – «Фарҳанги осори Ҷом ӣ»

«ФТЗТ» – «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ»

ҷ. – ҷилди

МУҚАДДИМА

Пажуҳиши мазкур ба баррасии муносибати забони яке аз асарҳои адабӣ-таърихӣ қарни XV – «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ (минбаъд: «Н») бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бахшида шуда, бинобар фаровонии маводи фактологӣ аз асари мазкур бадастомада кори диссертатсионӣ дар заминаи лексика ба анҷом расидааст.

Мубрамии мавзӯи таҳқиқ. Забони тоҷикӣ гузаштаи дур дошта, таҳлили раванди таърихӣ он бе дарназардошти ташаккул ва таҳаввулоти ғӯйишҳои ҳозира ғайриимкон аст. Равшан аст, ки аносири луғавӣ ҳамаи забонҳо бо гузашти вақт ба таҳаввулоти зоҳирӣ ва маъноӣ дучор мешаванд, ки таҳқиқи ин вижагӣ дар мисоли сарчашмаҳои куҳани тоҷикӣ ва иртиботи онҳо бо ғӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ аҳаммияти илмӣ дошта, барои муайян намудани гузаштаи забон ва шеваҳои кунунӣ замина фароҳам меорад.

Тадқиқи вазъи гузаштаи инкишофи забон, омӯзиши вижагиҳои маҳфузмони аносири луғавӣ куҳан дар ғӯйишҳои муосир ва нишон додани иқтидори луғавӣ забон дар асоси маводи сарчашмаҳои куҳан барои дарки роҳҳои тақомулёбии забон ёрӣ мерасонад, зеро забони зинда аз манбаъҳои асосии бозгукунандаи ғановати луғавӣ ва нигоҳдорандаи асолати беш аз ҳазорсолаи забони адабӣ ба шумор меравад. Забоншинос Д. Саймиддинов дар мавриди бархе аз вожаҳои куҳани дар доираи ғӯйишҳои тоҷикӣ маҳфузмонда чунин изҳори назар намудааст: «Дар ғӯйишҳои тоҷикӣ луғоти фаровонеро метавон пайдо кард, ки дар осори шуарову нависандагони Мовароуннаҳр ба кор рафта аз ҷониби бархе аз фарҳангнависон гирдоварӣ ва маънӣ шудаанд. ... Мовароуннаҳру Хуросон сарзамин ва макони ҳамешагии густариш ва ташаккули забонҳоро лаҳҷаҳои эронӣ шарқӣ буда, пас аз матрук шудани ин забонҳо луғоти фаровоне аз забонҳо ва ғӯйишҳои шарқӣ эронӣ, бавижа суғдӣ, дар осори давраи аввал мушоҳида мешавад, ки баъдан теъдоде аз забони меъёр хориҷ гардида ва дар осор ба кор нарафта, дар ҳудуди ғӯйишҳо маҳдуд мондаанд» [77, с. 37].

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Дар забоншиносии тоҷик, асосан, дар садаи XX тадқиқи як қатор масъалаҳои марбут ба ин соҳа – хусусиятҳои фонетикӣ, луғавӣ ва нахвии ғӯйишҳои мардуми манотиқи мухталиф ба риштаи таҳқиқ кашида шуда, роҷеъ ба ин қазия як силсила фарҳангномаҳо, асару мақолаҳои судманди илмӣ нашр гардида, рисолаҳои илмӣ низ ба дифоъ расидаанд. Шевашиносӣ яке аз бахшҳои илми забон буда, чӣ гунае, ки ишора гардид тадқиқи он дар Тоҷикистон ба садаи гузашта марбут мебошад. Дар тадқиқоти С. Айнӣ, А.З. Розенфелд, В.С. Расторгуева, А.Л. Хромов, Д. Саймиддинов, М. Эшнӣёзов, Т. Зеҳнӣ, Ш. Исмоилов, Т. Мақсудов, Р. Ҳодизода, М.Н. Қосимова, А. Ҳасанзода (Ҳасанов), Б. Сиёев, Ў. Холиқназар ва дигарон ба масъалаи муносибати забони осори куҳан бо ғӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ аз чанд ҷиҳат равшанӣ андохта шудааст. Азбаски як қисм корҳои анҷомдодаи ин донишмандон аз ҷониби бархе пажуҳишгарон, ба монанди А. Ҳасанзода (Ҳасанов), Ф. Убайдов баррасӣ гардидаанд [99, с.8-10; 85, с. 10-11], аз ин сабаб мо ба арзёбии дастовардҳои илмие таваҷҷуҳ менамоем, ки пас аз наشري осори илмии муҳаққиқони номбурда рӯйи ҷоп омадаанд.

Дар шевашиносии тоҷик як силсила корҳо ба муносибати маводи асарҳои адабӣ, маъхазҳои таърихӣ ва сарчашмаҳои луғавӣ бо шеваҳои тоҷикӣ бахшида шудаанд. Дар монографияи А. Ҳасанзода (Ҳасанов), ки «Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвии осори садаҳои X-XIII дар ғӯйиши шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ)» ном дорад, масоили иртиботи унсурҳои луғавӣ ва бархе қолабҳои сарфию нахвии осори манзуму мансури садаҳои X-XIII бо ғӯйиши шимолӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [99].

Ҳамин забоншинос ба баррасии вижагиҳои сарфию нахвии осори давраи аввали инкишофи забон маҳдуд нагардида, дар тадқиқоти дигараш перомуни вижагиҳои боқимонии вожаҳои осори назму насри асрҳои XVI-XVII дар ғӯйишҳои муосири тоҷикӣ андешаронӣ қарда, қайд намудааст, ки «маводи таърихи забон танҳо осори хатти гузашта набуда, балки лафзи маҳаллӣ низ маҳсуб мегардад, зеро дар ғӯйишҳо унсурҳои таърихӣ пойдор

мондаанд, ки бархе аз онҳо дар сарчашмаҳои хаттии пешин забт нагардидаанд» [98, с. 5].

Бояд қайд намуд, ки як даста мақолоти профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) ба тадқиқи муқоисавӣ-таърихӣ осори ниёгон бо ғӯйишҳои ҳозира бахшида шудаанд [103, с. 184-191, 191-198, 198-209, 220-229; 95, с. 21-30; 96, с. 85-105].

Забоншинос Ш. Исмоилов дар тадқиқоти ба лаҳҷаи мардуми Рашт бахшидааш дар атрофи муносибати осори Рудакӣ, Саъдӣ, Мавлоно, Кошифӣ, Соиб ва дигарон бо лаҳҷаи мазкур мухтасар мулоҳиза рондааст. Муҳаққиқи номбурда вижагиҳои пойдормонии вожаҳои *чағбут*, *хашук*, *кадхудо*, *сӯк*, *кадбону* ва чанди дигарро бо истифодаи усули муқоисавӣ-таърихӣ мавриди баррасӣ қарор додааст [43, с. 65, 66, 181, 183, 295].

Муҳаққиқ Қ. Мухторӣ дар кори илмиаш «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ» аз хусуси дар ғӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ пойдормонии як даста калимаҳои аслий ва иқтибосии (суғдӣ) ашъори Рӯдакӣ мулоҳиза рондааст [59, с. 15, 17, 18, 25, 26, 58, 115].

Шевашинос С.Ҳ. Қурбонов дар рисолаи докториаш, ки ба омӯзиши калимаҳои хоси шева дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ихтисос дорад, перомуни хусусиятҳои пойдормонии як силсила калимаҳои куҳанбунёди дар муҳовараи намоёндагони минтақаҳои зикршуда дучороянда назарашро изҳор намудааст [52, с. 143-262].

Р.А. Шодиев дар боби чоруми рисолааш вожаҳои *будана*, *ҳанг*, *мухидан*, *чов* ва чанди дигарро, ки дар ғӯйишҳои ҷанубӣ роиҷ мебошанд бо осори даврони классикӣ муқоиса намудааст [113, с. 172, 179, 193, 194, 195, 197].

Муҳаққиқ Ф. Убайдов диссертатсияи номзодии худро ба таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ калимаҳои нодиру ноби даврони асримиёнагӣ бо зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ бахшида, қайд кардааст, ки «... лаҳҷаи Мастҷоҳ дар радифи ғӯйишҳое қарор дорад, ки дар он хусусиятҳои куҳани забони тоҷикӣ ба миқдори зиёд маҳфуз мондааст. ... Дар таркиби луғавии лаҳҷаи мазкур ...

асосан вожаҳое махфуз мондаанд, ки решаи онҳо ба даврони хеле куҳан рафта мерасад» [85, с. 12].

Муҳаққиқи мазкур дар пажуҳишоти дигараш муносибати осори Саъдии Шерозӣ ва Низомии Ганҷавиро бо лаҳҷаи Мастҷоҳ мавриди муқоиса қарор додааст [86, с. 15-18; 87, с. 14-22].

Лаҳчашинос М. Эшнӣёзов дар пажуҳиши ба лаҳҷаи ҳардурии тоҷикони Ҷумҳурии Ёзбекистон бахшидааш роҷеъ ба ҳифозат гардидани як даста аносири аслию иқтибосии сарчашмаҳои куҳани дар гуфтори сокинони ин минтақа мустаъмал маълумоти судманд додааст [116, с. 95-100].

Эмомалӣ Раҳмон дар боби 5-уми китоби аввали «Забони миллат – ҳастии миллат», ки «Давраи боламдагӣ ва шукуфоии забони тоҷикӣ» унвон дорад, ба таври мухтасар дар бораи пайдормонии баъзе калимоти осори манзуму мансури аҳди сомонӣ дар гӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ мулоҳиза ронда, барои тасдиқи фикр аз осори намояндагони ин аҳд шохид низ овардаанд [69, к.І, с. 315].

Ҳамин муаллиф дар китоби дуввуми «Забони миллат – ҳастии миллат» дар хусуси иртиботи забони «Маснавии маънавӣ»-и Румӣ [69, к.ІІ, с. 39-45], Камол [69, к.ІІ, с. 54-55], Бедил [69, к.ІІ, с. 135] ва дигарон бо гӯйишҳои тоҷикони минтақаҳои Тоҷикистон ва тоҷикони бурунмарзӣ ишораҳои ҷолиб баён намуда таъкид кардаанд, ки «дар ҳама давраи замон суҳанварон ... ба лаҳҷаҳои маҳаллӣ рӯ оварда, ба ин васила кӯшидаанд, ки забони осори хешро боз ҳам содаву раван созанд» [69, к.ІІ, с. 195].

Муҳаққиқ У.А. Азимова рисолаи илмиашро ба таҳлили таърихӣ-муқоисавии «Таърихи Байҳақӣ» бо шеваҳои имрӯзаи шимолӣ ва ҷанубии забони тоҷикӣ дар заминаи лексика ва фразеология бахшидааст [22].

Ба таҳқиқи муқоисавии калимаҳои эронӣасл ва иқтибосии «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ бо лаҳҷаҳои ҳозираи шимолӣ ва ҷанубии тоҷикӣ пажуҳишгар А.И. Раҳимов ду боби кори диссертсионии худро таъин намудааст [68].

Д.Ф. Фозилов хусусиятҳои лексикӣ «Сафарнома»-и Носири Хусравро мавриди баррасӣ қарор дода, маҳфузмони идае аз аносири луғавӣ ин асари ёддоштиро дар ғӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ собит намудааст [90, с. 59, 97, 98, 99, 103].

Як баҳши кори диссертатсионии З.Д. Курғанов ба муносибати бархе аносири ёвари сервазифаи осори садаҳои X-XIII бо шеваи мардуми ҷануби Тоҷикистон баҳшида шудааст. Соҳибрисола қайд кардааст, ки чанд соли охир донишмандони забоншинос ба баррасии хусусиятҳои луғавӣ шеваҳои ҳозираи тоҷикӣ ва муносибати онҳо бо забони асарҳои пешиниён тавачҷӯх зоҳир намуда, ҳосили пажӯҳиши худро дар шакли диссертатсия, луғатнома ё мақолаҳои мухталиф ба таъъ расонидаанд, аммо то ҳол муносибати тобишҳои маъноии ҳиссаҳои ёвари сервазифаи асрҳои X-XIII бо ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ, ба истисноӣ қайдҳои иҷмолӣ, ҷусторҳои ҷиддӣ рӯйи қор наомадаанд [46, с. 298-302].

Бояд тазаққур дод, ки масъалаи муносибати осори аҳли адаби даврони қуҳан бо лаҳҷаҳои алоҳидаи имрӯза дар мақолаҳои як қатор пажӯҳишгарони дигар низ баррасӣ шудааст [67, с. 245-248; 80, с. 92-96; 62, с. 154-159].

Аз ҷустуҷӯ маълум гардид, ки перомунӣ вижагиҳои ҷараёни зиндагӣ ва осору афкори адабиву фалсафии Абдурраҳмони Ҷомӣ асару мақолоти мутааддиде ба нашр расидаанд, аммо баррасии ҳамачонибаи вижагиҳои забони асарҳои ин суҳанвар ба истисноӣ чанд асару мақолаҳои илмӣ ба миён гузошта нашудааст. Дар як қатор таҳқиқот паҳлуҳои ҷудогонаи забони осори Абдурраҳмони Ҷомӣ таҳлил шудаанд. Ба силсила метавон пажӯҳишҳои М. Ҷумъаев доир ба баррасии хусусиятҳои луғавию маъноии вомвожаҳои арабӣ [107] ва имконоти воҷасозии онҳо [106], пажӯҳиши ба вижагиҳои қорбурди муродифот баҳшидаи С. Ҷӯраева [108], кори диссертатсионии С. Маҷидова оид ба арзёбии хусусиятҳои луғавию маъноӣ як даста вожаҳои серистеъмол [56], қайдҳои алоҳидаи Э. Раҳмон роҷеъ ба вижагиҳои қорбасти калимаҳои мураккаб [69, к. II, с. 73], мақолаи В.А. Капранов дар бораи хусусиятҳои

забони осори манзуму мансури Абдуррахмони Ҷомӣ [125, с. 105-117]-ро мансуб донист.

Бояд қайд намуд, ки дар таҳқиқоти як силсила пажуҳишгарон дар қатори масъалаҳои дигар аз хусуси маҳфузмони як даста калимаву таркиб ва ибороти асарҳои Абдуррахмони Ҷомӣ дар ғўйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ ибрази назар шудааст. Ба ин силсила метавон таҳқиқотҳои М. Ҷумъаев [106, с. 95, 96, 126, 131; 105, 112], С. Ҷўраева [108, с. 35, 48], С. Маҷидова [56, с. 31, 58], А. Хотамӣ [179], Д. Карамшоев [45, с. 135], Ш. Исрофилниё [44, с. 8], З. Қўрғонов [53, с. 191], О.О. Маҳмадҷонов, Б.А. Қудратова [55, с. 4-7]-ро мансуб донист. Бо вучуди он ки дар забоншиносӣ қайдҳои умумии аҳли таҳқиқ дар хусуси таносуби ин ё он осори суҳанвар ба мушоҳида мерасанд, таҳқиқи домандори мавзӯ дар заминаи осори манзум ё мансури Абдуррахмони Ҷомӣ анҷом дода нашудааст.

Аз баррасии мазмун ва муҳтавои асарҳои илмӣ бармеояд, ки то ҳол таҳқиқи иртиботи забони «Н» бо ғўйишҳои ҳозираи ҳозираи тоҷикӣ ба миён гузошта нашудааст. Маҳз ҳамин вазъи баррасии масъалаи зикршуда моро водор намуд, ки ба таҳқиқи ин қазия машғул шавем. Чун маводи фактологӣ афзун аст ва таъкираи мавриди назар «аз ҷиҳати зикри рӯзгори теъдоди зиёди орифон асари нисбатан калонҳаҷм аст, аз ин ваҷҳ наметавон ҳамаи хусусиятҳои забонии онро ба таври шоиста шумор кард» [21, с. 15]. Дар диссертатсияи мазкур баҳс дар заминаи аносири луғавии аслию иқтибосии «Н»-и Ҷомӣ ва иртиботи онҳо бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғўйишҳои ҷанубии тоҷикӣ сурат мегирад.

Робитаи таҳқиқ бо мавзӯҳои ниҳоди илмӣ. Қазияи муносибати забони «Н» бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғўйишҳои мардуми ҷануби Тоҷикистон бо барномаҳои мавзуоти таҳқиқоти илмӣ иртиботи зич дошта, он дар заминаи яке аз самтҳои Барномаи дурнамои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забони тоҷикӣ факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров» барои солҳои 2021-2025-ум аз рӯйи мавзӯи «Масъалаҳои мубрами забоншиносии

точик: вижагиҳои маъноиву сохтори забони осори аҳли адаби тоҷик» ба
поён расидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади мо аз таҳқиқи ин қазия аз он иборат аст, ки иртиботи забони «Н»-и Абдуррахмони Ҷомиро бо гӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ нишон диҳем. Таҳқиқи хусусиятҳои боқимонии калимаҳои аслию иқтибосии тазкираи мазкур бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва шеваи ҷанубии тоҷикӣ бори аввал сурат мегирад. Ҳамзамон ҳадаф гузошта шуд, ки иртиботи забони ин асари Ҷомӣ бо даврони муосир дар мисоли аносири луғавии асливу иқтибосии тазкираи мазкури дар гӯйишҳои имрӯза маҳфузмонда то андозае нишон дода шавад. Дар ин росто муносибати забони асари мавриди таҳқиқ дар иртибот ба масоили зер таҳлил мешавад:

-муайян намудани вижагиҳои пойдормонии аносири луғавӣ;

-калимаҳои дар гӯйишҳои имрӯза маҳфузмондаи тазкираи мавриди баррасиро пайдо намуда, дастабандӣ намоем;

-таснифи маводи фактологӣ аз тазкираи Абдуррахмони Ҷомӣ бадастомада аз ҷиҳати мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ;

-нишон додани вижагиҳои пойдормонии аносири луғавии аслию иқтибосии аз тазкираи мавриди таҳлил бадастомада дар доираи маводи лаҳҷаи Мастҷоҳ ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ.

Ба силки таҳқиқ кашидани муносибати асари Ҷомӣ бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубӣ аз масоили умдаи илми забоншиносӣ ба шумор меравад.

Вазифаҳои таҳқиқ.

-нишон додани робитаи забони «Н» бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва шеваи мардуми ҷануби Тоҷикистон;

-муайян намудани вижагиҳои маҳфузмонии аносири луғавии аслию иқтибосии тазкираи мавриди баррасӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ;

-нишон додани мансубияти калимаҳои аз асари мавриди таҳқиқ дучороянда ба ҳиссаҳои нутқ;

-нишон додани вижагиҳои боқимонии вожаҳои аслию иқтибосии тазкираи Ҷомӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ;

-муайян намудани гурӯҳҳои маъноӣ-луғавии як силсила вожаҳои дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ вучуддоштаи «Н».

Объекти таҳқиқот дар заминаи маводи забонии «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ вижагиҳои пайдормонии аносири аслию иқтибосӣ бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ муқоиса гардидааст.

Предмети таҳқиқи диссертатсияро таҳлили муқоисавии вожаҳои аз «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ дучороянда бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ташкил медиҳад. Дар раванди омӯзиш ба вижагиҳои маҳфузмонӣ ва хусусияҳои овозӣ ва сарфию нахвии аносири луғавӣ таваҷҷуҳ зоҳир гардидааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Дар вақти таҳқиқи муқоисавӣ-таърихӣ калимаҳои дар «Н» мустаъмал ба ҷуз мушоҳидаҳои шахсӣ, инчунин аз луғатномаҳо ва дастовардҳои илмӣ ба ғӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ бахшидаи В.С. Расторгуева [165], А.Л. Хромов [129], А.З. Розенфелд [128], Р.Л. Неменова [63], Ғ. Ҷӯраев [63; 110; 160], Д. Саймиддинов [75; 77], Ш. Исмоилов [43], М. Эшнӣёзов [116; 117], А. Ҳасанзода (Ҳасанов) [98; 99; 101; 103; 158], С. Раҳматуллозода (Хоркашев) [91], М. Шукурзода [162], М. Олимҷонов [158], Ф. Убайдов [85], Б.Н. Носирӣ [65], А.А. Рачабов [71], Х. Шохмирзо, Ш. Шохмансур [20, с. 110-115], Р.А. Шодиев [112], У. Азимова [22], С. Саидова [73] ва аснои таҳқиқи хусусиятҳои забонии осори Ҷомӣ пажӯҳишҳои Э. Раҳмон [69, к. II, с. 72-86], А. Афсаҳзод [25; 27], В.А. Капранов [125], Ж.Б. Гулназарова [122], М.Ҳ. Султон [134], М. Чумбаев [105; 107], С. Ҷӯраева [108], С. Мачидова [56], З. Қўрғонов [53] ва дигарон истифода карда шуд.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Ҳангоми муқоисаи лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ бо забони «Н» аз усулҳои забоншиносӣ, ба монанди муқоисавӣ-таърихӣ, мушоҳидавӣ, тафсири луғавӣ, таҳлили қиёсӣ, луғавӣ-маъноӣ, омӯри қорбасти шудааст.

Сарчашмаи таҳқиқ. Барои тадвини рисола маводи забонӣ аз «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки дар Тоҷикистон зери назари академик Н. Салимов бо кӯшиши М. Оқилова ва Б. Мирсаидов ба нашр расидааст [18], ғирдоварӣ шудааст. Ҷиҳати муайян намудани вижагиҳои боқимонии ҳиссае аз вожаҳои асливу иқтибосии тазкираи мавриди таҳқиқ пажӯҳишҳои донишмандони тавоно ва сарчашмаҳои луғавии ба лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ, инчунин гуфтори минтақаҳои тоҷикони бурунмарзию баъзе ғӯйишҳои имрӯзаи Эрон бахшидашуда қорбаст гардид.

Пойгоҳи таҳқиқот. Диссертатсия дар кафедраи забони тоҷикии факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» ба анҷом расидааст.

Навгони илмӣ таҳқиқ. Зикр намудан бамаврид аст, ки ҳарчанд дар забоншиносӣ ҷиҳатҳои гуногуни забони осори Абдурраҳмони Ҷомӣ омӯхта шуда бошад ҳам, то кунун наметавон баррасии масоил ва муаммоҳои забони осори «намоёнтарин ҷеҳраи адабиёти асри XV, тоҷдори мулки сухан, офтоби зиндагӣ ва хотаммушшуарои бебадали ҷаҳони фарҳангии давр» [56, с. 15]-ро ҳалшуда ва анҷомёфта донист. Махсусан, муносибати забони асарҳои манзуму мансури адиб бо ғӯйишҳои муосири тоҷикӣ ба таври амиқ мавриди пажӯҳиш қарор нагирифтааст.

Таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ аносири луғавӣ дар «Н» мавҷуда бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ дар забоншиносӣ ба таври нисбатан пурра маротибаи аввал анҷом меёбад. Дар раванди пажӯҳиш вижагиҳои маҳфузмони калимаҳои аслию иқтибосии асари зикршуда, нақши аносири луғавӣ иқтибосии арабӣ – ҷузъи феълҳои таркибии номӣ дар лаҳҷаи Масҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ нишон дода шудааст. Ҳамчунин, дар диссертатсия бори аввал ба тағйирот дучор гардидани вожаҳои қуҳани асари мавриди баррасӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳу ғӯйишҳои ҷанубӣ, аз лиҳози теъдод зиёд будани вожаҳои асли нисбат ба иқтибосӣ муайян гардида, гурӯҳҳои маъноии силсилае аз аносири луғавӣ нишон дода шудааст ва нақши ҳодисаҳои фонетикӣ дар дигаргунии калимаҳои ошқор қарда шудааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

- таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ лексикаи «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ нишон дод, ки дар он як даста калимаҳои аслию иқтибосие ба мушоҳида мерасанд, ки имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои мардуми ҷануби Тоҷикистон маҳфуз мондаанд;

- аз лиҳози мансубияти забонӣ ҳамгун набудани калимаҳои дар асари Ҷомӣ дучороянда нуктаи дигари ба ҳимоя пешниҳодшаванда мебошад. Нисбат ба калимаҳои иқтибосӣ калимаҳои аслий дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ бештар ҳифз шудаанд;

- нишон додани аз ҷиҳати қаламрави истифода ҳамгун набудани вожаҳои «Н»: бақорравии дастае аз онҳо танҳо дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ё дар як ғӯйиши шеваи ҷанубӣ, баҳши дигар ҳам дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ҳам дар ғӯйишҳои ҷанубӣ ва қисми сеюм дар аксари шеваҳои тоҷикӣ боқӣ мондаанд;

- нишон додани гуногунии аносири луғавии дар «Н» вуҷуддошта дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ боқимонда аз лиҳози мансуб буданашон ба ҳиссаҳои нутқ ва ба ҳиссаҳои исму феъл мансуб будани қисми бештари онҳо ва ҳиссаи андакро ташкил намудани сифату зарфу ҷонишин;

- вижагиҳои боқимониҳои аносири луғавии дар асари Ҷомӣ дучороянда дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ ҳамгун нестанд: гурӯҳе бе ҳеҷ дигаргунӣ, силсилаи дигар бо тағйири шакл, баҳше бо дигаргунии маъно ва қисми чорум бо як маъноӣ собиқашон ҳифз гардидаанд;

- бо як ё чанде аз маъноҳои қуҳан маҳфузмонии дастае аз вожаҳои аслию иқтибосии дар асари мавриди таҳқиқ бақоррафта дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ;

- бартари доштани калимаҳои иқтибосии арабӣ назар ба иқтибосҳои забонҳои дигари «Н»;

- назар ба таҳаввулоти маъноӣ бештар бо дигаргуниҳои фонетикӣ ҳифз гардидани аносири луғавии тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ.

Аҳаммияти назариявии таҳқиқ дар он зоҳир мегардад, ки дафъаи нахуст дар забоншиносӣ муносибати забони «Н» бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ мавриди муқоиса қарор гирифта, хусусиятҳои боқимонии аносири луғавии тазкираи мазкур нишон дода шудааст.

Бардоштҳои кори диссертатсиониро метавон барои таҳияю тадвини фарҳангномаҳои тафсирий, луғатномаҳои ғӯйиши таърихӣ ва такмили пажӯҳишҳои илмӣ марбут ба робитаи забони асарҳои манзуму мансури тоҷикӣ бо ғӯйишҳои ҳозира қорбаст намуд. Инчунин, барои пурра гардидани қорҳои илмӣ ба хусусиятҳои забонии осори манзуму мансури Абдурраҳмони Ҷомӣ бахшидашуда ҳам мадад мерасонад.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ дар он аст, ки маводи аз таҳқиқи масъалаи мазкур бадастомадаро метавон аснои тадриси курс ва семинарҳои махсуси вобаста ба «Лаҳҷашиносии таърихӣ», «Таърихи забони тоҷикӣ» ва фанҳои интихобии вожаҳои куҳанбунёди ғӯйишҳои кунунии тоҷикӣ қорбаст намуд. Ҳамзамон, нуктаҳои муҳимми дар диссертатсия дарҷгардидаро метавон аснои таълифи китобҳои дарсӣ дастурҳои методии марбут ба лаҳҷашиносӣ истифода намуд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Кори диссертатсионӣ дар мавзӯи «Иртиботи «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо ғӯйишҳои муносири тоҷикӣ (лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ)» бо шиносномаи ихтисоси доктори фалсафа [PhD] – доктор аз рӯйи ихтисос, аз рӯйи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ) мутобиқат дорад.

Саҳми шахсии давталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Саҳми шахсии давталаби дараҷаи илмӣ дар баррасии ин қазия дар он аст, ки маротибаи якум ба таври амиқ аз нигоҳи лаҳҷашиносии таърихӣ тазкираи Абдурраҳмони Ҷомиро ба риштаи таҳқиқ қашида шудааст. Масоили дар диссертатсия баррасишуда дар мувофиқа бо роҳбари илмӣ тарҳрезӣ гардида, муаллифи рисола дар асоси маводи фактологӣ аз «Н» бадастовардааш вижагиҳои

пайдормонии калимаҳои эронислу иқтибосии асари мазкурро дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ нишон додааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Кори диссертатсионии мазкур дар кафедраи забони тоҷикии факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» ба иҷро расида, дар ҷаласаи ҳамин кафедра дар таърихи 30-юми декабри соли 2024-ум (протоколи №4) муҳокима гардида, пас аз ислоҳи эродҳои ҷойдошта ба ҳимоя манзур гардидааст.

Аз рӯйи мавзуи рисолаи илмӣ докторант дар конфронсҳои сатҳи **байналмилалӣ** (1. Рушди забони адабии тоҷикӣ дар замони Истиқлол: мушкилот ва дурнамо. – *Душанбе*. 15-уми июни соли 2022-юм; 2. Саҳми Пешвои миллат дар тақвияти мақоми забони тоҷикӣ дар арсаи байналмилалӣ, – *Хуҷанд*. 10-уми марти соли 2023-юм) ва **ҷумҳуриявӣ** (1. Вижагиҳои забонии услуби мовароуннаҳрӣ дар осори адибони асрҳои XVI-XIX. – *Душанбе*. 15-уми марти соли 2022-юм; 2. Пешвои миллат ва рушди илм дар Тоҷикистон, – *Хуҷанд*. 27-уми апрели соли 2023-юм; 3. Инкишофи таҳаввули забони тоҷикӣ дар замони соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон, – *Хуҷанд*. 5-уми октябри соли 2023-юм) баромад намудааст.

Инчунин бахшҳои алоҳидаи диссертатсияи мазкур дар ҳамоишҳои анъанавии олимону омӯзгорон ва докторантону магистрантони Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» (солҳои 2022, 2023, 2024-ум) муҳокима ва таҳлил гардидаанд.

Наشري таълифоти илмӣ аз рӯйи мавзуи рисола. Бардоштҳои асосии рисола дар 10 мақола: 5 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсияи назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсияи Федератсияи Россия ва панҷ мақола дар маҷмауаи маҷаллаҳои илмӣ дигар рӯйи ҷоп омадаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Пажӯҳиши мазкур аз феҳристи ихтисораҳо, муқаддима, 3 боб, фаслҳову зерфаслҳо, хулоса, феҳристи

асарҳои таҳқиқӣ ва мақолоти интишорнамудаи муаллиф иборат буда, 169
саҳифаи чопи компютериро дар бар мегирад.

БОБИ I.
ВИЖАГИҲОИ ВОЖАҲОИ АСЛИИ МАНСУБ БА
ИСМУ СИФАТИ «НАФАҲОТ-УЛ-УНС» ДАР ЛАҲҶАИ
МАСТҶОҲ ВА ГӢЙИШҲОИ ҶАНУБӢ

1.1. Матолиби муқаддамотӣ

Маълум аст, ки гӢйишҳо аз манбаъҳои асосии ғаномандии таркибии луғавии забон мебошанд ва аҳли қалам бо истифода аз захираҳои луғавии ин ганчина аносири луғавии зиёдеро ба шакли меъёрии забон дохил намудаанд. Тавре ки дар илми забоншиносии тоҷик ва бахши он – шевашиносӣ маълум аст, ки бори нахуст дар заминаи тадқиқоти монографии гурӯҳи калони шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва бо назардошти хусусияту вижагиҳои фонетикӣ ва грамматикӣ онҳо шевашиносии маъруф профессор В.С. Расторгуева лаҳҷаҳои забони тоҷикиро ба чор гурӯҳ – шимолӣ, марказӣ, ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ тасниф намуда буд, ки то имрӯз ин таснифот мӯҷиби тағйирот нагардидааст [127, с. 156-157]. Профессор В.С. Расторгуева таснифоти хешро дар асоси аломатҳои фонетикӣ ва грамматикӣ, ки «муҳимтарини онҳо таркиби садонокҳо (аз ҷумла, роҳи инкишофи садонокҳои қатори қафои «у», «ӯ», «о») ва системаи феъл ба шумор меравад» пешниҳод менамояд [63, с. 7].

Мавриди таъкид аст, ки «забоншиносии муосир ба бахшҳои гуногун ҷудо мешавад, ки ҳар яке объект ва усулҳои омӯзиши худро дорад. Лаҳҷашиносӣ ё гӢйишшиносӣ яке аз соҳаҳои он ба шумор рафта, хусусиятҳои овозӣ, луғавӣ ва грамматикӣ гуфтори мардуми маҳалҳои гуногунро мавриди омӯзиш қарор медиҳад ва ба ду қисм ҷудо мешавад: муосир ва таърихӣ. Лаҳҷашиносии муосир вижагиҳои гуфтори мардуми минтақаҳои гуногунро дар давраи ҳозира меомӯзад, ва лаҳҷашиносии таърихӣ ҳамин гуна хусусиятҳоро дар инкишофи таърихӣ он мавриди омӯзиш қарор медиҳад» [101, с. 4].

Бояд қайд намуд, ки агарчи дар забоншиносӣ роҷеъ ба масъалаи тадқиқи гурӯҳе аз гӢйишҳои тоҷикӣ ё лаҳҷаҳои алоҳидаи ин ё он гурӯҳи гӢйишҳо навиштаҳои илмӣ ва фарҳангномаҳои сершуморе ба таъъ расидаанд,

хатто феҳрасти осори ба масъалаи мазкур бахшидашуда низ таҳия ва чоп гардидааст, аммо дар атрофи масъалаи робитаи гузаштагонамон бо лаҳҷаю шеваҳои имрӯзаи забони тоҷикӣ ва ё баръакс алоқаи шеваю лаҳҷаҳои забонамон ба забони давраҳои пешин пажӯҳиши хосса анҷом дода нашудааст. Ҳамин нуктаро қайд намудан зарур аст, ки қариб дар ҳамаи таҳқиқоти давраи аввали ба омӯзиши илми шевашиносӣ бахшидашуда хусусиятҳои фонетикӣ, луғавӣ ва сарфию нахвии ғӯйишҳои забонро бо қорбандии методи тасвирӣ ба риштаи баррасӣ кашида шудаанд. Дар ин қабил пажӯҳишот низ ба таври муқоисавӣ омӯхтани аносири луғавӣ ба қайдҳои ишораҳои ба таври умумӣ ифодаёфтаи пажӯҳишгарон агарчи ба мушоҳида расанд ҳам, аммо баррасии ҳамаҷонибаи масъала ба миён гузошта нашудааст. Шевашинос М. Эшнӣёзов ҳанӯз ним аср қабл таъкид карда буд, ки алҳол дар шевашиносии тоҷик фақат бо методи тасвирӣ омӯхтани шеваҳо басанда набуда, бояд шеваҳо, лаҳҷаҳо ва ғурӯҳи онҳо бо методи муқоисавӣ-таърихӣ ба баррасӣ кашида шаванд [117, с.54].

Лозим ба тазаккур аст, ки алҳол дар хусуси иртиботи забони сарчашмаҳои мухталифмазмуни қуҳани тоҷикӣ бо ғӯйишҳои муосир як силсила асару мақолаҳои сершумори арзишманд ба нашр расидаанд, вале бо вучуди ин масъалаи мазкур то имрӯз ба таври қомил баррасӣ нагардида, танҳо ба соҳаи мазкури илми лаҳҷашиносӣ хиштҳои нахустин гузошта шудааст. Моро мебояд барои «бештар гирд овардани ин гуна қалимаҳо ва инъикос намудани дараҷаи алоқашон бо гузашта» [68, с. 16] иқдом намуда, барои ба ҳукми фаромӯшӣ нарафтани вожаҳои қуҳанбунёди ғӯйишҳои тоҷикӣ таваҷҷуҳи махсус равона созем.

Сарчашмаи муҳими забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ ва ғӯйишҳои он забони адабиёти классикӣ ба шумор рафта, муносибати забони осори сарчашмаҳои қуҳан бо ғӯйишҳои ҳозира хеле қавӣ аст. Дар шеваҳои қуҳунии забони тоҷикӣ ғурӯҳи вожагоне боқӣ мондаанд, ки аз ҷиҳати маъно ва шакл ба забони осори классикон иртиботи наздик доранд. Ҳиссаи бештари аносири луғавии асарҳои адабӣ ва сарчашмаҳои таърихӣ қуҳан дар забони адабии

ҳозираи тоҷикӣ истеъмол мешаванд, қисми дигар ба гурӯҳи калимаҳои архаистӣ шомил мешаванд, дастае аз вожагони куҳан дар доираи лаҳҷаҳои имрӯзаи тоҷикӣ бо вижагиҳои шаклию маъноӣ ё бе ягон тағйирот маҳфуз мондаанд.

Пӯшида нест, ки ба таври муқоисавӣ омӯхтани забони осори каламкашони асри миёнагӣ бо ғӯйишҳои ҳозира барои кушода гаштани гиреҳи муаммоҳои сарбастаи таърихи забон ва ошкор гардидани вижагиҳои забони адабии тоҷикӣ ёрии калон мерасонад. Ҳини омӯзиши манобеи куҳан ба аносири луғавие шояд мегардем, ки онҳо давоми ҳазорсолаҳо дар муҳовараи мардум чун унсури ғазол гардиш доранд.

Чунин тарзи муқоиса касро ба хулосае мерасонад, ки калимоти классикии дар лаҳҷаҳои кунунӣ мустаъмал аз нигоҳи замони бақорравияшон ҳамгун нестанд: баъзеяшон танҳо дар як давраи муайяни ташаккули забон истифода шуда, сипас аз истифодаи умум хориҷ шудаанд, ҳиссаи дигар бидуни ягон таҳаввулот то замони мо расидаанд, бахши сеюм бо тағйироти савтӣ ё маъноӣ дар доираи лаҳҷа ё гурӯҳи лаҳҷаҳои муносири тоҷикӣ боқӣ мондаанд. Профессор Ғ. Ҷӯраев ҳангоми таҳлили калимаҳои эрониясл дар системаи лексикии лаҳҷаи ҷанубӣ ҳамин гуна вижагии калимоти ғӯйиширо ба назар гирифта навишта буд, ки «нақши унсурҳои лексикии давраи адабиёти классикӣ дар лаҳҷаҳои имрӯзаи тоҷикӣ яқраи нест. Масъалаи муқаррар кардани муносибати лаҳҷаҳои имрӯзаи тоҷикӣ бо забони давраи адабиёти классикӣ аз масъалаҳои муҳим, вале дар айни замон мураккабе ба шумор меравад» [110, с. 97-98].

Илми шевашиносии тоҷик, асосан, дар нимаи дувуми садаи гузашта рушду такомул ёфта, дар ин замина тадқиқоти илмӣ бунёди анҷом дода шудааст. Дар ин росто хидмати олимони ватаниву хориҷӣ, ба монанди В.С. Расторгуева, А.З. Розенфелд, А.Л. Хромов, Т. Зехнӣ, Д. Саймиддинов, М. Эшнӣёзов, Ғ. Ҷӯраев, Р. Ғаффоров, С. Раҳматуллозода, А. Ҳасанзода (Ҳасанов), Ҳ.Н. Самарқандӣ, Ф. Убайдов, У. Азимова, Г. Шарифова ва

дигарон дар таҳқиқи муқоисавии сарчашмаҳои кӯҳани забони тоҷикӣ бо ғӯйишҳои тоҷикӣ чашмрас аст.

Бояд гуфт, ки вобаста ба масъалаи таносуби аносири тоҷикиасли сарчашмаҳои кӯҳани забони тоҷикӣ як даста пажӯҳишоти судманд анҷом дода шудааст. Осори тадқиқии ба ин самти масъала бахшидашуда, дар заминаи маводи луғатномаҳои пешину муосир, асарҳои манзуми мансури як давраи муайяни таърихи забон ва осори алоҳидаи бадеӣ ё таърихӣ рӯйи қор омадаанд. Ин бесабаб набуда, ки дар сарчашмаҳои луғавӣ ва ки дар осори бадеӣ таърихӣ калимаҳои хоси лаҳҷаҳои алоҳида тавзеҳ ё мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Мавриди баррасӣ қарор додани забони сарчашмаҳои адабӣ ва муносибати онҳо бо ғӯйишҳои муосир аз аҳаммият ҳолӣ нест, зеро вожаҳои дар ғӯйишҳо пайдормонда барои инъикоси сайри таърихӣ калимоти дар ҷунин осор дучороянда ва мустаҳкам гардидани пояҳои забони тоҷикӣ нақши шоиста доранд. Иртиботи забони осори аҳли қалами классикӣ муосир бо ғӯйишҳои кунунии тоҷикӣ аз ҷумлаи масъалаҳоеанд, ки дорои аҳаммияти таҳқиқӣ мебошанд.

Дорои аҳаммияти махсуси забониву адабӣ будани осори ин адиби номварро як гурӯҳ олимони таъкид кардаанд. Зикри андешаи муҳаққиқ С. Мачидова ҳангоми тадқиқи калимоти сермаъноии назми Ҷомӣ, дурустии фикрро таъйид менамояд: «Ҷ (Ҷомӣ – С.М.) дар рушди забони адабии тоҷик дар асри XV нақши муайян гузоштааст. Ин ҷеҳраи бузург ... дар тақомул ва пешрафти ҳаёти адабиву фарҳангӣ мақоми арзандае гузоштааст, ки то имрӯз ӯро яке аз мутафаккирони нуқтасанҷу сухандон ва соҳибилми даврҳои меҳонанд» [56, с. 5].

Профессор В.А. Капранов Ҷомиро на танҳо шоири нависанда, балки ҳамчун забоншиноси тавоно ва донандаи тамоми нозукиҳои забон эътироф намуда буд [125, с. 115]. Муҳаққиқ А. Афсаҳзод дар мавриди вижагии забони осори суханвар овардааст, ки «забони осори манзуми Ҷомӣ хеле сода ва ба мардум фаҳмо аст. Аз ин ҷиҳат Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳалқияти забонро риоя

намудааст ва асарҳои худро ба забони мардум наздик сохтааст» [27, с. 34]. Ётироф намудани забондониву ҳунари нигорандагии ин суҳанвари мумтоз бесабаб нест, зеро огоҳии комил аз табиат ва моҳияти забон барояш имконият фароҳам овардааст, ки зимни таълифи осори гаронмоя, унсурҳои луғавии нодирро бамаврид ва ҳунармандона истифода намояд. Ин аст, ки дар навиштаҳои Абдуллоҳи Қомӣ як гурӯҳ калимаҳое ба мушоҳида мерасанд, ки имрӯз дар лаҳҷаҳои муосир бо хусусиятҳои хос маҳфуз мондаанд.

Муҳаққиқон О. Маҳмадҷонов ва Б. Қудратова дар навиштаи худ ба таври иҷмолӣ аз хусуси муносибати ашъори Абдуллоҳи Қомӣ бо ғӯйишҳои ҳозира изҳори ақида карда навиштаанд, ки «забон ва услуби Қомӣ басо дастрасу мардумӣ буда, бо забони оммафаҳми халқҳои тоҷику форс наздику марбут мебошад. Ё дар истифодаи калимаю иборот ва таъбирҳои халқӣ устои моҳири забони худ буда, ... аксари калимаҳои истифоданамукаи шоири ширинкалом то имрӯз дар гуфтори мардумони тоҷику даризабон, алаҳхусус дар гуфтори мардуми ... Тоҷикистону даризабони Афғонистони муосир маъмуланд» [55, с. 4].

Дар ҳақиқат, як қисм аносири луғавии қорбастанамукаи муаллиф имрӯз дар забони гуфтори тоҷикони минтақаҳои Тоҷикистон ва ҳамватанони бурунмарзӣ гардиши ғазол дошта, баробари хусусиятҳои қаблӣ, ҳамчунин, вижагиҳои навро доро гардидаанд. Аз нигоҳи доираи ба қор рафтанишон дар лаҳҷаҳо чунин аносири луғавӣ, ки ҳоло истифодашон дар забони адабӣ басо маҳдуд гардидаанд ё аз доираи истифодаи он берун мондаанд, ягона набуда, иддае дар бештари лаҳҷаҳо, қисми дигар дар бархе шеваҳо ва гурӯҳи сеюм танҳо дар ғӯйиши намоёндагонии ин ё он минтақа шунда мешаванд.

Лозим ба тазаққур аст, ки маводи фактологӣ аз тазқири Қомӣ бадастомада аз рӯйи хусусияташон ҳамгун набуда, бархеашон ифодакунандаи мафҳуми макон, ҳиссаи дуомашон ифодакунандаи миқдори ашъ ва монанди инҳо мебошанд. Аз ин сабаб, тасмим гирифтем, ки дар ин ҷо ба хоҷири қомилтар инъикос намудани муносибати забони «Н»-и Абдуллоҳи Қомӣ бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ дар

мавриди аносири луғавии мансуб ба исму сифати дар асари мазкур дучорояндаро мавриди баҳс ва таҳлил қарор дода, хулосаҳои хешро баён намоем.

1.2. Аносири луғавии мансуб ба исм

Таҳлилу муқоисаи аносири луғавии дар тазкираи «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ дучороянда бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ маълум менамояд, ки дар муҳовараи мардум як силсила вожагонемаҳфуз мондаанд, ки қисме аз онҳо бидуни дигаргунии зоҳирӣ, баҳши дигар бо ҳамон маънои куҳан ва ғӯрӯҳи сеюм бо яке аз маъноҳои куҳан ғардиш доранд.

Эзор. Унсури луғавии мазкур аз зумраи калимаҳои сермаънои осори ниёгон маҳсуб меёбад. Яке аз маъноҳои вожаи мавриди назар ифодагари мафҳуми либос мебошад. Соҳибони фарҳангномаҳои зеридаст як маънои онро «шалвор» тафсир намудаанд [168, ҷ.1, с. 681; 148, ҷ.1, с. 50; 154, ҷ.2, с. 614; 169, ҷ.3, с. 3708].

Аз тафсири дар луғатномаи А. Нуров дарҷгардида бармеояд, ки Ҷомӣ мувозии *изорро* дар радаи дигар маъноҳо ба маънои «шалвор» ҳам қор фармудааст [147, ҷ.1, с. 279].

Дар тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ гунаи *изор* барои ифодаи маънои «шалвор» беш аз панҷ маротиба мавриди қорбурд қарор гирифтааст: Чун он ҷавонмард бархост, он дарвеш об ба сари вай ғӯрӯ гузошт ва хидмати неқӯ ба ҷо овард, чун ғӯсл қард, *изори* хушк овард [18, с. 274 (*маводи фактологии мо аз «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки зери назари академик Н. Салимов бо кӯшиши М. Оқилова ва Б. Мирсаидов ба нашр расидааст, ғӯрӯварӣ ғардидааст, аз рӯи мо минбаъд танҳо ба саҳифаи он ишора мекунем*)]. Ба Ҷаъфарӣ Ҷаъдӣ расониданд, ки Абуамри Истаҳрӣ ғӯфтааст, ки: «Ғӯсл мекардам, *изори* ман ғӯшода шуд. Дидам, ки ду даст аз паси пушти ман пайдо шуд ва *изори* маро маҳкам бар миёни ман баст» [с. 331-332]. *Изор* аз пой берун қард ва бар муғелон андохт, то ҳар ки расад ва бардорад, вафо қардани аҳдро [с. 301].

Дар осори гузаштагонамон калимаи *эзор* дар радаи дигар мувозиҳо - *изор, эзора, изора, ҳазора* барои ифодаи як қатор маъноҳо мавриди истифода қарор доштааст [169, ҷ.3, с. 3708].

Мураттибони «ФЗТ» аснои зикри шоҳид аз «Н»-и Абдуррахмони Ҷомӣ ва «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд як маънои калимаи *эзорро* «лозимӣ, поҷома» эзоҳ додаанд [154, ҷ.2, с. 614].

Аз таҳлили дараҷаи истифодаи мувозии *изор* маълум мегардад, ки истифодаи он аз давраи нахусти инкишофи забони тоҷикӣ ба маънои зикршуда шуруъ гардида будааст [4, с. 239].

Калимаи мазкур дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба гунаи *изор* ба ҳамон маънои дар асари Ҷомӣ бақоррафта истеъмол мегардад: *Дина умада буд, шаб то саҳар-а изор-аи-а духта шудам. И либоси овардагитун фақат изор мешад* (Ғувинд)

Истифодаи калимаи мавриди назар дар аксари шеваҳои кунунии тоҷикӣ ба назар мерасад. Аз ҷумла, дар нутқи намояндагони шеваи ҷанубӣ калимаи мазкур ба шаклҳои *изор, изҳор, езор* воমেҳӯрад [153, с. 240]. *Вахти қадим йа езор қати чан шӣ мебӯрдан* [153, с. 809].

Бояд қайд намуд, ки *изор* ҳоло на танҳо дар доираи ғӯйишҳои минтақаҳои дохили кишвар ривож дорад, балки дар гуфтори намояндагони манотиқи тоҷикнишини дигар ҷумҳуриҳо, аз ҷумла дар ғӯйиши тоҷикони деҳаи Андарақи Ҷумҳурии Қирғизистон низ ба ҳамон шаклу маънои дар таъкираи Ҷомӣ дучоромада маҳфуз мондааст: *Изор-о-йи бова-т-а тунук кара мон-и-тон, хуш шавад* [152, с. 52].

Нишебӣ. Сарчашмаи воҳиди луғавӣ **ni-xšvaīra*-и эронии бостон буда, дар форсии миёна ба сурати *nišēb* [175, ҷ.4, с. 2762-2763] ва дар авестой ба гунаи *xšvaewa* роиҷ будааст [145, ҷ.2, с. 44].

Калимаи мазкур аз решаи *нишеб* ва пасвандӣ «-й» сохта шудааст. Дар осори ниёгон барои баёни маънои «пастӣ, пастии замин; сарозер» ба қор рафтааст [145, ҷ.2, с. 44; 137, с.264; 154, ҷ.1, с. 857; 155, ҷ.1, с. 921]. Аз тавзеҳи Ҳ. Убаҳӣ бармеояд, ки калимаи мазкур дар гузашта ба сурати *нашиб*

ба маънои зикршуда собиқаи истифода доштааст [151, с. 118]. Аз муоинаи тафсири соҳибони бархе луғатномаҳои зикршуда равшан мегардад, ки *нишеб* барои ифодаи маъноҳои дигар низ назаррас будааст.

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар тазкирааш танҳо дар як ҳолат калимаи *нишебро* бо ҳамроҳшавӣ ба пасванди «-ӣ» ба гунаи *нишебӣ* ба маънои «пастӣ» истифода намудааст: Чун ба мавқиф расидам, зуд бигзаштам ва мардумонро бигзоштам, ҳеҷ касро надидам, битарсидам, хостам, ки бозгардам, боз иродат бар ман ғалаба кард ва миқдори дигар бирафтам, ба *нишебӣ* расидам [с. 323].

Калимаи мавриди таҳлил дар шакли *нишеб* барои ифодаи маънои зикргардида аз воҳидҳои серистифодаи осори аҳли адаби даврони классикӣ буда, истифодаи онро аз миёни пешгузаштагони Абдурраҳмони Ҷомӣ ба маънои ёдшуда метавон дар ашъори Рӯдакӣ, Фирдавсӣ ва дигарон дучор омад:

Ту, ки чавру бахилӣ ба ту гирифт *нишеб*,

Чунонки доду саховат ба ту гирифт фароз [26, с. 168].

Нигаҳ кард аз афрои боло Таҳор,

Ба сӯи *нишеб*-андарун хор-хор [15, ҷ.3, с. 376].

Лозим ба тазаккур аст, ки калимаи мавриди баррасӣ дар гӯйишҳои хозираи тоҷикӣ корбаст мегардад. Ин унсури луғавӣ агар дар лаҳҷаи Мастҷох дар шаклҳои *нишеб* [162, с. 66], *нишебӣ*, *сарнишеб* ва *нишебоба* барои ифодаи маънои дар тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ бакоррафта маҳфуз монда бошад (*Саид ӣа ду соат пеш сари нишеб бурафтуд. Ма и чуборам-а тамум кунам, нишебоба-и ту мерам. Пага замини нишебобиро тоза кардан даркор*), пас дар гӯйишҳои ҷанубӣ ба суратҳои **нишев**, **нъшеб** маънои «пастӣ, ҳамӣ, поённокӣ»-ро ифода менамояд: *Майӣ ай боло нисев мебийя* [153, с. 429].

Калимаи мавриди таҳлил ҷуз аз шеваҳои кунунии тоҷикӣ, ҳамчунин дар бархе забонҳои шарқирони имрӯза, амсоли яғнобӣ дар шаклҳои **nīšīb**, **něšéb**, **něšér** дар баробари ифодаи маъноҳои дигар барои баёни маънои «пастӣ» маъмул аст: *Rubolo yo něšíp tirom* [163, с.294].

Тирез. Вожаи мазкур ҷумлаи аносири луғавии хеле қадиме мебошад, ки дар шеваҳои имрӯза асолати худро нигоҳ доштааст. Ҳанӯз дар матнҳои забони паҳлавӣ сурати **tarāz** истифода гардидани лафзи мавриди баррасӣ ба назар мерасад [145, ҷ.2, с. 338]. Ин калима дар «ФЗТ» ба ду маъно тафсир шудааст: 1) порчаи матоъ, ки ба ягон ҷои либос дароварда дӯхта мешавад; 2) бол ва ҷусти мурғон [154, ҷ.2, с. 366]. Соҳибони «ФТЗТ» унсури мазкурро дар суратҳои *тирез* / *тириз* оварда, маънои онро «порчаи сегӯша буридашудае, ки ба ду тарафи доман ё тағи бағали ҷома дӯхта мешавад» таъкид доштаанд [155, ҷ.2, с. 334].

Татавӣ дар «Мунтахаб-ул-луғот» навиштааст, ки *тироз* муарраби *тирез* мебошад [150, с. 323]. Ҳамин муаллиф як маънои *руднро* «тирез, буни ҷома» маънидод карда, ба шакли *тароз* ҳам кор фармуда шудани онро таъкид намудааст [150, с. 231]. Доро Наҷот бо таъя ба сарчашмаҳои дигар дар забони арабӣ ба сурати **taraz** истеъмол шудани *тирезро* қайд кардааст [145, ҷ.2, с. 338].

Муҳаммад Гиёсиддин ҳангоми эзоҳи калимаи *сӯза* вожаи мавриди таҳлилро ба кор бурдааст: «Ба маънои порчаи мураббаъ, ки дар бағали пирохан дӯзанд; ва ба маънои *тирези* ҷома низ манқул сохта» [148, ҷ.1, с. 443].

Балёнӣ дар «Сурмаи сулаймонӣ» бо таъя ба «Маҷмаъ-ул-фурс»-и Сурурӣ ба кор рафтани ин воҳиди луғавиро ба гунаи *териз* ба қайд оварда, яке аз маъноҳои онро «теризи ҷома» эзоҳ додааст [139, с. 108].

Воҳиди луғавии мавриди пажӯҳишро аҳли қалами гузашта ба гунаи *териз* низ мавриди корбурд қарор додаанд, вале ба мушоҳида мерасад, ки доираи истифодаи *тирез* вусъатнок будааст [99, с. 23].

Таҳлилу муқоисаи истифодаи калимаи мавриди пажӯҳиш дар «Н» нишон медиҳад, ки қаламкаш аснои шарҳи зиндагии Шайх Абуалии Формадӣ *тирезро* ба маънои маъмули дар фарҳангномаҳои тафсирий зикршуда дар се маврид ба кор бурдааст: Шайх як остин бо *тирез* бо ҳам

чудо кард ва бинҳоду овоз дод, ки: «Эй Буалии Тӯсӣ, кучой»? Шайх он *тирез* ва остин ба ман доду гуфт: «Ту маро чун остину тирезӣ» [с. 462].

Муаллифи «Сурмаи сулаймонӣ» барои тақвияти фикр байтеро аз Масъуди Саъди Салмон нишон додааст:

Ҳаст пероҳаневу шалворе,

Нест бар ҳар ду нифаву *териз* [139, с. 108].

Тоҷикони лаҳҷаи Мастҷоҳ калимаи мавриди таҳқиқро бо ҳамон шаклу маънои пешинаш ба кор мебаранд [130, с. 140]: *Ҷум-и у-йа пага тиреза-ша мечаспунам, ба йагун кас-а гу барата-ш* (Роғ).

Имрӯз дар қисме аз ғӯйишҳои ҷанубӣ калимаи мавриди таҳлил дар қаринаҳои *тирез/тириз/търиз* маънои «порчаи сегӯшаи дарозрӯяи чома, ки дар ду паҳлӯяш дӯхта мешавад» воমেҳӯрад: *Чомаалача, тирез-ъ остин-ът ман-ам, сад йор гирӣ, йорӣ наъхустин-ът ман-ам* [153, с. 608].

Калимаи мавриди таҳқиқ ба ҷуз дар алоҳидагӣ корбаст гардиданаш, инчунин, якҷоя бо феъли ёридихандаи *додан* барои баёни маънои «фирор кардан (аз вохурӣ ё рӯ ба рӯ шудан бо касе)» аз забони мардуми ҷануб [153, с. 608] ва ҳамчун ҷузъи ифодаи фразеологии *тирез ҳаф тахта будан* ба маънои «киноя аз каси фориғбол ва бепарво» дар гуфтори бухороиён истифодаи фаровон дорад: *Ин повур-атон-а тирез-аш ҳаф тахта будас, дунӣ-о-йа шамол рӯфта равад, парво надорад* [143, с. 214].

Дар бархе лаҳҷаҳои имрӯзаи тоҷикӣ бо истифодаи ин калима ибораҳои **тирези қад**, **тирези қомат** [99, с. 23] ва **куртаи тирездор** [65, с. 77] сохта шудааст, ки ин ҳолат сабаби зуҳури тобишҳои нави маъноӣ гардидааст.

Калимаи зикршуда бо вучуди дар лаҳҷаҳои алоҳидаи кунунии тоҷикӣ ба шаклу маъноҳои хос корбаст гардиданаш, инчунин, дар баъзе забонҳои шарқиёронӣ, мисли яғнобӣ ба гунаи **tiríz** бо ҳамон маънои қадимияш ба кор меравад [163, с. 339].

Бора. Вожаи мазкур ифодакунандаи мафҳуми макон буда, дар фарҳангномаҳои тафсирии зеридаст «хоктӯдаи баланд дар гирдогирди шаҳр ва ё қалъа» [154, ҷ.1, с. 203], «хоктеппаи баланд дар гирдогирди шаҳр» [155,

ҷ.1, с. 237], «теппае, ки як тарафаш ҷарии баланд бошад» [145, ҷ.1, с. 108] шарҳ шудааст.

Лозим ба таъкид аст, ки дар мувозии *бору* ҳам мустаъмал будани вожаи мавриди баррасиро соҳибони «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик», «ФЗТ», «ФТЗТ» ва «ФД» ба маънои зикргардида ишора намудаанд [137, с.57; 155, ҷ.1, с. 237; 154, ҷ.1, с. 203; 145, ҷ.1, с. 108].

Бино ба қайди луғатнигор Доро Наҷот, дар забони авестой дар баёни маънои «макони маҳсур бо девор, ҳисорҳои муҳофизатшуда бо девор» калимаи **var** истифода мегардад [145, ҷ.1, с. 108].

Муҳаққиқ У. Азимова ҳини таҳлил кардани муносибати лексика ва фразеологияи «Таърихи Байҳақӣ» бо ғӯйишҳои шимолӣ ва ҷанубии тоҷикӣ рочеъ ба истифодаи калимаи мавриди таҳлил дар таърихномаи зикршуда мулоҳизаронӣ намуда, аз калимаҳои серистеъмол ва маъмули забони тоҷикӣ будани онро ба қайд овардааст [22, с. 20-22]. Бо тақя ба маълумоти луғатномаҳои решашиносӣ *vāra*-ро шакли қадимтарини калимаи *бора* донистааст [22, с. 21].

Дар тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ *бора*, тибқи ҳисоби мо, дар як маврид ба ҳамон маънои дар луғатномаҳо зикршуда ба қор рафтааст: Шайхулислом гуфт, ки: «Падари ман гуфт, ки: «Амирчаи Сафолфурӯш кажум аз дӯкон бардошти ва ба *бора* бурди ва он ҷо бигзошти». Шайхулислом гуфт, ки: «Падари ман ҳамчунин ҳеҷ ҷонвар накушти» [с. 362].

Маълумотҳои мавҷуда собит менамоянд, ки калимаи *бора* дар осори аҳли адаби даврони классикӣ серистифода ва дар гузаштаи дур доираи маъноии фарохро соҳиб будааст. Калимаи мазкур дар ашъори Фирдавсӣ дар баробари ифодаи маънои зикргардида барои баёни маъноҳои дигар ҳам истифодаи басо дорад [154, ҷ.1, с. 203].

Ҳоло унсури луғавии мавриди назар дар лаҳҷаҳои мухталифи муосири тоҷикӣ тобишҳои маъноии хоссаеро ба худ касб намудааст. Тибқи навиштаи А.Л. Хромов, мардуми Мастҷоҳ калимаи *бораро* дар баёни маънои «теппа» ба қор мебаранд [129, с. 161].

Муҳаққиқ М. Шукурзода ба маънои «теппа, баландӣ» маҳфузмони калимаи мавриди андешаро дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ишора намуда таъкид кардааст, ки «дар бисёр деҳаҳо (-и минтақаи кӯҳистон – С.М.) номи мавзеи муайян (-ро низ *бора* гӯянд – С.М.)» [162, с. 15]. Лозим ба тазақкур аст, ки дар ҳудуди деҳаи Ревомутки Садаи Миёнаи Кӯҳистони Мастҷоҳ мавзее ҳаст, ки «Рӯйи Бора» ном дорад.

Муҳаққиқон Р.Л. Неменова ва Ғ. Ҷӯраев аснои таҳлили лексикаи шеваи ҷанубӣ дар баробари як даста калимоти даврони кӯҳани забони тоҷикӣ таваҷҷуҳашонро ба вожаи *бора* равона намудаанд. Аз ҷумла, роҷеъ ба истифодаи ин калима чунин овардаанд: «Калимаи *бора* дар шеваи ҷанубӣ, дар ҳақиқат, бо ҷандин тобишҳои маъноӣ истифода мешавад. ... бо вучуди ин «бора»-и шевагиро такрори бевоситаи «бора»-и классикӣ пиндоштан мумкин нест. Калимаи мазкур ба ҳар тобише бошад, дар бештари лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор меояд, зеро мафҳуми асосии имрӯзаи он, назар ба мушоҳидаи мо, ба ҷои ноҳамвор вобаста гардидааст. Таҳти мафҳуми «бора» на фақат баландиву теппаҳои табиӣ, балки хоктӯдаҳое ҳам, ки болояш андаке ҳамвор аст, дар назар дошта мешавад. Ин аст, ки дар лаҳҷаҳои Кӯлоб ин воҳиди луғавиро ҳатто дар мавриди ифодаи баландии канораҳои суфа ва лаби нон (бораи нон) низ истифода мебаранд [63, ҷ.1. с. 256]. Метавон афзуд, ки бо вучуди соҳиб гардидани ҷандин тобишҳои маъноӣ ҳамаи маъноҳои ба ҳамон маънои бостонӣ ё ба як нуқтаи таърихӣ равона шудаанд.

Мураттибони «ФГҶЗТ» калимаи мавриди назарро ба ду маъно тавзеҳ намудаанд: 1) ҷарӣ, бора; кӯҳдоман: *Хонай лави бора ай ки-йай. Хонайи ота-и хо тайи бора-да-й-ку*; 2) баландӣ, пушта ё теппа: *Ай сари бора бини, ҳама-ра бедарак кадай. Сари бора рафтаст, ҷҳх хестааст* [153, с. 39].

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ нун *бора* мундан ё нуни *борадор* бисёр маъмул аст: *Дина бири ҳамсоя нун кардам нун-о-и бора мундиян йа ваҷаб. Агар хоҳӣ нун-о-т борадор бийон, хамира хуб шур* (Дехманора).

Каманд. Ин вожа аз лиҳози ифодаи маъно ба гурӯҳи калимаҳои сермаъно мансуб аст. Фарҳангшигори яке аз маъноҳои онро «арғамчине, ки

нӯгаш ҳалқадавак дошта, барои гирифтани сайд ё душман ба кор бурда мешавад», тафсир намудаанд [154, ҷ.1, с. 532; 169, ҷ. 12, с. 18586; 168, ҷ.6. с. 5938; 137, с. 146; 155, ҷ.1, с. 585; 145, ҷ.1, с. 387]. Ромпурӣ бо тақя ба «Ҷавоҳир-ул-хуруф» асли ин вожаро *хаманд* ҳисобида, бар он андеша аст, ки «маънии хаму печ ва инъитоф дар *ӯ* зоҳир аст» [148, ҷ.2, с. 177]. Муҳаммадхусайни Бурҳон ҳам ин моддаи луғавиро мубаддали **хаманд** ва баргирифта аз компонентҳои **хаму банд** медонад. Дар «Бурҳони қотеъ» «ресмоне, ки дар вақти ҷанг дар гардани ҳасм андохта ба худ кашанд», маънидод гардидааст [141, ҷ.3, с. 322].

М. Ҳасандӯст дар тақя ба маълумоти Тафаззулӣ истифодаи ин калимаро дар забони форсии миёна дар шакли **kamand** ишора карда, тахмин намудааст, ки асли он шояд аз **kam(p)** ба маънои «хамондан, қавс додан» гирифта шуда бошад [175, ҷ.4, с. 2253].

Дар ҷумлаи зайли тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ ва байти мансуб ба Робиаи Балхӣ истифодаи калимаи мазкур ба маънои қайдгардида ба назар мерасад: ... Аз камингоҳ берун тохт ва *каманд* дар гардани мумтаҳан андохт [с. 710].

Тавсанӣ кардам, надонистам ҳаме,

К-аз кашидан тангтар гардад каманд [с. 773].

Таҳлилу муқоиса нишон дод, ки ба маънои зикршуда истифодаи *камандро* аз байни пешиниёни Абдурраҳмони Ҷомӣ метавон дар осори Фирдавсӣ, Дақиқӣ, Фаррухӣ, Манучехрӣ, Анварӣ, Ҳоконӣ ва дигарон дучор омад:

Ҳаметохт Сухроб чун пили маст,

Каманде ба бозу, *каманде* ба даст (Фирдавсӣ).

Чу аз дасти Рустам раҳо шуд *каманд*,

Сари шаҳрёр андаромад ба банд (Фирдавсӣ) [169, ҷ.12, с. 18586].

Бояд тазаккур дод, ки вожаи мазкур ба маънои зикршуда аз шумори аносири луғавии серистифодаи осори аҳди сомонӣ ба шумор меояд.

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ калимаи мазкур ба ин маънои дар «Н» бакоррафта дучор меояд: *Вай-а ту каманд-аи кун аввал, ба то сахро а думат канда намешад* (Валғунд).

Муҳаққиқон Р.Л. Неменова ва Ғ. Ҷӯраев аснои таҳқиқи вижагиҳои маҳфузмони вожаҳои куҳан дар шеваи ҷанубӣ дар радифи даҳҳо вожагони классикӣ ба маҳфузмони калимаи *каманд* низ таваҷҷуҳ зоҳир карда чунин навиштаанд: «Калимаи *каманд* аз рӯйи материали мо дар қишлоқҳои Лангар (в-қ) дучор омад, ки маънояш тасмаи миёнбандист. ... Маънои шевагии *камандро* танҳо ба маънои аввал (арғамчине, ки нӯгаш ҳалқадавак дошта, барои гирифтани сайд ё душман ба кор бурда мешавад – С.М.) -и дар давраи классикӣ доштаи он алоқаманд кардан мумкин аст» [63, ҷ.1, с. 260-261].

Тибқи иттилои соҳибони «ФГҶЗТ», имрӯз дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ калимаи *каманд* барои баёни маъноҳои 1) тасма ё камарбанди ҷармӣ, ки барои зарба надидани камар пиронсолон ба камар мебандад: *Каманд-а ай исто бай мийу-шу харидаст*; 2) каманди абрешимин; банди ҷангақдор ба кор меравад: *Каманд дохт мегирифтан-ъ дарвоза-ра хӯй мекардан* [153, с. 268]. Аз таҳлили муқоисавии тазкираи мавриди таҳлил бо лаҳҷаи Мастҷоҳу ғӯйишҳои ҷанубӣ ба бардоште расидан мумкин аст, ки калимаи *каманд* дар ифодаи маънои «банди ҷангақдор» гузаштаи қадим дошта, то имрӯз дар забони мардуми тоҷик боқӣ мондааст.

Калимаи мазкур дар лаҳҷаи Бухоро бо ғуруғузур шудани ҳамсадои «д» дар охири калима ба сурати *каман* ба маънои «ресмон ё абрешими тофтаи ҳалқақдор, ки ба гардани аспони гала андохта, вайро ба банд гиранд», корбаст мешавад: *Аспо-йа да гардан-аи каман андохта мегиран* [143, с. 120].

Лозим ба тазаккур аст, ки *камандро* дар баёни маънои собиқ нависандагони мо ҳам истифода намудаанд:

Бодҳои ношиносе мевазанду мераванд,

Зиндагӣ дар гардани ман ҳам бияндозад *каманд*,

Балки рӯзе мешавам ман ҳам ба қолаб пойбанд (Фарзона) [14, ҷ.1, с. 38].

Даст. Калимаи мазкур аз ҷумлаи куҳантарин аносири луғавӣ маҳсуб ёфта, аз забон-асоси ҳиндуаврупоӣ ибтидо гирифтааст: аз ҳиндуаврупоӣ ***ǵhesto** «даст, бозу», авестой **zasta**, порсии куҳан **dasta**, форсии миёна ва нав шакли **dast** [175, ҷ.2, с. 1318].

Соҳибони «ФЗТ» ва «Л» дар қатори дигар маъноҳо барои баёни маънои «ҷониб, тараф, ҷиҳат, сӯй» истифода шудани *дастро* ишора намудаанд [154, ҷ.1, с. 345; 169, ҷ.7, с. 10816-10817].

Истифодаи калимаи *даст* ба маънои «ҷониб, тараф, ҷиҳат, сӯй» дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ хеле кам мушоҳида мешавад. Ин унсури луғавӣ, аз рӯйи шумори мо, як маротиба истифода гардидааст: Дарё дар *дасти* ростии ман аст ва биёбон дар *дасти* чапи ман [с. 716-717].

Калимаи мазкур аз ғаёлотарин луғати давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад. Аз муоинаи тафсириҳои Деххудо ва соҳибони «ФЗТ» пайдост, ки *даст* барои ифодаи маънои зикршуда аз воҳидҳои сермаъно ва серистифодаи осори адабӣ, таърихӣ ва ҷуғрофии забони тоҷикӣ ба ҳисоб мерафтааст [169, ҷ.7, с. 10816-10817; 154, ҷ.1, с. 345].

Ба маънои ёдшуда *дастро* қабл аз Ҷомӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ метавон дучор омад:

Ҳама номдорон шуданд анҷуман,

Ба як *даст* Тӯсу дигар пилтан (Фирдавсӣ) [169, ҷ.7, с. 10816].

Таҳлилу қиёс ва муқобалаи корбурди ин калима дар тазкираи мавриди баррасӣ ва лаҳҷаи Мастҷоҳ нишон медиҳад, ки ҳоло калимаи *даст* ба маънои ёдшуда дар нутқи намоёндагони ин лаҳҷа ба мушоҳида мерасад: *Дастии ростам-ба хуварзодаму дастии чапам-ба писархоли угайам шиштиян* (Ронҷ).

Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) дар радифи маъноҳои дигараш ба маънои ғавқуззикр дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шимолӣ, аз ҷумла Хучанд гардиш доштани *дастро* ба қайд овардааст: *Бозори «Пайшанбе»-яи даси чап-аи-анда қатори ғӯштфурушо ҳай* [99, с. 93].

Дар иртибот ба масъалаи мавриди пажӯҳиш ин нуктаро бояд таъкид намуд, ки дар забон бо истифодаи вожаи *даст* сохта шудани таркиби аз

дасти ба назар мерасад, ки маънои «аз озори, аз бедоди, аз ҷаври, аз зулми»-ро дорост [169, ҷ.7, с.10814; 154, ҷ.1, с. 349].

Дар тазкираи Ҷомӣ таркиби мазкур ба маънои ёдшуда низ вохӯрд: Гуфтам: «*Аз дасти* аҳли манозил ҳеҷ нахӯрдм вараъро, як чашми ман ба рӯи ман фурӯ давид» [с. 240]. Ва агар дар ғорат бар зане ҷавон расанд, вайро *аз дасти* эшон кӣ раҳонад? [с. 235]

Аз таҳлилу муқоиса мусаллам мегардад, ки истифодаи таркиби *аз дасти* дар осори мухталифжанри аҳди Сомониён ва садаҳои баъдӣ гардиши ғаёол доштааст [169, ҷ.7, с. 10814-10815].

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ таркиби мазкур бо ҳамон маънои дар тазкираи Ҷомӣ корбастгардида мавриди истифода қарор дорад: *А дасти туй-а а ҳаминҷи мекучаму бурафт ба ҷунам халос. А дасти уно ҳама ба дод умадагияй* (Оббурдон).

Дар эҷодиёти адибони муосири тоҷик, аз ҷумла устод Лоиқ таркиби *аз дасти* ба маънои зикршуда дучор шуд:

Гарчи *аз дасти* арабҳо сӯхтем,

Гаҳ арабро сарфу наҳв омӯхтем [19, с. 289].

Рафтӣ *аз дасти* ночавонмардон,

Мондӣ ба мо азоби дунёро [19, с. 536].

Бозоргон. Вожаи дигари ба таҳаввулот дучоршуда *бозоргон* аст. Дар забон-асоси ҳиндуаврупоӣ ба сурати **uāha-čāraṇa* ва дар форсии миёна ё паҳлавӣ дар қаринаи *wāzāragān* мустаъмал будани ин калимаро Доро Насот зикр намудааст [145, ҷ.1, с. 102]. Ромпурӣ бо таъя ба маводи «Кашф» ва «Бурҳони қотеъ» *бозоргон*-ро чунин эзоҳ додааст: «Мураккаб бошад, аз лафзи **бозор**, ки маъруф аст ва аз лафзи **гон**, ки барои лаёқат ояд. Пас маънои бозоргон касе, ки лоиқи бозор бошад ва он савдогар аст» [148, ҷ.1, с. 113]. Лозим ба зикри хос аст, ки вожаи *гон* дар ифодаи маънои зикркардаи соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» дар луғатномаҳои тафсирий ва решашиносии зеридаст дучор наомад.

Воҳиди луғавии мазкур дар фарҳангномаҳо ба маънои «савдогар, тоҷир» тавзеҳ ёфтааст [155, ҷ.1, с. 217; 154, ҷ.1, с. 194; 137, с.55; 169, ҷ.3, с. 4087; 145, ҷ.1, с. 102].

Бояд гуфт, ки дар сарчашмаҳои куҳани забони тоҷикӣ бо баробари истифодаи гунаи *бозоргон* қаринаи *бозаргон* низ ба мушоҳида мерасад. Аз миёни гунаҳои зикршуда шакли аслии он *бозоргон* буда [38, қ.1, с. 124-125], шакли дигар таҳти таъсири ҳодисаи фонетикӣ, чун таҳфиф зухур намудааст. Абдуррахмони Ҷомӣ дар ҷумлаи зерин гунаи *бозаргонро* ба маънои зикрнамуда истифода бурдааст: Рӯзе *бозаргоне* бар сабили тафарруҷ ба хонаҳои Шайх даромад, Шайх ҳолате қавӣ дошт, назараш бар он *бозаргон* афтод, дарҳол ба мартабаи вилоят расид [с. 520]. Муриде дошт *бозаргон*. Бемор шуд, шайх ба аёдати вай омад ва пурсид, ки: «Туро чӣ шуд» [с. 379].

Чунин ба назар мерасад, ки яке аз чузъҳои вожаи мавриди таҳлил дар давраҳои минбаъдаи инкишофи забон дучори тағйироти шаклӣ гардидааст [38, қ.1, с. 124-125].

Соҳиби «Л» калимаи мавриди таҳлилро «савдогар, тоҷир» шарҳ намуда, барои тақвияти фикри хеш бештар аз Фирдавсӣ, сипас аз Асадӣ, Фаррухӣ, Анварӣ ва дигарон намуна овардааст:

Зи *бозоргонони* ҳар марзу бум,

Зи Ҳинду зи Чину зи Турку зи Рум (Фирдавсӣ) [169, ҷ.3, с. 4087].

Аз намунаҳои овардаи Деҳхудо мусаллам мегардад, ки вожаи мавриди таҳлил дар даврони классикӣ аз шумори унсурҳои фаёли луғавӣ маҳсуб мегардидааст.

Забоншинос М.Ҳ. Султон дар бораи корбурди он дар «Таърихи Бухоро» ибрази андеша кардааст [82, с. 17-23].

Маълум аст, ки силсилае аз вожагон дар дарозии мавҷудияташон бо вучуди ба таҳаввулоти шаклӣ дучор гардидан маънои собиқӣ худро то имрӯз нигоҳ дошта омадаанд [118, с. 22].

Калимаи мавриди андеша ба дигаргунии зоҳирӣ дар шаклҳои *бозургун* / *бозъргун* дар нутқи намояндагони лаҳҷаҳои алоҳидаи шеваи ҷанубӣ барои

ифодаи маъноӣ «точир, савдогар» мустаъмал аст: *Кампири айори галтёк найи по ба дари бозъргун омад. Бозургун бисйор хафа шид* [153, с. 89]. *Да шахри бозъргун расидан, ки бегаҳ шид* [153, с. 112].

Пойтоба. Калимаи мазкур дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» чунин шарҳ шудааст: «Латтаест, ки пеш аз пӯшидани мӯза ё маҳсӣ ба по печонанд» [137, с. 297]. Доро Начот дар хусуси этимологияи калимаи мазкур андешаронӣ намуда, онро чунин маънидод намудааст: «Тиккае аз латта ё порчаи латдор, ки барои гарм нигоҳ доштан ва муҳофизат аз сармо ба пой печида ва пойафзорро ба рӯи он бипӯшанд» [145, ҷ.2, с. 128].

Пӯшида нест, ки дастае аз аносири луғавӣ дар дарозои мавҷудияташон зери таъсири омилҳои мухталиф ба таҳаввулотӣ шаклӣ дучор мешаванд. Дар «ФД» гунаҳои зайли ин калима ба мушоҳида мерасанд: **Пайтоба, потоба, потова** [145, ҷ.2, с. 128]. Ҳасан Анварӣ бошад, дар «ФБС» калимаи ёдшударо ба маъноӣ «... порчаи захим, ки ба соки по мепечанд» ишора намуда, дар ифодаи ин маъно аз Муҳаммадалӣ Исломи Надушан ва Низомии Арӯзии Самарқандӣ шоҳид нишон додааст [168, ҷ.2, с. 1224].

Вожаи мавриди баррасӣ дар «ФЗТ» ба сурати **пойтоба / потоба** ба маъноӣ «порчае, ки ба пой мепечанд; пойпеч лифоф» тавзеҳ гардида, илова бар он аз «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ ва дигарон шоҳид нишон дода шудааст: Абӯҳамзаӣ Бағдодӣ вақте дар масҷиди Рай *пойтоба* хост, касе дабиқӣ ба вай андохт (Ҷомӣ) [154, ҷ.2, с. 78]. Аз тафсир ва шоҳидҳои овардаи мурааттибони луғатномаи мазкур аён мегардад, ки калимаи мазкур ба гунаи **потоба** низ дар осори хаттӣ ба кор рафтааст.

А. Нуров қорбасти калимаи мазкурро дар осори Ҷомӣ ба маъноӣ зикршуда ба қайд оварда, ба ҳайси шоҳид байти зерро нишон додааст:

Ба ҷои бастанӣ заррин исоба,

Ба сар барбаст пашмин *пойтоба* [147, ҷ.2, с. 31].

Аз тавзеҳ ва шавоҳиди дар фарҳангномаҳо дарҷгардида мусаллам мегардад, ки истифодаи вожаи мазкур ҳанӯз дар сарчашмаҳои кӯҳани тоҷикӣ

мавриди истифода қарор доштааст. Қомӣ дар тазкирааш бо ҷаҳор басомад барои баёни маъноӣ ишоранамуда ба қор бурдааст: Вақте касе Рувайро чизе гуфта буд аз он эҳтишому либос, гуфт: «Бад-он мерем, ки *пойтобае* дар сар бандам ва ба бозор бароям ва бок надорам» [с. 140]. Шайхулислом гуфт, ки: «Абунасири Ҳоҷӣ маро гуфт, ки: «Шайх Абулҳусайни Тазариро дидам, ки *пойтобаи* дарвеше бардошта буд ва дар сару рӯи худ мемолид» [с. 359]. Ба ин ҷандин *пайтоба* тавонистӣ харид [с. 106].

Дар байти зерӣ Низомии Ганҷавӣ барои баёни ин маъно гунаи *потова* ба қор рафтааст:

Суф арҷи шавад кухна, дӯзанд кулаҳ аз вай,

Дебача шавад кухна, *потова* нахоҳад шуд [20, с. 114]

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ин унсури луғавӣ бо табдили садоноки «о» ба «а» дар ҳиҷоӣ нахуст барои ифодаи маъноӣ куҳан қор фармуда мешавад: *Раҳмати додо-м пеш аз куҳ рафтанишун да поҳошу-н пайтоба мепечидан. Пештаро чоруқу пайтоба мепечидан, ҳоли а куҷо* (Андарвашт).

Бояд тазаққур дод, ки дар «ФГҶЗТ» вожаи *пойтоба* ҳамчун моддаи луғавии алоҳида тавзеҳ нагардидааст. Мураттибони ин луғатнома вожаи мазкурро асноӣ зикри ҷумлаи шохид барои калимаи *тахтӣра* ба сурати *пайтова* мавриди истифода қарор додаанд: *Карбоси тахтӣра-ра пайтова мекънан* [153, с. 596].

Аз қайду ишораҳои соҳибони ин луғатнома бармеояд, ки калимаи зикршуда дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бо табдили садоноки «о» ба «а» дар ҳиҷоӣ аввал ва ҳамсадои «б» ба «в» дар ҳиҷоӣ охири калима дар шакли *пайтова*, лек бо ҳамон маъноӣ собиқ мавриди истифода қарор доштааст.

Имрӯз калимаи мазкурро самарқандиён бе тағйироти маъноӣ қор мефармоянд [176, с. 99].

Имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ калимаи мавриди назар дар таркиби ибораи *патаку пайтобаи касе шудан* дучор меояд [157, ҷ.2, с. 816], ки маъноӣ «дар итоати касе шудан, зерӣ дасти касе фармонбардор гардидан»-ро дорад. Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ қорбурди ин вожаҳо барои баёни маъноӣ «маҷ.

беиззату эътибор, хору зор» дар таркиби *патаку пайтоба шудан* мешоҳида менамояд: *Э мунед ҳавайа, патаку пайтоба шуда шистай хуна-и ба. Вай-а агар ҳоли бинед-аиш йа патаку пайтоба шудай* (Палдорак).

Корбурди ин калимаи мавриди таҳлилро дар лаҳҷаҳои ҷанубии тоҷикӣ ҷузъи воҳиди фразеологии *пайику пайтова шудан* низ дучор меояд, ки маънои маҷозии «лагандбардор, хушомадгӯй»-ро баён менамояд: *Мън пайик-ъ пайтовай тъ мешавъм?* [153, с. 461]

Ғирев. Сохибони фарҳангномаҳо маънои ин вожаҳо: «1) ғулғула, шӯру ғавғо, доду фарёд, садои баланд; 2) овози нола, ғиғон» эзоҳ додаанд [154, ҷ.2, с. 652; 156, с. 102; 148, ҷ.2, с. 87; 145, ҷ.1, с. 228; 137, с. 503; 139, с. 263].

Аз тафсири А. Нуров равшан мегардад, ки ин унсури луғавӣ дар осори Ҷомӣ маънои «садои баланд, овоз, бонг»-ро доштааст [147, ҷ.2, с. 371].

Дар «Н» вожаи *ғирев* ба маънои «садои баланд, шӯру ғавғо, доду фарёд» эзоҳ ёфтааст [с. 832]. Истифодаи ин калимаро дар асари зикргардида танҳо дар як маврид ба маънои ишорагардида метавон дучор омад: Халқ ба як бор ба ҳам баромаданд ва *ғирев* бархост ва чанд кас ба ҷой бимурданд [с. 379].

Корбурди калимаи мавриди таҳлил барои ифодаи маънои «овози нола, ғиғон» дар осори шоири ҳамзамони Рӯдакӣ – Мунҷик во мехӯрад:

Ба хурӯш – андараш гирифта *ғирев*,

Ба гулӯ – андараш бимонда *ғирев* [3, с. 431].

Дар баъзе гӯйишҳои ҷанубӣ алҳол ин вожа дар ифодаи маънои зикргардида мавриди истифода қарор дорад: *Зано яке ғирев карданд* [153, с. 159].

Мураттиби луғати «Заррезаҳои Зарафшон» онро ба шаклҳои **ғирев** / **ғиреб** оварда, ба қорравинашро дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба маънои «нола» ишора намудааст [162, с. 22].

Ҳоло дар лаҳҷаи Мастҷоҳ калимаи **ғирев** дар таркиби **ғирев баромадан** ба маънои «овози гиря баланд шудан» ҳам истифода мегардад: *А дарвоза дарумадан замун, ғирев-аиш бурумад* (Ронҷ).

Залла. Ин вожаро муаллифи луғатномаи «ФД» бо истинод аз «Фарҳанги форсӣ» ба маъноҳои 1) ҳашараест, монанди малах, ки бахусус шабҳои гармо дар саҳро, ғаллазорҳо, боғҳо ва адиру пуштаҳо тулонӣ садо мезанад; 2) таоми барзиёд аз суру зиёфат, ки ҳозирон бо худ мебаранд; 3) пасмондаи хӯрок, саркут тавзеҳ додааст [145, ҷ.1, с. 319].

Маъруфият доштани калимаи *залларо* дар забони санскрит дар шаклҳои **jhillī**, **jhillikā** соҳиби «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ» ба қайд овардааст [175, ҷ.3, с. 1570].

Абдурраҳмони Ҷомӣ калимаи номбурдаро ба маънои дуҷум мавриди истифода қарор додааст: Ходим суфраро пеши вай бурд, то *залларо* бар суфра андохт [с. 619]. Ва он *залларо* ба суфра боз нагардонад [с. 619].

Калимаи мазкур алҳол дар лаҳҷаи Мастҷоҳ (*Охи ош-а камтар кашед о путун залла нашад. Бири башкун камтар кашед, залла накунан-бо*) [85, с. 22] ва Рашт (*Ман заллӣ ту-ра намехурам*) [153, с. 226] ба маънои «пасмондаи таом, саркут» мавриди истифода қарор дорад.

Калимаи мазкур ба маънои зикргардида дар гуфтори баъзе деҳоти Мастҷоҳ дар таркиби *заллаву завола* низ вомехӯрад: *Ман додо-та гум ту и бегӣ исто и заллаву зуволаҳоя кӣ ҷам мекунад? И кудако-ба и-қа пур-пур накашед буту ҳама-ша заллайу завола мекунанд* (Оббурдон).

Охур. Вожаи мазкур аз ҷумлаи аносири луғавии хеле қадим маҳсуб меёбад. Дар забони паҳлавӣ ба гунаи **āxwarr** мустаъмал будани *охурро* Д.Н. Маккензи зикр кардааст [172, с. 47].

Бино ба ахбори соҳибони вожаномаҳо, *охар* шакли дигари вожаи *охур* ҳисоб ёфта [139, с. 24], дар осори гузаштагон барои баёни маъноҳои 1) ҷои маҳсус барои хӯрокхӯрии ҳайвонот [154, ҷ.2, с. 941; 137, с. 280]; 2) оғил, саисхона [154, ҷ.2, с. 941]; 3) ҷои чаридани аспон; 4) коҳи пасмонда; 5) оромгоҳ ва нишеман [148, ҷ.1, с. 21] ба қарор рафтааст. Дар фарҳангномаи Ромпурӣ муҳаффафи *обхӯр* маҳсуб гардидани ин вожа ишора шудааст [148, ҷ.1, с. 21].

Муаллифи «ФОҶ» яке аз маъноҳои калимаи *охурро* «ҷои алафхӯрии чорпоён» шарҳ намуда, аз осори суҳанвар барои тасдиқи фикр байти зерро овардааст:

Бар охур гар шудӣ рому фурӯтан,

Гирифта хидматаш гардун ба гардан [147, ҷ.1, с. 531].

Истифодаи ин калима дар «Н»-и Ҷомӣ ба маънои зикргардида ба назар мерасад: Ман сари *охури* аспон нишастам ва даст бар ҳам мезадам... [с. 454].

Мухаққиқ Д.Ф. Фозилов аснои таҳқиқи вижагиҳои лексикии асари ёддошти Н. Хусрав дар мавриди истифодаи вожаи *охур* чунин хулоса намудааст: «Ин вожа (*охур* – С.М.) дар асари Носири Хусрав ба маънои «ҳавзчаи сангин ва ҷӯбин барои нигохдории об» истеъмол ёфта, ба маънои «ҷой барои алаф андохтан» истеъмол наёфтааст. Калимаҳои дар ҳар давраи замон мувофиқи пешрафти ҷомеа ба тағйирот дучор мешаванд. Дар як давраи таърихӣ калимаи *охур* агар вазифаи истилоҳи меъмориро адо мекарда бошад, дар давраи дигари таърихӣ маънои дигарро гирифта, ҳамчун истилоҳи чорводорӣ кор фармуда мешавад» [90, с. 43].

Барои баёни маънои аввали дар фарҳангномаҳо зикргардида дар шеваи ҷанубӣ шаклҳои *охър / охърча* гардиш доранд: *Да охърча кӣ доз* [153, с. 456-457].

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ бо истифода аз ин вожа калимаву таркибҳои *охурӣ* («ҳайвони ҳонагӣ, мол (маъмулан гӯсфанд)-е, ки барои забҳ бонӣ карда мешавад»), *охур бастан* ба маънои маҷозии («инсони баднафс, ҳарис») ва ғ. сохта шудааст.

Бояд гуфт, ки вожаи мавриди муқоиса дар зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ ҳамчун ҷузъи воҳиди фразологии *таги дари касеро охурча кардан* низ мустаъмал аст: *Вай таги дари хуни осаққала охурча карда буд да вақташ бо имрӯз соҳиби гап* (Оббурдон).

Лозим ба тазақкур аст, ки ин калима дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба ҷуз дар алоҳидагӣ ба шаклу маъноҳои мухталиф корбаст гардиданаш, инчунин ҳамчун ҷузъи фразеологии *аз охури баланд алаф хӯрдан* низ ба маънои «аз

нисбаи баланд будан, аз табакаи баланд будан» кор фармуда мешавад: *Ба ино баробар нашав, ино а охури баланд алаф хурдагӣан* (Дашт).

Дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ, чун ғӯйиши мардуми Бухоро унсури луғавии мавриди баррасӣ дар ифодаи ду маъно: 1) ҷои махсус барои хӯрокхӯрии ҳайвонот; 2) ҳамбаи осӣё, ки он ҷо орд мерезад корбаст мегардад [143, с. 177].

Муҳаққиқ Б. Носирӣ зимни таҳлили исмҳои ифодакунандаи макони лаҳҷаи мардуми даризабони Фархори Афғонистон дар баёни маънои «чуқурии косамонанде, ки аз гил сохта мешавад барои тарит хӯрдани ҳайвонот» мустаъмал будани вожаи *охурро* дар ғӯйиши мазкур таъкид намудааст: *Тарит-а да охур парто, ки гов-о бихуранд* [64, с. 119].

Лафзи мазкур имрӯз ғайр аз нутқи мардуми минтақаҳои алоҳидаи Тоҷикистон ва мавзеъҳои тоҷикнишини кишварҳои дигар, инчунин дар баъзе забонҳои шарқиронӣ, мисли яғнобӣ дар шакли **oxūr** истифода мегардад [163, с. 300-301]: *И кой асозор, неки охур немун*.

Ахгар. Сарчашмаи ин унсури луғавӣ аз ***āOr(y)a-kara**-и эронии бостон мебошад [175, ҷ.1, с. 159]. Муаллифони луғатномаҳо ин вожаро: 1) ангишти афрӯхта [174, ҷ.1, с. 75]; 2) оташпораи бисёр реза, ки дар миёнаи шуъла (аланга) ба ҳаво рафта нест шавад ва оташи кӯре, ки дар миёнаи хокистар мемонад [137, с. 37]; 3) оташ [156, с. 45]; 4) моддаи ишқ [139, с. 25]; 5) оташпора, пораи оташи афрӯхта [154, ҷ.1, с. 104-105; 151, с. 25]; 5) шикор; 6) нигор [151, с. 25] шарҳ додаанд. Соҳибони фарҳангномаҳои «ФЗТ» ва «Тухфат-ул-аҳбоб» вожаи мазкурро «пораи оташи афрӯхта» маънидод намуда, ба ҳайси намуна байте аз Асҷадӣ нишон додаанд [154, ҷ.1, с. 104-105; 151, с. 25].

Муаллифи «Н» *ахгарро* ба маънои «пораи оташи афрӯхта» мавриди истифода қарор додааст: Аҳмад ибни Яҳё ду *ахгари* бузург бар кафи худ гирифт ва остин ба он фурӯ гузошт... [с. 201]. Чун ҳезум тамом бисӯхт, *ахгар*ҳоро бар рӯи замин паҳн карданд, Абуладён сачҷода андохта буд ва

намоз мекард [с. 295]. Чун салом боздод ва бархост ва бар болои *ахгар*ҳо бирафт [с. 296].

Истифодаи лафзи мавриди таҳлиро метавон дар осори Дақиқӣ дучор омад:

Барафрӯз озаре эдун, ки теғаш бигзарад аз бун,

Фурӯғаш аз бари гардун кунад ачромо кунад ахгар [3, с. 343].

Муқоисаи осори назму насри классик нишон дод, ки калимаи *ахгар* барои баёни маънои «пораи оташи афрӯхта» корбурди густарда доштааст.

Дар ғӯйиши тоҷикии Вахони ғурӯҳи бадахшони шеваи ҷанубӣ *ахгар* барои ифодаи маънои бостониаш маҳфуз мондааст [153, с. 54]. Агар дар лафзи мардуми маҳалҳои тоҷикнишини дигар ҷумҳуриҳо *лахча* ҳамчун синоними калимаи мавриди баррасӣ ба кор равад [152, с. 77; 142, с. 138], пас дар лаҳҷаи Мастҷоҳ шаклҳои **лахха** / **лӯхха** / **лухха** барои баёни «пораи оташи афрӯхта» ба кор меравад.

Машк. Вожаи мазкур аз ҷумлаи калимаҳои хеле қадим маҳсуб ёфта, дар ғӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ бо баробари маънои куҳан, ҳамчунин бо тобишҳои нави маъноӣ гардиш дорад.

Ин унсури луғавӣ дар забони паҳлавӣ ба гунаи **mašk**, дар забони форсии бостон – **maška**, дар форсии нав – **mašk** истифода шудааст. Доро Насот бо таъҷаб ба ахбори фарҳангномаҳои куҳан маъруфияти ин унсури луғавиро дар забонҳои дигари ғайриэронӣ (оромӣ (**maška**) ва аккодӣ (**maš-ku-u**) низ қайд кардааст [145, ҷ.1, с. 545].

Луғатнигорон *машкро* «пӯсти яклухт канда ошдодаи ғӯсфанд, ки барои кашонидан ва нигоҳдории об, дӯғ ва чизҳои обакӣ ба кор меравад», шарҳ намудаанд [154, ҷ.1, с. 660; 137, с. 202].

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Н» вожаи *машкро* ба маънои зикршуда танҳо дар як маврид ба кор бурдааст: Ҳама мардум ба хонаи Умми Муҳаммад омаданд ва дуои борон хоستانд, Умми Муҳаммад хонаашро бирӯфту гуфт: «Худовандо, ман ҷорӯб кардам, ту об бипош». Чандон барнаёмад, ки борон даристод, ҷунонки ғӯй, даҳони *машк*ҳо кушодаанд [с. 772].

Аз он ҷо ки соҳибони «ФЗТ» барои тасдиқи андеша аз осори мансури Ибни Сино шохид овардаанд [154, ҷ.1, с. 660], маълум мешавад, ки калимаи мазкур қабл аз замони зиндагии Ҷомӣ дар гардиш қарор доштааст.

Забоншинос Ф. Убайдов аз хусуси ҳифозати вожагони аслии даврони куҳани забон дар заминаи маводи зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ андешаронӣ намуда навиштааст, ки «ин калима (*машк* – С.М.) дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба қабати лексикаи куҳнашуда ё таърихӣ дохил шудааст. Дар адабиёти классикӣ ... вожаи *машк* бисёр кор фармуда шудааст. Ҳоло ба маънои «тар, обрасида» дар зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ истеъмол мешавад: *Да ти борун машк шудам. Хуна даро, машк наший*! [85, с. 91-92] *Шаб бача-м касал шуд то рафта-м-у доруи овардам машк шудам* (Виткон). *Хез-у ҳоли хуна даро, ки ҳаво гиритагийай бо борун сар накунад, машк мешӣ* (Худгифи Соя).

Бояд таъкид намуд, ки муҳаққиқи дигари лаҳҷаи Мастҷоҳ Г. Шарипова низ маҳфузмони ин калимаро бо маънои зикршуда дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба қайд овардааст [130, с. 86]. Аз ин гуфтаи муҳаққиқон маълум мегардад, ки калимаи мазкур дар гуфтори мастҷоҳиён бо таҳаввулоти маъноӣ маҳфуз мондааст.

Ҳоло вожаи *машк* бе дигаргунии шакл ва маъно дар ғӯйиши Ялдамичи ғурӯҳи раштии шеваи чанубӣ (*Айрун-а ба машк мебийоран*) ба кор меравад [153, с. 389]. Дар минтақаҳои дигари тоҷикнишин, мисли гуфтори мардуми Бухоро (*Машк а нӯсти буз-у гав мешӯд*) [143, с. 148] ва дар муҳовараи намояндагони лаҳҷаи Андарақи Ҷумҳурии Қирғизистон (*Машк-а хавар гир-чӣ ҷош-анда исос-мӣ*) [152, с. 87] низ бе ҳеҷ дигаргунӣ истифода мешавад.

Ин вожа ба маънои куҳанаш на танҳо имрӯз дар гуфтори мардуми нуқоти мухталифи тоҷикнишин густариш пайдо кардааст, балки боз дар ғӯйиши Лурии Эрон ба гунаҳои *машка* («машки об») ва *машкула* («машки кӯчак») низ маҳфуз мондааст [173, с. 248].

Калимаи *машк* ба сурати **mašk** ҳоло дар забони яғнобӣ барои ифодаи маънои дар тазкираи Ҷомӣ бақоррафта низ маъмул аст [163, с. 248].

Болин. Аз чумлаи куҳантарин унсурҳои луғавӣ ҳисоб шуда, аз забон-асоси ҳиндуаврупоӣ сарчашма гирифтааст: ҳиндуаврупоӣ ***bhelǵh** («бод кардан, анбон»), эронии бостон ***bardaina** «нӯшондан, дар бар гирифтани» (аз решаи **bard**), форсии миёна **bālēn** [175, ҷ.1, с. 393-394].

Лозим ба тазакур аст, ки Д.Н. Маккензи дар забони паҳлавӣ ба шакли **bālīš** роиҷ будани вожаи мавриди баррасиро таъкид намудааст [172, с. 50].

Ин калима дар осори аҳли суҳан ҳамчун калимаи сермаъно ба кор рафта, дорои маъноҳои: 1) таъя, ҷои сар мондан дар вақти хоб; 2) палос, кӯрпача [154, ҷ.1, с. 199]; 3) мансуб ба бол; 4) болишери гӯянд, ки зери сар ниҳанд; 5) бистар; 6) киноя аз гӯр [169, ҷ.3, с. 4286-4288] ва ғ. мебошад.

Абдуллоҳи Қомӣ дар «Н» гунаҳои **болин** / **болиш** ва **болиштро** дар баёни «он чи зери сар ниҳанд» ба кор бурдааст: Хостанд, ки аз он чизе гӯянд, вай гуфт: «Рӯзгоре ман бар рег меҳуфтам ва дасти худ *болин* мекардам ва нишони санг бар паҳлуи ман буд, ба самоъ менишастам» [с. 204]. Ва вай гуфт, ки: «Рикваи сӯфӣ кафи ӯст ва *болиши* ӯ дасти ӯст ва хазинаи ӯ ӯст, яъне, Ҳаққ, субҳонаҳу ва таоло» [с. 74]. Бар вай даромадам, дидам, ки бар бисоте нишаста ва гирдогирди вай *болишт*ҳо ниҳода ва ҷомаи шерозӣ дар бар ва тоқияе бар сар ва сарое дар ғояти хубӣ [с. 317].

Таҳлил нишон дод, ки дар асари мазкур дараҷаи корбурди варианти *болин* нисбат ба қаринаҳои *болиш* ва *болишт* бартарӣ доштааст.

Аз он ҷо, ки гунаи *болин* дар осори манзуму мансури аҳли адаби классик, ба монанди Аммоҷа, Фирдавсӣ, Фарруҳӣ, Носири Хусрав, Сӯзанӣ [169, ҷ.3, с. 4286], Яҳёи Себак, Ҳофизи Шерозӣ [154, ҷ.1, с. 199] ва дигарон ба кор рафтааст, метавон ба ин натиҷа расид, ки вожаи зикргардида аз калимаҳои серистеъмоли осори ниёкон ба шумор меомадааст.

Шакли тазакурёфта имрӯз дар осори Лоик Шералӣ ба назар мерасад:

Ғаҳе шуд санг *болинам*, нагуфтам зиндагонӣ бас,

Ба сӯи хайрият ҳар лаҳза ҷашми интизорам буд [19, с. 33].

Зи ашкат тар шуда *болин*, ба ҳаққи дил бикун омин,

Ки нимаҷон кашад борат, Худо ёрат, Худо ёрат! [19, с. 388]

Ҳамчу сайёде, ки ояд захмхӯрда аз шикор,

Сар ба *болин* монда, дар ёди шикорастӣ ҷанӯз [19, с. 404].

Агар ҳоло намояндагони баъзе гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ **тагсарӯ/таксарӯ/тайсарӯ/тәсарӯ/тахсариро** ҳамчун синоними вожаи мавриди баҳс ба кор баранд [153, с. 577], пас дар лафзи мардуми як қисм деҳаҳои Мастҷоҳ, мисли Палдорак, Роғ, Табушн, Пакшиф, Сабағ, Истошон, Дашти Миёна, Деҳманора ва ғ. гунаи *болин* ба маънои собиқаш басо роиҷ аст: *Хе ӯа болин-ам те ӯа дам сарам-а мунам. Да у туй ӯа болин намеубӣ, ки ақалан хоб-рӯ* (Палдорак).

Лозим ба тазаккур аст, ки зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ мувозии *тагсарӣ* ҳамчун синоними унсури луғавии мавриди тавзеҳ низ кор фармуда мешавад: *Таксариам наст* (Ронҷ).

Дар лаҳҷаи мардуми Садаи Миёнаи Мастҷоҳ дар шаклҳои *болиш* ва *болишт* ба кор меравад

Аз ағба фурумадаму нолиш кардам,

Сангои дари хуната *болиш* кардам (Фолклор)

Тибқи ишораи Б.Н. Носирӣ, гунаи *болин* дар урфи тоҷикони Афғонистон, аз ҷумла дар гӯйиши Фархор ба ифодаи маънои класикиаш маъмул будааст [65, с. 117].

Дар гӯйиши бухороӣён бошад, гунаи *болинча* дар баробари ифодаи дигар маъноҳо барои баёни маънои «он чӣ зери сар ниҳанд» мавриди истифода қарор доштааст: *Ҳамин шабо сари ман болинча-ӯа намебинад* [143, с. 50].

Пушта. Ин калима дар сарчашмаҳои луғавии пешину муосир вожаи мазкур ба маъноҳои зерин эзоҳ гардидааст: 1) хоктӯда, баландӣ [137, с. 302; 155, ҷ.2, с. 132; 169, ҷ.4, с. 5646; 154, ҷ.2, с. 103]; 2) баста ва тӯдаи ҳезум, хас, алаф, ва ғ., ки ба як бор ба пушт бардошта мешавад [167, с. 291; 169, ҷ.4, с.

5646; 154, ҷ.2, с. 103]. Бояд таъкид намуд, ки бар иловаи ин маъноҳо соҳибони фарҳангномаҳо боз чандин маъноҳои дигарро низ зикр кардаанд.

Маънидоди калимаи *пушта* ҳамчун моддаи луғавии алоҳида дар «Ғиёсул-луғот» вонахӯрд [148]. Бояд гуфт, ки «дар забони муаллифи луғатномаи мавриди таҳлил якҷанд унсури луғавие ба кор рафтаанд, ки онҳо ҳоло дар забони адабӣ мавҷуд нестанд, чунин калимаҳоро танҳо мардуми минтақаҳои алоҳидаи Тоҷикистон ба кор мебаранд. Ин гуна воҳидҳои луғавиро Ромпурӣ хангоми шарҳи калимаҳои дигари эронислу иқтибосии барои мардум нофаҳмо истифода кардааст» [68, с. 27]. Чунончи, калимаи *пуштаро* Муҳаммад Ғиёсиддин аснои маънидоди гунаҳои *гарева* / *гирева* истифода намуда навиштааст: «Ба маънии пушта, замини баланд» [148, ҷ.2, с. 192].

Аз маълумоти соҳиби «ФОҶ» бармеояд, ки калимаи мавриди таҳлил дар осори Ҷомӣ ба маъноҳои: 1) теппа тал; 2) тӯдаи ҳезум, бастаи ҳезум ба кор рафтааст [147, ҷ.2, с. 43].

Аз мазмуни ҷумлаҳои поён равшан мегардад, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ *пуштаро* ба маъноҳои дар фарҳангномаҳо зикршуда мавриди корбурд қарор додааст:

а) «баландӣ»: Вай гуфтааст, ки дар саёҳат будам. Шабе дар пуштае хуфтам ва сибӯ гирди ман мегардиданд то субҳ [с. 697]. Дидам, ки қиёмат коим шудааст ва дӯзах зохир гашта ва мардумонро мегиранд ва ба оташ меандозанд ва бар ин роҳгузари оташ *пушта*ест ва шахсе бар сари он *пушта* нишастааст ва ҳар кӣ мегӯяд, ки: «Ман тааллуқ бар вай дорам, ўро раҳо мекунам ва дигаронро дар оташ меандозанд» [с. 523].

б) «бастаи ҳезуме, ки онро ба пушт битавон бардошт»: Ва аз моли дунё чизе надоштам, ки ба эшон диҳам ба ҷуз бузаке, ки шири ў бад-эшон додамӣ ва ман ҳар рӯз *пушта*и ҳезум биёвардамӣ ва баҳои он андар вачҳи таоми худ кардамӣ [с. 43]. Ногоҳ дид, ки як *пушта* аз он *пушта*ҳои халфо бар рӯи оташ мераванд [с. 661].

Аз он ҷо, ки воҳиди луғавии *пушта* дар осори адибоне чун Рӯдакӣ (*пушта*и ҳезум бад-ў бардоштанд), Сўзанӣ (даста-даста гул намудӣ *пушта*-

пушта хор шуд), Фаррухӣ (аз *пушта* то ба *пушта* суманзору лолазор), Асадӣ (ҳама кӯху дарёву пушта аст пеш), Фирдавсӣ (зи кушта басте дашт чун *пушта* гашт) ва дахҳои дигар дучор меояд [169, ҷ.4, с. 5646] аён мешавад, ки он яке аз аносири серистифодаи забони тоҷикӣ ба шумор меомадааст.

Аз тавзеҳ ва шохидҳои овардаи мурағбатҳои луғатномаҳои ғӯйишии зеридаст равшан мегардад, ки лафзи мавриди таҳлил агар барои ифодаи маъноии «баландӣ, теппа» дар иддае аз ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ бо андаке тағйироти овой ба гунаи *пъшта* ба кор равад (ҳаму *ғийолоғҳо пъштаҳо-нда ғаштан; мо бърумаа пъшта рафта будем*) [153, с. 502], пас бидуни тағйироти фонетикӣ дар лаҳҷаи Бухоро боқӣ мондааст: *Болойи йағ як пушта-ба иморат карас* [143, с. 190]. Ба ҳамин маъно лафзи мазкур «дар ғурӯҳи забонҳои помирӣ бо тағйироти ками фонетикӣ мустаъмал аст» [89, с. 98].

Ташт. Ин вожа аз ҷумлаи унсурҳои серистеъмол ва бостонии забони тоҷикӣ ба шумор рафта, дар эронии бостон ба гунаи **tašta** (аз решаи-**taš** («тарошидан, буридан, шакл додан»)) ва дар форсии миёна ба шакли **tašt** мустаъмал будааст. Муҳаққиқ М. Ҳасандӯст бақорравии воҳиди луғавии мазкурро дар якҷанд забони дунё ба мисли арманӣ (**tašt**), сурёний (**tšt**), юнонӣ (*σκάφη*), лотинӣ (**scapha**), олмонӣ (**schaff**) ва монанди инҳо кайд намудааст [175, ҷ.2, с. 870-871].

Вожаи *ташт* дар сарчашмаҳои луғавии гузаштаву муосир ба маъноҳои «ованди маъруф, дастшӯй, лаган, тоси калони мисӣ, тағора, маҷ. офтоб, устухони кос» эзоҳ гардидааст [164, с. 212; 148, ҷ.1, с. 194; 137, с. 386; 154, ҷ.2, с. 346; 175, ҷ.2, с. 870-871].

Абдуллаҳмони Ҷомӣ дар таъкирааш унсури луғавии мазкурро ба маъноҳои «тоси калони мисӣ» ва «лаган» (ба маъноии «зарфи чуқури филизӣ барои дастшӯй») [155, ҷ.1, с. 707-708] мавриди истифода қарор додааст: Мустафо, саллаллоҳу алайҳи васаллам, барнигарист, дари осмон бозкушоданд ва фаришта фуруд омад *ташту* (лаган – С.М.) ибрике дар даст [с. 229]. *Ташт* (лаган – С.М.) бозоварданд, то ман даст бишустам [с. 229]. Султонро аз он хабар доданд, бағоят пушаймон шуд, пиёда ба

ҳазрати шайх омад ва *таште* (тоси калони мисй – С.М.) пурзар биёвард ва шамшеру кафан бар сари он ниҳода ва сар бараҳна кард... [с. 527]. Мохро дар *ташти* (тоси калони мисй – С.М.) об мебинам [с. 572].

Шевашинос Ф. Убайдов дар бархе аз деҳаҳои Мастҷоҳ ба кор рафтани калимаи *таштро* дар таркиби ибораи *ташти хун* ба маънои «тез ва афзун баромадани хун аз бинӣ» қайд намудааст [85, с. 37].

Дар баъзе деҳаҳои Кӯҳистони Мастҷоҳ дар шакли **таштак** ба маънои «оташдон» истифода мешавад: *Имрӯз-о а неш-и таштак канда нестам*. Бакорравии гунаи *таштакро* дар лаҳҷаи Мастҷоҳ муҳаққиқ М. Шакурзода ба қайд овардааст [162, с. 93].

Ин унсури луғавӣ ҳоло дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар шаклҳои **ташт** / **таштак** дар ифодаи маънои куҳан истифода мешавад: *Се-чор кърта-ра дар дърӯни таштак дохтем-ъ шъиштем* [153, с. 601].

Тангӣ. Яке аз маъноҳои вожаи мазкурро соҳибони сарчашмаҳои луғавӣ «душворӣ, сахтӣ, мушкилӣ, муҳтоҷӣ, гирифторӣ» тафсир намудаанд [154, ҷ.2, с. 322; 169, ҷ.5, с. 8063-8064]. Аз маънидоди А. Нуров бармеояд, ки *тангӣ* дар осори Ҷомӣ барои ифодаи маъноҳои: 1) бечизӣ, нодорӣ, каҳтӣ; 2) очизӣ, дармондагӣ; 3) ҳолати назъ, вақти ҷон кандан ба кор рафтааст [147, ҷ.2, с. 176].

Калимаи зикргардида аз вожаҳои дигари куҳанбунёдест, ки дар ғӯйишҳои имрӯза бе ҳеҷ таҳаввулот маҳфуз мондааст.

Дар «Н» ба маънои аввал истифода гардидааст: Шайхулислом гуфт, ки Шайх Аму гуфт, ки: «Вақте ба Макка *тангӣ* афтода буд, аз сӯфиён қавме мутааҳхил шуданд ва зан хостанд ва валимаҳо медоданд...». Шайхулислом гуфт, ки Шайх Аҳмади Ҷаволгар танҳо нон хӯрдӣ [с. 361].

Ин унсури луғавӣ ба маънои зикршуда ҳанӯз дар осори даврони аввали инкишофи забони тоҷикӣ қорбурд доштааст:

Магар кишвар ояд зи *тангӣ* раҳо,

Ба ман боз бахшаш ту, эй подшо (Фирдавсӣ) [169, ҷ.5, с. 8063-8064].

Ҳоло ин вожа дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ба маънои «нодорӣ, қатъӣ» мавриди истифода қарор дорад: *Солой тангӣ гъзаит рафт, ҳолӣ серӣ-въ пьрӣ. Соли тангӣ кинг-а меҳурдан* [153, с. 585].

Соҳиби «Заррезаҳои Зарафшон» низ пайдормонии *тангиро* дар лаҳҷаи Мастҷоҳ қайд намудааст: *Ин солои тангӣ меғузаран* [162, с. 91]. *Ҳаму солои тангӣ ҳар саҳар додот аз у тарафи забур бири гов-о йа пуштори калун алаф меовардан-у ба кор бурафт* (Оббурдон).

Аз таҳили як гурӯҳ калимоти мансуб ба исми дар «Н» дучороянда маълум мешавад, ки ҳудуди истифодаи онҳо дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ҳамгун набуда, гурӯҳе бо ҳамон маънои собиқ, дастаи дигар дар баробари шаклу маънои пешин бо таҳаввулоти муайяни шаклу маъно пайдор мондаанд. Як даста калимаҳои таҳлилшуда дар нутқи намоёндагони минтақаҳои тоҷикнишини дигар ҷумҳуриҳо низ бо як қатор вижагиҳо маҳфуз мондаанд. Бояд тазаккур дод, ки силсилае аз чунин аносири луғавӣ дар баробари маънои аслии ҳамчунин тобиши нави маъноӣ низ пайдо кардаанд.

Хусусияти дигари пайдормонии бархе калимоти дар тазкираи Ҷомӣ истифодагардида дар он зоҳир мешавад, ки онҳо дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ҳамчун ҷузъи вожаву ифодаҳои мухталифсохт истифода мешаванд.

1.3. Аносири луғавии мансуб ба сифат

Аз таҳлили муқоисавии лексикаи «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо лаҳҷаи Масҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ маълум мегардад, ки аносири луғавии мансуб ба сифати таърихи куҳандошта аз лиҳози дараҷаи дигаргунии шаклу маъно якхела нестанд: иддае аз онҳо бе ҳеҷ дигаргунӣ, бахши дигар бо дигаргунии ҷузъии шакливу маъноӣ ҳифз шудаанд. Калимаи *батар* аз ҷумлаи чунин аносири луғавист, ки то имрӯз бидуни таҳаввулот боқӣ мондааст.

Шакли муқаррариин ин калима *бадтар* маҳсуб меёбад, ки дар осори адабӣ ва манобеи таърихӣ куҳан дар қатори гунаи *батар* корбурди фаровон доштааст. Роҷеъ ба таҳти таъсири ҳодисаҳои мухталифи фонетикӣ қарор гирифтани шакли меъёрии вожаи мавриди баррасӣ профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) шарҳи таъкиднамудаи соҳиби «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»-ро чунин забт намудааст: «... дар калимаи **бадтар** долро, ки ҳарфи охири калимаи аввал аст, ба воситаи қурби маҳраҷ ба то, ки ҳарфи аввали калимаи охир аст, ҳазф карда, *батари* муҳаффаф гуфтанд ё идғом намуда, **баттари** мушаддада хонданд» [101, с. 147]. Ин тавзеҳ касро ба андешае водор мекунад, ки унсури луғавии *бадтар* аввал ба мувозии *баттар* ва баъдан дар шакли *батар* мавриди истифода қарор гирифтааст.

Доро Начот ба истинод ба гуфтаи муаллифи «Фарҳанги порсӣ»-и Казозӣ дар мутуни осори паҳлавӣ ба сурати **battar** истеъмол ёфтани онро ишора намудааст [145, ҷ.1, с. 80].

Мураттибони «ФЗТ» ду моддаи луғавии ҳамгуни *батарро* тавзеҳ намуда, гунаи аввалро муҳаффафи *бадтар* доништаанд [154, ҷ.1, с. 158].

Профессор М.Н. Қосимова мухтасаран оид ба ихтисоршавии ҳамсадои «д» пеш аз ҷуфти бечаранги он – ҳамсадои «т» дар таърихи забони адабии тоҷикӣ андешаронӣ намуда, дар тасдиқи гуфтааш калимаҳои **бадтар** = **батар**, **зудтар** = **зутарро** овардааст [50, с. 62].

Пӯшида нест, ки маводи дар тазкираҳо мундариҷ на танҳо аз зиндагинома, саргузашт ё ҳодисаҳои рӯзгори шахсони алоҳида иборат мебошанд, балки дар инъикоси вижагиҳои асолати забони куҳани тоҷикӣ таъсири бориз дошта, кас ба туфайли ошноӣ ба чунин осор ба вожаву ифодаҳои зебои тоҷикие дучор меояд, ки онҳо роҳи беш аз ҳазорсола тай намуда, то замони имрӯз расидаанд. Забоншинос С. Ҳалимов роҷеъ ба вижагиҳои забони осори тарҷумаҳои таваққуф карда чунин нигоштааст: «Асарҳои тарҷумаҳои, ки дар бораи зиндагӣ ва ҳолати суфӣён навишта шудааст, хусусиятҳои забони зиндаи мардуми моро бештар дар бар мегирад ва бо забони адабӣ пайваста оварда шудааст» [93, с. 83]. Аз ин

гуфтаҳои муҳаққиқ равшан мегардад, ки осори тарҷумаҳои як андоза инъикоскунандаи забони зинда ҳам маҳсуб меёфтаанд.

Дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ вожаи *бадтар* дар баробари яке аз мувозиҳои шифоҳиаш – *батар* ба кор рафтааст: Ва наздики ин бечора ҳеҷ гуноҳе *бадтар* аз он нест, ки банда худро муқассир ва мучрим надонад [с. 547]. Бо ибодати хеш такаббур кардани итоаткорон бар гунаҳкорон *бадтар* аз гуноҳи онон ва зиёновартар бар эшон аст [с. 229-230]. Ҳеҷ чиз дар гуноҳ *батар* аз ҳақир доштани он нест [с. 88]. Шайхулислом гуфт: «Ҳеҷ нишон нест бадбахтиро равшантар аз рӯзи *батаре*» [с. 103].

Баррасии дараҷаи истифодаи калимаи *бадтар* [с. 230, 537, 547] бо гунаи *батар* [с. 55, 55, 88, 103] дар таъкири мавриди муқоиса нишон медиҳад, ки гунаи шифоҳӣ нисбат ба шакли маъӣӣ бартарият дорад.

Истифодаи *батарро* дар байти зерини Фирдавӣ воমেҳӯрад:

Шаби тирагун худ батар з-ин кунад,

Ба зери сар аз мушк болиш кунад [154, ҷ.1, с.158; 145, ҷ.1, с. 80].

Корбурди гунаи зикршударо дар осори бозмондаи Рӯдакӣ низ мушоҳида мекунем:

Дил сер нагардадат зи бедодгарӣ,

Чашм об нагардадат, чу бар ман нигарӣ.

Ин турфа, ки дӯсттар зи ҷонат дорам,

Бо он ки зи сад ҳазор душман *батарӣ* [60, с. 204-205; 11, с. 48].

Лозим ба таъкир аст, ки *батар* дар осори ҳаггии даврони аввал дар радифии шакли меъриаш хеле фаровон ба мушоҳида мерасад: Ва аз он ман осон аст, ки бар ҷой дорам ва агар надораме, тоvon тавонаме дод ва он яксавора ва хурдаи мардум *батар*, ки бисёр гуфтору дарди сар бошад [4, с. 312]. Ва гуфт: «Шодии ту ба маъсият, дар он соат, ки тавонӣ ва даст ёбӣ, *батар* аст аз маъсият кардани ту» [9, с. 284]. ... дар вай мании ман бувад ва манӣ ширк аст ва ширк бадтар аз гуноҳ аст, магар тоате бар ман равад, ки ман дар миён набошам [9, с. 144].

Ҳоло калимаи *батар* дар лаҳҷаи Мастҷоҳ мисли лаҳҷаҳои дигар серистифода мебошад: *И-на ба бу-е, ки мактаб-аи мундем, бачи хуб шад бо батар шудай-о. Ту ин-а гир-у пеши худ-ат бар-аи, ки рӯз а рӯз батар шудай-у битар не* (Пакшиф).

Вожаи мазкур дар баёни маънои «бадтар, бештар, зиёдтар» на танҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ роиҷ аст, балки дар нутқи баъзе маҳалҳои тоҷикнишини дигар ҷумҳуриҳо, ба вижа Андарақи Ҷумҳурии Қирғизистон (*а ин рӯз-ат батар шав, қойда ҳамин кор-а каран-ба дил-ат шудмӣ, нокаси паданалат, а Худо наметарси-мӣ?*) [152, с. 20] ва Бухоро доираи истифодаи васеъ дорад: *Пеши рӯзан набар, хар батар а рӯзан мехӯсад. Бачек-ат-ба канфит тийам, батар гирйа кард* [143, с. 42].

Ба ғайр аз лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар ғўйишҳои забони форсӣ мавриди истифода қарор гирифтани вожаи мазкурро ба мушоҳида гирифтаанд. Чунонки муҳаққиқ Ризо Зумуррадиён пойдормонии шакли мазкурро дар ғўйиши Қойини Эрон ишора намудааст [133, с. 128], ки сихатии андешаи моро собит менамояд.

Дар таълифоти аҳли адаби муосир, аз ҷумла дар «Девон»-и Фарзона дар радифи вожаи *бадтар* танҳо дар як маврид шакли муҳаффафи он – *батар* истифода шудааст:

...Дили ман рутбаи аршӣ дорад,

Моҳу хуршеди саҳоби ишқ аст.

Мурда аз мурда *батар* шуд ҳама умр,

Боз ҷӯёи азоби ишқ аст [16, с. 88].

Калимаи дигари бе ҳеҷ таҳаввулот боқимонда *пок* аст. Сарчашмаи ин воҳиди луғавӣ решаи ҳиндуаврупоии **peu** буда, дар забони авестой ба гунаи **pūitika**, дар эронии бостон дар шакли **pavāka** ва дар порсии миёна ё паҳлавӣ дар қаринаи **pāk** мустаъмал будааст [145, ҷ.2, с. 166]. Вожаи мазкур аз ҷумлаи калимаҳои сермаъно ва серистифодаи осори ниёгон буда, яке аз маъноҳои он дар луғатномаҳои зеридаст «ҳама, ҳамагӣ, тамоман, ба

куллӣ» шарҳ шудааст [137, с. 297; 154, ҷ.2, с. 79; 155, ҷ.2, с. 110; 148, ҷ.1, с. 158].

А. Нуров дар осори Ҷомӣ истифодаи ин калимаро дар радифи маъноҳои дигар, ба маънои зикрѐфта қайд карда, барои тасдиқи гуфтааш байти зерро овардааст:

Дар он ҳафти нахустин рӯй карданд,

Ба сони сабза онро *пок* хварданд [147, ҷ.2, с. 31].

Унсури луғавии мавриди назар дар «Н» низ дар як ҳолат ба маънои тазаккурѐфта дучор омад: Аз чашми мо ғоиб шуд ва он муракқаъ дарпӯшид ва ҷомаи худ *пок* берун карду гуфт: «Ин они шумост ва бирафт» [с. 200].

Ба маънои зикргардида дучор омадани ин лафз дар осори Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ бозгӯи он аст, ки ба ин маъно ба кор рафтани калимаи *пок* ҳанӯз аз аҳди Сомониён шуруъ гардида будааст:

Он гурунҷу он шакар бардошт *пок*,

В-андар он дастори он зан баст хок [154, ҷ.2, с. 79].

Аз ишораи мусаннифи «Заррезаҳои Зарафшон» маълум мегардад, ки дар лаҳҷаи Мастҷоҳ «тамоман» яке аз маъноҳои унсури луғавии *пок* маҳсуб меѐфтааст: *Пок мункир шуд. Пок покиза хӯрд* [162, с. 77]. Лозим ба тазаккур аст, ки калимаи мазкурро мастҷоҳиён дар таркиби *чирту пок* ба маънои мазкур низ кор мефармоянд: *Худа-и ӣа табақ-а шиит-у чирту пок зад* (Худгифи Соя)

Дар «ФГҶЗТ» се вожаи ҳамшакли *пок* тавзеҳ шудааст, ки аввалӣ ба маънои «пок, тоза», дувумӣ барои баёни маънои «қариб, наздик (*дина мошин-мон пок чапа шида бӯд*)» ва сеюмӣ дар мавриди «пояк, яке аз қисмҳои чигина» ба кор меравад [153, с. 488]. Аз тавзеҳ ва шояхидҳои дар ин луғатномаи гӯйишӣ дарҷгардида аён мешавад, ки тоҷикони ҷануби кишвар калимаи мавриди баррасиро дар ифодаи маънои «ҳама, тамоман, ба кулӣ» ба кор намебурдаанд.

Калимаи мазкур дар лаҳҷаҳои шимолӣ ба маънои дар асари мавриди муқоиса бақоррафта ҳам дар гардиш будааст: *Бади ҳамун хийоло карам, ки дунёо назар-ам-ба рӯшан шуд, набошад пок мурда монда будам* [101, с. 95].

Сахт аз унсурҳои луғавии дигарест, ки дар баъзе ғӯйишҳои муосири тоҷикӣ баробари шакли куҳан бо дигаргунии ҷузъӣ боқӣ мондааст. Бар занни ғолиб, бунёди ин вожа аз **çaxta**-и форсии бостон аст. Дар забони авастой **θraxta** маънои «фишурда, танг»-ро дошт [175, ҷ.3, с. 1700-1701]. Дар порсии миёна ин вожа ба гунаи **saxt** дар баёни маънои «устувор, маҳкам, нерӯманд, хашин» истифода мегардид [172, с. 134; 175, ҷ.3, с. 1700-1701].

Деххудо бо така ба маводи фарҳангномаҳои дигар унсури луғавии ёдшударо ҳамчун калимаи сермаъно нишон дода, яке аз маъноҳои онро «фаровон, бисёр, ғоят, ниҳоят» тафсир намудааст [169, ҷ.9, с. 12501].

Соҳибони «ФЗТ» калимаи *сахтро* ба ҳашт маъно, аз ҷумла дар баёни маънои «хеле, бисёр» шарҳ дода, аз осори Авфӣ, Ҷомӣ ва Аҳмади Дониш шохид нишон додаанд [154, ҷ.2, с. 220].

Дар «ФОҶ» ҳам яке аз маъноҳои ин унсури луғавӣ «хеле, бисёр» ташреҳ гардидааст ва барои ифодаи ин маъно аз осори суҳанвар байти зер оварда шудааст:

Ба ташкилаш «Мичастӣ» сахт осон,

Ба ташкили вай Уқлидис ҳаросон [147, ҷ.2, с. 118].

Калимаи *сахт* дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ низ дар баёни маънои зикргардида дар чанд маврид истифода гардидааст: Дар ҳоле ки аҳли Миср ба кӯчидан омода буданд, зеро зиндагии онон бар он дарё *сахт* вобаста буд [с. 47]. Шайхулислом гуфт ки: «Номи вай Муҳаммади Табаронӣ буд ва ман писари вайро дидаам, ки ба Ҳиро омад ба хонақоҳи Шайх Аму. Ҷавоне буд *сахт* зариф» [с. 264].

Бақорравии унсури луғавии зикршударо пеш аз замони Абдурраҳмони Ҷомӣ дар осори Муҳаммад Авфӣ ба маънои тазаккурёфта метавон дучор

омад: *Аз ин таом, ки сохта буданд, бисозанд, ки сахт лазиз бувад* [154, ҷ.2, с. 220].

Аз тавзеҳи Алиакбари Деҳхудо ва соҳибони «ФЗТ» ба бардоште расидан мумкин аст, ки *сахт* дар осори ниёгон доираи истифодаи фарох доштааст [169, ҷ.9, с. 12501; 154, ҷ.2, с. 220].

Гунаҳои *сах* / *сахтро* дар мавриди баёни маъноӣ ёдшуда намояндагони бархе гӯйишҳои ҷануби Тоҷикистон ба кор мебаранд: *Тарафи Кулоб сах базев шидай. Баҳоруйа адиро-ву барҳой куҳ сахт базев меша-да* [153, с. 545].

Калимаи *сахт* ҳоло дар лаҳҷаи Мастҷоҳ бе ҳеҷ таҳаввулот боқӣ мондааст: *Вай у хешошуна сахт «дус медорад», бари ҳамин да туй-о ҳой-шун намегуд. Сахт ҷазманди умудан буду да мошин ҷо нашуд* (Пастағав).

Унсури луғавии *борик* аз ҷумлаи калимаҳои дигари сермаъноист, ки иддае аз маъноҳояш дар доираи забони адабӣ роиҷ набуда, дар гӯйишҳои алоҳидаи ҳозира тоҷикӣ мустаъмал мебошанд. Ин калима дар забонҳои авестӣ (**bāra** аз решаи **bār** (буридан) ва форсии миёна (**bārīk**) гардиш доштааст. М. Ҳасандӯст дар «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ»-аш муравваҷии калимаи мавриди таҳлилро дар забонҳои балучӣ (**bārag**, **bārīk** ба маънои «лоғарандом») ва арманӣ (**barak** дар баёни «зариф, латиф») ба қайд овардааст [175, ҷ.1, с. 348-349].

Дар луғатномаҳои пешину муосир ин унсури луғавиро: 1) камбар, танг; 2) маҷ. дақиқ, нозук, мушқилфаҳм (оид ба нукта ё сухан); 3) наҳиф, лоғар; 4) камкутр шарҳ додаанд [154, ҷ.1, с. 204; 147, ҷ.1, с. 122; 155, ҷ.1, с. 231-232].

Аз тавзеҳи А. Нуров маълум мегардад, ки яке аз маъноҳои калимаи ёдшуда дар осори Ҷомӣ «нозук, латиф, таъсирбахш» будааст:

Хирадро з-ӯ намуда дам ба дам рӯ,

Ҳазораш нуктаи *борик* чун мӯ [147, ҷ.1, с. 499]

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Н» калимаи мавриди таҳлилро ба ҳамон маънои фавқ дар ҷанд маврид ба кор бурдааст: *Дер бимонд ва сухан чунон борик шуд, ки ман ҳеҷ дарнаёфтам* [с. 85]. Сухани ӯ *борик* шуд, вайро ба

калом мансуб карданд ва маҳчур сохтанд ва аз Макка берун карданд, ба Чидда рафт, вайро қозӣ карданд [с. 124]. Сухан *борик* буд, дарнаёфтанд, бар вай мункир шуданд ва маҳчур сохтанд [с. 209].

Ҳоло ин унсури луғавӣ дар нутқи сокинони солдидаи Мастҷоҳ ба ҳамон маънои дар осори манзуму мансури Ҷомӣ бақоррафта – «нозук, латиф» истифода мешавад: *Иқа борик-аш нагир, гу тез ба чи шуд. Шумо борик-аш мегиред, ҳишқи намефамад* (Ғувинд).

Калимаи мавриди баррасӣ бо ҳамроҳшавӣ бо пасвандӣ «-ӣ» номи мавзеоро дар ҳудуди деҳаи Худгифи Офтоб ифода мекунад: **Борикӣ**.

Унсури луғавии *борик* айнаи ҳол дар аксари лаҳҷаҳои имрӯзаи тоҷикӣ барои баёни маъноҳои дигар густариш пайдо кардааст [153, с. 92].

Калимаи мавриди баррасӣ на танҳо дар ғӯйишҳои муосири тоҷикӣ, барои ифодаи як қатор мафҳумҳо қорбурд дорад, балки дар баъзе ғӯйишҳои форсии муосир, ба вижа ғӯйиши Исфохон дар мавриди дигар мафҳумҳо ҳам мавриди истифода қарор дорад [180].

Аз баррасии чанд унсури луғавии мансуб ба исму сифат чунин натиҷагирӣ намудан мумкин аст, ки баъзе аносири луғавии дар гузашта ҳамчун калимаи сермаъно қорбурддошта имрӯз бо яке аз маъноҳои пешини худ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ ҳифз шудаанд. Бояд қайд намуд, ки дар ғӯйишҳои ҳозираи забони тоҷикӣ на танҳо аносири луғавии қуҳан бе ҳеҷ таҳаввулот маҳфуз мондаанд, балки боз нигоҳдорандаи ҳақиқии силсилае аз маъноҳои бостонии як қисми калимаҳо маҳсуб мешаванд, ки он маъноҳо имрӯзҳо дар доираи забони адабӣ низ маъмул набуда, пурра ба ҳукми фаромӯши рафтаанд.

Таносуби истифодаи исм ва сифатҳои дар тазкираи Ҷомӣ дучороянда дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ ҳамгун набуда, ҳиссае аз онҳо дар гузашта қорбасти фароҳ дошта, дар ғӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ бо хусусиятҳои хос пайдор мондаанд. Баъзе аз вожагон дар радифи ифодаи маънои аслии худ, инчунин дар лаҳҷаи Мастҷоҳ тобишҳои нави маъноӣ касб кардаанд.

Ҳисоби оморӣ нишон дод, ки калимаҳои мансуб ба исму сифати «Н»-и Абдуррахмони Ҷомӣ аз лиҳози дараҷаи истифода тафовут доранд: баъзеашон хеле фаровон, дастаи дигар дар як ё ду маврид дучор меоянд.

БОБИ II.
ВИЖАГИҲОИ ВОЖАҲОИ АСЛИИ МАНСУБ БА
ҶОНИШИН, ФЕЪЛ ВА ЗАРФИ «НАФАҲОТ-УЛ-УНС»
ДАР ЛАҲҶАИ МАСТҶОҲ ВА ГҶЙИШҶОИ ҶАНУБӢ

2.1. Матолиби муқаддамотӣ

Таҳлили муқоисавии забони осори сарчашмаҳои куҳани тоҷикӣ бо гӯйишҳои муосири тоҷикӣ ҳанӯз аз қарни гузашта таваҷҷуҳи аҳли таҳқиқро ба худ ҷалб намуда буд. Дар забоншиносии тоҷик бо баробари омӯзиши хусусиятҳои муҳовараи намояндагони маҳалҳои гуногун тавассути методи тасвирӣ, инчунин, доир ба инкишофи таърихӣ гӯйишҳои имрӯза як силсила асару мақолоти илмӣ судманд рӯйи ҷоп омадаанд. Шевашиносии варзидаи тоҷик М. Эшнӣёзов дар дастури таълимии «Диалектологияи тоҷик»-аш сарҳан таъкид намуда буд, ки «бояд шеваҳо, лаҳҷаҳо, гурӯҳи онҳо аз нуқтаи «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ»-и назари муқоисаи таърихӣ, инчунин, аз рӯйи ба ҳам наздикшавии онҳо бо забони адабии ҳозираи тоҷик омӯхта шаванд. Ба таври тасвирӣ, монографӣ омӯхтани шеваҳо ... ҳарчи зудтар бояд тадқиқ карда шаванд. Ба ин тариқа, методи монографияи омӯхтани шевахоро давом дода, ба ҷиҳатҳои таърихӣ онҳо диққати муҳим дода мешавад, то ки бо ин роҳ ҳам барои ҳалли баъзе масъалаҳои муҳими ояндаи шевашиносии тоҷик замина фароҳам оварда шавад» [117, с. 54-55].

Забоншинос А. Ҳасанзода (Ҳасанов) низ рӯеъ ба маҳфузмони аносири луғавӣ осори куҳани тоҷикӣ таваҷҷуҳ намуда, ҷунин фикрро матраҳ намудааст: Тадқиқи гӯйишҳои забон набояд танҳо аз инъикоси вижагиҳои овой, сарфию наҳвӣ иборат бошад, балки боз муҳаққиқро лозим меояд, ки таваҷҷуҳи бештари худро баҳри ба таври мушаххас нишон додани сарчашмаи умумӣ унсурҳои гӯйишии минтақаҳои гуногун ва дарёфти вожаҳои аслии дарозумр равона созад [99, с. 3; 101, с. 8-9].

Бояд таъкид намуд, ки дар гӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ вожаҳои бостонӣ маҳфуз мондаанд, ки имрӯз бо дигаргунии маъноӣ қор фармуда мешаванд. Олими эронӣ П.Н. Хонларӣ дар ин хусус навиштааст, ки дар забони форсии

имрӯза дастае аз калимаҳои асли аз маънои собиқашон маҳрум гардида, соҳиби тобишҳои нави маъноӣ шудаанд [135, ҷ.2, с. 75].

Адибон барои баёни содаву шево ва диққатҷалбкунанда кӯшиш ба ҳарч медиҳанд, ки тамоми имконоти калимасозӣ ва сарвати луғавии забон, махсусан аносири луғавии маҳаллиро мавридшиносона корбаст намоянд. Дар ин хусус муҳаққиқ С. Саидова чунин овардааст: «Аҳли қалам ин навъи калимаҳо (калимаҳои гӯйишӣ – С.М.)-ро ... аз забони зиндаи халқ чида гирифта, дар таълифоти хеш мавриди истифода қарор медиҳанд ва ба ин восита, аз як тараф, диққати хонандаро ба ҳодисаҳои тасвиршаванда бештар ҷалб намоянд, аз дигар тараф, забони нигоришоти худро бо забони халқ наздиктар месозанд» [73, с. 21].

Абдурраҳмони Ҷомӣ аз иқтидори луғавии забони тоҷикӣ ба хубӣ огоҳ буда, барои ифодаи андеша сабқу шеваи мухталифро ба кор гирифтааст. Барои баёни шарҳу ахлоқи сӯфиён дар «Н» агар суҳанбозӣ хоси услуби Абдурраҳмони Ҷомӣ бошад, дар зикри хислатҳои ҳиссаи дигари орифон суҳанвар санъати баланди соданависиро пеш гирифтааст. Забоншиноси тоҷик М.Ҳ. Султон роҷеъ ба вижагии баёни забони осори Ҷомӣ чунин овардааст: «Забони баёни ин устои бузурги адаб, ҳам дар наср ва ҳам дар назм содаву раван ва дур аз печидагӣ аст... . Ба назар чунин мерасад, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ дар даврони муғлақбаёнӣ шеваи содагӯиро ... дар назму насри форсӣ ба ваҷҳи некӯ идома додааст, доманаи таъсири нуфузи забони ифодаву баёни ӯ то ба рӯзгори мо кашида мешавад» [134, с. 125-126].

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон нисбати забон ва адабиёти куҳантаъриҳамон эҳтироми махсусдоранд. Дар мақолаи «Пешвои ҳавзаи илмиву адабии Мовароуннаҳру Хуросон» Абдурраҳмони Ҷомиро яке аз шахсиятҳои варзида муаррифӣ намуда, аз ҷумла, чунин қайд намудаанд: «Омили асосии беандоза шуҳратёр будани Абдурраҳмони Ҷомӣ, бузургии ӯ ва мондагории асарҳои адабиву илмиаш дар тули шашсад соли охир на танҳо дар қаламрави забон, адабиёт ва фарҳанги тоҷикии форсӣ, балки берун аз он дар муҳтавои олии

инсондӯстиаш зоҳир мегардад, ки ин намунаи ибрат, шоистаи пайравӣ ва ифтихори ҳар як фарди тоҷик аст.

Асрҳо ва наслҳо якдигарро иваз мекунанд, вале эҳтироми Мавлоно Ҷомӣ дар давоми ин шаш асри баъдӣ коста нашуда, балки, баръакс, торафт меафзояд. Муҳимтарин асарҳои адабӣ ва илмӣ ӯ ба бисёр забонҳои дунё тарҷума ва нашр гардидаанд» [70, с. 313].

Доир ба вижагиҳои забонии ду асари Ҷомӣ – «Н» ва «Баҳористон» аз ҷониби забоншинос М. Ҷумъаев як қатор қорҳои судманди илмӣ анҷом дода шудааст. Муҳаққиқи мазкур дар хусуси забони асарҳои Ҷомӣ чунин менависад: «Намунаи беҳтарини осори ин давра (асри XV – С.М.) дар осори Ҷомӣ таҷассум ёфтааст. Ҷомӣ, пеш аз ҳама, устоди бузурги забон буда, осори назмию насрии ӯ ба ганҷинаи беинтиҳои дурдонаҳои сухан шабоҳат дорад. Ҳангоми мутолиа кас ба ҳубӣ дарк менамояд, ки сарвати пурғановати ... забони панҷсадсолаи адабиёти классикии тоҷику форс бо ҳама назокату зебӣ, фасоҳату балоғат ва иқтидору тавоноии беназираш гӯё маҳз дар осори ин суханвари бузург фароҳам омада бошад» [107, с. 166].

2.2. Аносири луғавии мансуб ба ҷонишин

Таҳлили муқоисавии забони «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ нуктаеро собит менамояд, ки чанде аз ҷонишинҳои дар доираи лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ маҳфузмонда миқдори камро ташкил медиҳанд.

Мавриди баррасӣ қарор додани бархе аз ҷонишинҳои «Н» ва муқоисаву муқобалаи онҳо ба шеваҳои муосир шаҳодат медиҳад, ки ҳиссае аз чунин вожагон имрӯз хоси услуби бадеӣ набуда, дар ғӯйишҳои алоҳидаи тоҷикӣ бо ҳамон шакли қуҳанашон дар гардиш қарор доранд. Яке аз чунин ҷонишинҳо қу мебошад. Сарчашмаи ин унсури луғавӣ **k^u**-и забон-асоси фарзии ҳиндуаврупой аст [175, ҷ.4, с. 2274]. Аз қайди дигари М. Ҳасандӯст метавон пай бурд, ки ин ҷонишин дар забонҳои санскрит (**kū**), авастӣ (**kū**) ва суғдӣ (**kw**) дар гардиш қарор доштааст [175, ҷ.4, с. 2274].

Мураттибони «ФЗТ» маънои ҷонишини ёдшударо чунин забт кардаанд: кучо, дар кучо, канӣ [154, ҷ.1, с. 570]. Дар «ФОҶ» ҳам ҳамин маъно таъкид гардида, ба ҳайси шоҳид ду байт аз осори суҳанвар оварда шудааст:

Бигуфто: «Ку ҷавониву ҷамолат»?

Бигуфт: «Аз даст шуд дур аз висолат» [147, ҷ.1, с. 328].

Калимаи зикршударо Ҷомӣ дар «Н» ба маънои номбурда истифода намудааст: Гуфт: «Писари ман ку, ки ҷомаи ман бо шумост»? [с. 200]

Авҳад, дар дил мезанӣ, охир дил ку?

Умрест, ки роҳ меравӣ, манзил ку?

Дар дунёи дуни бевафо мегардӣ,

Панҷоҳу ду чилла дошӣ, ҳосил ку? [с. 727]

Аз он ҷо, ки соҳибони луғатномаи «ФЗТ» ба ҳайси далел байте аз Анварӣ нишон додаанд, маълум мешавад, ки ин калима ҳанӯз дар рӯзгори Анварӣ роиҷ будааст:

Эй мардумон, бигӯед, ороми ҷони ман ку,

Роҳатфазои ҳар кас, меҳнатрасони ман ку? [154, ҷ.1, с. 570].

Замони корбурди ҷонишини мавриди таҳлил нишон медиҳад, ки он қабл ва пас аз замони зиндагии Абдурраҳмони Ҷомӣ доираи истеъмоли густарда доштааст [169, ҷ.12, с. 18657; 154, ҷ.1, с. 570] ва дар осори адибони имрӯз, аз ҷумла, Лоик, Фарзона ва дигарон низ ба кор рафтааст:

Дили ман, эй дили ман, соҳибат ку?

Ҳаводорат кучо шуд, толибат ку?

Бурун аз базм чун тори гусаста

Ҳамӯшӣ, гӯй охир мутрибат ку? [19, с. 13]

Буданам оинае буд, ки зангор гирифт,

Ку зудояндаи зангор, ки озода шавам [16, с. 293]

Ҷонишини мавриди таҳлил имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ кор фармуда мешавад [130, с. 77]: *У сол а хунаи саҳро ду линга сута оварда буд-ам ҳамуно ку? Ку ҳаму саги газанда йа бор ман нишон тиям ҳайота* (Оббурдон).

Истифодаи калимаи мавриди таҳлилро дар шеваҳои ҷанубии тоҷикӣ, чун Ховалинг метавон дучор омад: *Ку ҳаму саги сийаҳе, ки мӣ ай адир йофта бӯдмӣш? Соли гъзашта ай хунаи акам-шон, дъ қопча сӯнҷит оварда бӯдм ҳамуво ку?* [80, с. 4]

Бояд қайд намуд, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ, аз ҷумла лаҳҷаи Кӯлоб ҷонишини *ку* бо ҳамроҳшавӣ ба гунаи таҳфифшудаи феъли **ҳаст** дар сурати *ку-ст* низ корбурд дорад: *Ҳезумой ай адир овардагим ку-стан* [80, с. 4].

Таркиби *дар ман* барои ифодаи равон шудани амал ба ҷониби шахс (адресат) истифода мешавад, ки дар шакли меъёрии забон вучуд надорад. Ин тарзи ифодаро метавон дар тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ вохӯрд: Ва ҳам вай гуфта, ки: «Ҷомаи сабзро *дар ман* пӯшонид ва сафедро худ пӯшид» [с. 471]. Шайх *дар ман* назар карда гуфт: «Дарой, ки ният дуруст сохтӣ» [с. 518]. Як рӯз вузӯ месохтам ва Ҷамолиддин *дар ман* менигарист [с. 589].

Ифодаи мазкур алҳол дар лаҳҷаи Лағмони гурӯҳи шимолии Кӯлоб бо таҳфифи ҳамсадои «р» ҳифозат шудааст: *Амрут-а да ман наметӣ* [153, с. 169].

Аз таҳлили мисолҳо аён мешавад, ки аносири луғавӣ дар лаҳҷаҳои муосир бе ҳеҷ таҳаввулот ё бо ихтисоргардии бархе овозҳо ҳифз гардида, аз шумори аносири луғавии серистифода ба ҳисоб мераванд.

2.3.Аносири луғавии мансуб ба феъл

Мавриди баррасӣ қарор додани афъоли тоҷикии дар сарчашмаҳои куҳан мустаъмал бо гӯйишҳои муосири тоҷикӣ барои шинохти масъалаҳои имрӯзаи забон ва ташаккули баъдии он мавқеи шоиста доранд. Забоншинос Д. Саймиддинов бар он назар аст, ки «баррасии масоили феъл дар забони форсии нав бидуни таҳқиқи таърихӣ ғайриимкон мебошад ва натоиҷи дуруст дар ин кор метавонад танҳо аз роҳи омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ давраҳои ташаккули ин забон дастрас гардад» [75, с. 152].

Қиёси забони «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо гӯйишҳои муосири тоҷикӣ нишон медиҳад, ки ҳиссае аз феълҳои куҳани сермаъно бо яке аз

маъноҳои қадимашон аз доираи забони адабӣ берун гардида, дар гӯйишҳои имрӯза боқӣ мондаанд, силсилаи дувум бо таҳаввули шакл ё маъно ва қисми сеюм бидуни дигаргунӣ ҳифз гардидаанд. Аз таҳлили забони тазкираи ёдшуда ва қиёси он бо маводи шеваҳои муосир бармеояд, ки феълҳо нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ аз ҷиҳати миқдор бартарият доранд. Яке аз феълҳои дар асари мавриди таҳлил бақоррафта *даромадан* аст. Феъли мазкур аз пешванди «дар-» ва феъли содаи *омадан* сохта шудааст. Муруре ба гузаштаи дури феъли *омадан* андешаеро собит менамояд, ки феъли мазкур таърихан бо аффикси *о-* сохта шуда, «бо мурури замон аз сабаби гум шудани тобиши маъноӣ ва ҳамчун калимаи рехта ба ҳам омехтани ҷузъҳо ба гурӯҳи феълҳои сода дохил шудааст» [38, қ.1, с. 305]. Дар «ФЗТ» ва «Л» феъли *даромадан* ҳамчун калимаи сермаъно нишон дода шуда, яке аз маъноҳои он «расидан, сар шудан, оғоз шудан, фаро расидан» эзоҳ ёфтааст [154, қ.1, с. 334; 169, қ.7, с. 10516].

Корбурди ин воҳиди луғавӣ дар «Н»-и Абдуррахмони Ҷомӣ барои ифодаи маъноҳои зер ба назар мерасад:

а) «расидан, сар шудан, оғоз шудан, фаро расидан»: Чун тобистон даромадӣ, шоҳхоро бигирифтӣ ва он пӯстро ба сахни саро кашидӣ ва чун зимистон шудӣ, дар хона кашидӣ [с. 320]. Чун шаб *даромад*, Шайх Исо, ки ходими Шайх буд, биёмад ва аноре биёвард, баъзе аз он хӯрда ва ба ман доду гуфт: «Шайх баъзе аз он хӯрдааст ва боқӣ туро фиристода, то бад-он ифтор кунӣ... » [с. 585]. Чун шаб *даромад*, вайро мемолидам, дар зери ангушти пой вай обила дидам, миқдори себе [с. 295];

б) «дарун омадан, дохил шудан, ворид гардидан»: Дар миёни он ки мо пеши вай нишаста будем, заифае *даромад* ва шаҳреро ном бурд, ки шавҳари ман ба он ҷо рафтааст ва доия (хоҳиш – С.М.) доштааст, ки зане дигар кунад [с. 773]. Чун ба деҳ даромаданд, Шайхулислом бо асҳоб дар маҳаллае фуруд омаданд ва Ҳоча Мавдуд бо муридон дар маҳаллаи дигар [с. 419];

в) «берун шудан, баромадан»: Чун сар баровард, дид, ки Даҷлаи Бағдод аст, дар ҳамон мавзеъ, ки пеш аз ин ба ҳафт сол ба об даромада буд [с. 693].

Аз маълумоти А. Нуров маълум мешавад, ки феъли *даромадан* дар назми Чомӣ дар баробари маъноҳои боло маҷозан ба маънои «зоҳир шудан, намоён гардидан» корбурд доштааст [147, ҷ.1, с. 194].

Деххудо аснои маънидоди феъли мазкур барои тасдиқи фикр аз осори Фаррухӣ, Манучехрӣ, Низомӣ, Саъдӣ ва маъхазҳои таърихию динии даврони куҳан шохиди бисёр нишон додааст: ... бародарони Юсуф пеши гӯсфандони хеш омаданд ва шаб *даромад*... («Қасас-ул-анбиё»). Шаб *даромад* ва қавми шаҳр бозомаданд («Таърихи Байҳақӣ») [169, ҷ.7, с. 10516].

Истифодаи ин вожа дар осори манзуму мансури даврони аввали ташаккули забони тоҷикӣ гувоҳи он аст, ки вожаи мавриди таҳлил дар баёни маънои зикршуда дар осори гузаштагон доираи васеи истифода доштааст.

Феъли мавриди муқоиса дар лаҳҷаи Мастҷоҳ барои ифодаи «расидан, сар шудан, оғоз шудан, фаро расидан» истифода мешавад: *Зимистун даромад-у ҳиҷ не ки туй кунад. Вай ман-а гуфта буд, ки рамазун надарумада ман нештун меравам* (Оббурдон).

Дар «ФГҶЗТ» гунаҳои зайли ин калима ба мушоҳида мерасанд: *Дъромадан, дърумадан, дърмадан, дурмадан, дърумадан* [153, с. 217]. Мураттибони луғатномаи мазкур истифодаи онро дар шеваи ҷанубӣ танҳо ба маънои дуҷуми фавқ ба қайд овардаанд: *Ман хуна дъромадъм, тап-торик-ай. Дар-а бъкъшо, камта бод-у ҳаво дъроя*.

Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) дар хусуси пойдормонии яке аз маъноҳои қадими феъли мазкур навиштааст, ки «дар гӯйиши шимолӣ ин феъл баробари чанд маънои дигар дар баёни маънои «расидан, фаро расидан, оғоз гардидан» фаровон истифода мешавад [101, с. 103]. Бино ба таъкиди ҳамин муҳаққиқ, *даромадан* дар осори гузаштагон дар ифодаи ҳашт маъно истифода гардидааст. Маънои ёдшуда алҳол аз таркиби луғавии забони адабӣ хориҷ гардида, дар осори динӣ ва таърихӣ даврони куҳан фаровон мавриди истифода қарор дода шудааст [101, с. 103-104]. Аз ин гуфтаҳо маълум

мегардад, ки *даромадан* дар дарозои мавҷудияташ бо яке аз маъноҳои худ чун «расидан, фаро расидан, оғоз гардидан» аз таркиби луғавии забони адабӣ хориҷ гардида, дар муҳовараи сокинони бархе навоҳии шимоли Тоҷикистон боқӣ мондааст.

Кашидан ҳам аз афъоли сермаъно ва сербасомади осори пешиниён ба ҳисоб меравад. Ин феъл аз ***k^h-els**-и забон-асоси фарзии ҳиндуаврупоӣ сарчашма гирифта, дар забонҳои сакоӣ (**kār**), суғдӣ (**γrš-**, **xš-**, **xrš**) ва хоразмӣ (**xšy**) дучор меояд [175, ҷ.4, с. 2206-2207].

Кашидан, тибқи иттилои соҳибони «ФЗТ» дар осори ниёгон ба маъноҳои: 1) давом намудан, кашол ёфтан; 2) аз сар гузаронидан, дидан; 3) баровардан (-и либос ва ғ.) ба қор рафтааст [154, ҷ.1, с. 536]. Деххудо дар «Л»-аш, аз рӯйи шумори мо, роҷеъ ба истифодаи 60 тобиши маъноии феъли *кашидан* изҳори назар кардааст, аммо дар хусуси баъзе тобишоти маъноияш, аз ҷумла «давом намудан, кашол ёфтан» ва ғ. хомӯш мондааст [169, ҷ.12, с. 18382-18393].

Дар «Н»-и Абдуррахмони Ҷомӣ феъли мазкур дар ифодаи маъноҳои зайл мустаъмал гардидааст:

а) «аз сар гузаронидан, дидан»: Ва ҳам вай гуфта: «Он ҷӣ ман кашидаам дар талаби ҳадиси Мустафо, салаллоҳу алайҳи васаллам, ҳаргиз қас накашида» [с. 426].

б) «кашола қардан»: Рӯзе кӯдаке уштуреро зимом гирифта буд бо бори қарон ва дар бозори Омул мекашид [с. 375]. Чун ба вай расид, дасти чапи вайро биғирифт, биқашид, ки: «Қучо меқавӣ»? Дасти вай аз шона ҷудо шуд ва дар дасти туркмон бимонд [с. 721].

в) «баровардан (-и либос ва ғ.)»: Ва хидмати Шайх ба дасти худ мӯзаи вайро қашид ва баъд аз ҷанд рӯз азимати Маккаи муборақа намуд ва баъд аз мурочиат ба ҷониби Рум мутаваҷҷеҳ шуданд [с. 565].

г) «густурдан»: Ва симоте *кашиданд*, бар вай анвои неъматҳо ва саллаи бузург сарпӯшида ду қас бардошта оварданд ва дар охири симот ниҳоданд [с. 639-640]. Бузург буда, Ҷунайдро дида буд ва умри вай дароз қашид [с. 308].

ғ) «давом намудан, кашол ёфтан»: Шахсе бо Иброҳими Адҳам ҳамроҳ шуд ва ҳамроҳии вай дер кашид [с. 69]. Умри вай дароз кашид, саду бист сол бизист ва ... (соли 322) аз дунё бирафт [с. 189].

Муҳаққиқ З. Қўрғонов аснои тадқиқи тобишҳои маъноии бархе вожаҳо ва қолабҳои куҳани баён дар «Н» афзудааст, ки Ҷомӣ дар корбурди вожаҳо бо тобишҳои хосаашон, ки истифодаи он ҳунари волои эҷодкорро таъмин мекунад, дасти тамом дорад. Феъли *кашидан* тасдиқи ин андеша буда, яке аз маъноҳояш «давом кардан, идома ёфтан» аст, ки имрӯз дар забон маъмул нест, аммо дар осори Ҷомӣ бо ин тобиши луғавӣ ба касрат дучор омад: Умри вай саду бист сол *бикашид* [53, с. 192].

Бархе аз маъноҳои ёдшудаи феъли мавриди таҳлил дар лаҳҷаҳои кунунии тоҷикӣ гардиш доранд: дар Мастҷоҳ барои ифодаи маънои «кашол ёфтан, давом намудан» (*Вай агар ҳамхел-ӣ кардан гирад кор-ош йа ду-се сол мекашанд* (Сабағ). *Баҳсои-ун ба назар-ам йа се-чор моҳ кашида буд* (Палдорак) ва дар гурӯҳи ваҳиёи-раштӣ, чун Дараи Мазор, Нӯшор, Яرخаб, Ҳичбораки шеваи ҷанубӣ ба маънои «густурдан» (*Тол кашӣ, хуна ҷазирбод мешида бьдаст*) истифода мешавад [153, с. 283].

Дар гӯйиши Бухоро барои баёни маънои «баровардан (-и либос ва ғ.)» (*Ҷоме-и-а кашид, таки сар-аш-баболин кард*) низ корбурд дорад [143, с. 124].

Феъли дигари дар доираи лаҳҷаҳои имрӯзаи маҳфузмонда *боистан* мебошад. Дар забони паҳлавӣ ба гунаи **apāyastan** мустаъмал будани ин вожаро Ҳасан Амид зикр кардааст [167, с. 210]. *Боистан* дар «ФЗТ», «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» ва «Фарҳанги форсӣ»-и Амид ба маънои «лозим ва зарур будан» эзоҳ гардидааст [154, ҷ.1, с. 198; 137, с. 55; 167, с. 210].

Дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ калимаи мазкур ба маънои дар луғатномаҳо зикршуда мавриди истифода қарор гирифтааст: Шер бозг ашт ва бар боло шуд, то он рӯбоҳ низ чандон ки *боист*, бихӯрд ва бирифт [с. 408]. Шайхулислом гуфт: «Чихил сол бар *боист* омад, ки ман бидонистам, ки он

нур чист, ки вай мегуфт» [с. 430]. Худованд, субҳонаху, дар насси китоб моро хабар дод каромати Осаф, ки чун Сулаймонро *боист*, ки тахти Билқис пеш аз омадани вай он чо ҳозир кунад ва ба аҳли замона бознамояд, ки каромати авлиё чоиз бувад, Сулаймон ... гуфт: «Аз шумо кист, ки тахти Билқисро пеш аз омадани вай ин чо ҳозир кунад?» [с. 42].

Истифода гардидани ин калима ҳанӯз дар яке аз таърихномаҳои садаи Х – «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ ба назар мерасад: Мусаннифи ин китоб гӯяд, ки ҷумлаи уламои Бухороро зикр кунем, дафтарҳо *бояд* [154, ҷ.1, с. 198].

Калимаи *боистан* имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба маънои «хостан, майл доштан, дӯст доштан» истифода мешавад: *То зардолó будан зардолá-м намёбойист. Дили сабýлама гúшт мебод. А намёботот-ам навистан* [129, с. 161].

Вожаи мазкур имрӯз дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар шаклҳои **войистан//бойистан** маъноҳои: 1) боистан, лозим будан (*Қинғоли ту-ра папуки зар мевоя. Мевояд, ки тъ ҷабрағил бошý*); 2) форидаи, хостан, маъқул шудан (*Акаи хъд-ум мардина, ҷомаи шоҳý мевоя, дар тана-и намепо́я. Кирмъко барҳам хърдан, мебоист турсора, пилоо-ра медодý*)-ро ифода мекунад [153, с. 114].

Лозим ба тазақкур аст, ки феъли модалии *мебодро* Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Н» ба гунаи *мебояд* барои ифодаи маънои «лозим ва зарур будан» истифода намудааст: Вақте дар роҳе мерафт, дарвеше савганд бар ман дод, ки маро шалворе *мебояд*, маро ҳикояти он имом ёд омад, ки савор меомад [с. 440]. Вақте ки Маҳмуди Сабуктегин ба ғазви Суманот рафта буд, Хочаро дар воқеа намуданд, ки ба мададгории вай *мебояд* рафт [с. 415]. Дар роҳ, ки мерафтанд, гуфтанд: «Фалон кас моро басе хидматҳои шоиста кардааст, мебояд, ки чун аёдати вай кунем, ба зерӣ бори вай дароем ва марази вайро бардорем» [с. 499].

Имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ вожаи *мебод* гардиш дорад: *Чан бор гуфтам-ат, ки чой не, обам мебод. Ҳамиққа-м мебод, ки набурвам-у неки да хуна баишкун танҳойан* (Оббурдон).

Вожаи *озмудан* аз ҷумлаи аносири луғавиест, ки дар нутқи гӯйишӣ бо таҳаввулотӣ муайяни фонетикӣ ҳифз шудааст. Муҳаққиқ М. Ҳасандӯст бо истинод ба маводи луғатномаҳои дигар дар эронии бостон ба гунаи ***uzmaya** (аз пешванди ***uz** ва ҷузъи ***mā(y)** ва дар форсии миёна ба шакли **azmūdan** маънои «андоза гирифтани, санҷидани» мустаъмал будани ин унсурро қайд намудааст [175, ҷ.1, с. 49-50]. Ҳасан Амид бошад, дар забони паҳлавӣ ба гунаи **āzmutan** мустаъмал будани вожаи мазкурро зикр кардааст [167, с. 30].

Яке аз маъноҳои феъли мавриди таҳлил дар фарҳангномаҳои дастрас: «санҷидани, имтиҳон кандани» тафсир шудааст [148, ҷ.1, с. 24; 154, ҷ.1, с. 905; 155, ҷ.2, с. 21; 169, ҷ.1, с. 124-125].

Таҳлилу муқоисаи маводи асари мавриди пажӯҳиш нишон дод, ки муаллиф барои ифодаи маънои «санҷидани, имтиҳон кандани» калимаи *озмуданро* мавриди истифода қарор додааст: Вай гӯяд: «Мехостам, ки Абулҳасани Музаййинро биёзмоям. Ба дари сарои вай шудам ва дар бизадаму гуфтам: «Йо аҳла-д-дор! Восунӣ бишайъим». Эй худовандони сарой! Бо ман ба чизе мувосо кунед! Вай аҳли худро гуфт: «Эй муъмина, чизе фаро вай деҳ, ки агар вай Аллоҳро шинохтӣ, ба ман наёмадӣ, яъне *озмуданро*» [с. 270].

Истифодаи ин унсури луғавӣ ба чунин маъно дар осори пешиниёни Ҷомӣ, ба монанди Ибни Сино ва Абушукр ва дигарон ба назар мерасад: Ва агар ғоида бувад, он бувад, ки касеро *биёзмой* дар даъвое, ки кунад, то донад ё надонад (Ибни Сино) [154, ҷ.1, с. 905].

Киро озмудишу ёри ту гашт,

Манол аз гуноҳе, ки бар вай гузашт (Абушакр) [3, с. 154].

Аз шохидҳои овардаи соҳибони сарчашмаҳо маълум мегардад, ки вожаи мазкур аз ҷумлаи калимаҳои сермаънои осори гузаштагон ба шумор мерафтааст.

Имрӯз намояндагони зерлахҷаи поёни Мастҷоҳ феъли номбурдаро бо табдили садоноки «у» ба «и» дар сурати *озмидан* ба маънои «санчидан, имтиҳон кардан» истифода менамоянд: *Бир-и озмид йа қабза пул-аш додам, шумурд, тойист. Аке озмид-аш гирам, гуфтам бинам чи ко мекунад* [85, с. 68]. *Дина озмидам-аш бачи корой менамояд* (Роғ).

Забоншинос Ф. Убайдов аснои муқоисаи забони осори Саъдии Шерозӣ бо лексикаи лаҳҷаи Мастҷоҳ истифодаи калимаи мавриди шарҳро ба шакли *озмидан* ба маънои дар асари мавриди назар бакоррафта – «санчидан, имтиҳон кардан» низ ишора кардааст [87, с. 18].

Дар гӯйиши Қулаҳмадии гурӯҳи шимолии Кӯлоб ба ҳамон шаклу маъно ба кор меравад: *Агар мийозмуда бӯдастан, саг-а шънавойиш-ам нағз-у бугири-ш-ам нағз* [153, с. 95].

Бояд тазақкур дод, ки барои ифодаи маънои «санчидан, мушоҳида кардан» дар лаҳҷаи Мастҷоҳ *озмид кардан* низ ба кор меравад: *Шумо ҳоли саросема нашед, ма аке йа бор озмид-аш кунам* (Дехманора).

Феъли *бош* дар забони паҳлавӣ ба сурати **bāš** (амр аз будан) [172, с. 51] ва дар эронии бостон ба гунаи ***bāv-šya** роиҷ будааст [175, ҷ.1, с. 381]. Деххудо маънои ин феълро «сукунат ё истиқомат гузидан» тавзеҳ намудааст [169, ҷ.3, с. 4154]. М. Ҳасандӯст бо таъя ба иттилои дигар сарчашмаҳои луғавӣ маънои *бош*ро «будан» донистааст [175, ҷ.1, с. 381]. Дар осори Ҷомӣ ҳамчун феъли амр корбаст гардидани *бош*ро соҳиби «ФОҶ» қайд намудааст [147, ҷ.1, с. 123]. Дар ҷумлаҳои зерин «Н» феъли мазкур дар баробари маънои ишоранамудаи А. Нурув (Вайро гуфтам: «Ту таачҷуб макун, ту ҳам ин ҷо *бош*, то ман баҳои вайро баёварам»! [с. 709] Пас гуфт: «Тобути маро дар он мавзеъ бинеҳ ва мунтазир мебош, ки марде аз кӯҳ фуруд ояд, бо вай бар ман намоз гузор, он гоҳ мунтазир *бош*, то Худои таоло ҷӣ кунад»! [с. 663] Абуҳомиди Дӯстон бо рафиқе мерафт дар роҳе, он рафиқ гуфт: «Маро ин ҷо касе аст, ту ин ҷо *бош*, то даршавам ва силаи раҳм ба ҷо орам» [с. 368]) ҳамчунин дар мавриди «сукунат ё истиқомат гузидан» истифода гардидааст: Аз ҷумла, сухани Абубакри Сиддиқ барои фарзандашон Абдулло: «Эй

писаракам, агар миёни арабҳо ягон рӯз ихтилофе афтад, ба он ғоре, ки дар он ману Паёмбари Худо будем, раву он чо *бош* ва бешак, рӯзии ту ба наздат бомдоду шабонгоҳ меояд» [с. 44]. Мавлоно фармудааст: «Бо вай ба Абардеҳ рав ва он чо бош, чандон ки вай Куръон ҳифз кунад» [с. 554].

Феъли мавриди таҳлил дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ҳамчун феъли амр корбурд дорад: *Пи корат раву некӣ то умадани ман-а бо ҳаминҷи-ба бош!* [85, с. 52] *Ма дин-а гуфтудам-аш, то шаб-а да хуна-т бош!* (Роғ)

Имрӯз вожаи *бош* дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ маънои «шуданӣ, фарбеҳи бақувват»-ро ифода мекунад: *Бъсйор бош-ай-да, шъкъҳъиш дига шидай* [153, с. 93].

Муҳаққиқони лаҳҷаи Мастҷоҳ А.Л. Хромов ва Ф. Убайдов дар таркиби ибораи *хуни бош / хӯнӣ бош* барои ифодаи маънои «хонаи истиқоматӣ, хонаи зану фарзанднишин» мустаъмал гардидани калимаи *боширо* ишора намудаанд: *А хуни бош табақ-у рикебаҳо-йа гиредуинҷи бийоред* (Ронҷ) [85, с. 52; 129, с. 162]. *Инҷи-йа хуни бош-аш мегун, бо рузи зимистун хоҳӣ нахоҳӣ чиркин мешад-дийа* (Палдорак).

Феъли *пурсидан* аз ҷумлаи аносири кӯҳани эронисл маҳсуб ёфта, аз **pr̥k/*per̥k/*pre̥k*-и забон-асоси ҳиндуаврупоӣ («пурсидан, пурсиш») сарчашма гирифта, дар матнҳои эронии бостон (**prsa- < *pr̥s-sa- < *pr̥k-skō-* аз решаи *pr̥s*), авестой (*fras*), форсии бостон (*fraθ*), форсии миёна (*frašn < *frašna-*) мавриди корбурд қарор дошт [175, ҷ.2, с. 661].

Дар «ФЗТ» ва «Л» доир ба маъноҳои *пурсидан* меҳонем: 1) суол кардан, пурсиш намудан; 2) аҳволпурсӣ кардан, чӯён ҳол шудан, беморпурсӣ кардан; 3) таҷассус кардан, хоستان; 4) муоҳиза намудан, истинтоқ кардан [154, ҷ.2, с. 97]; 5) иҷоза хоستان, дастуре талабидан ва ғ. [169, ҷ.4, с. 5509]. Соҳиби «ФОҶ» бошад, аснои тавзеҳи ин феъл се маънои аввалро ба қайд оварда, барои тасдиқи гуфтааш аз назми Ҷомӣ шоҳид овардааст [147, ҷ.2, с. 38].

Дар «Н» *пурсидан* басомади хеле зиёд дошта, беш аз 170 маротиба барои ифодаи маъноҳои зер ба кор рафтааст:

а) ба маънои «суол кардан, пурсиш намудан»: Филҳол ба хуш бозомадам ва аз авқоти намоз пурсидам ва ба қазои фавоит машғул шудам [с. 613]. Вай гуфт, ки «Ман баҳор бихоҳам рафт, туро бо худ бибарам». ... пайваста касе меомадӣ аз наздики наздики вай ба хонақоҳи Шайх Аму ва ман аҳволи вай ва сухани вай *менурсидам*, ҳеҷ касро аҳволу сухани вай чунон маълум нест, ки маро [с. 373].

б) ба маънои «аҳволпурсӣ кардан, чӯёи ҳол шудан, беморпурсӣ кардан»: Гуфт: «Бо он, ки чун бемор шавӣ, ба *пурсидани* ту ояд [с. 174]. Салом кардам ва биншастам. Вай маро пурсид ва ман вайро пурсидам» [с. 317].

Истифодаи ин калима дар тазкираи мавриди баррасӣ дар мавриди баёни «суол кардан, пурсиш намудан» басомади фаровон дошта, дар баёни маънои дувуми зикршуда чаҳор маротиба дучор шуд [с. 412, 412, 479, 556].

Аз он ҷо ки дар сарчашмаҳои луғавии «Л» ва «ФЗТ» барои баёни маънои «аҳволпурсӣ кардан, чӯёи ҳол шудан, беморпурсӣ кардан» аз осори манзуму мансури аҳди Сомониён, ба вижа аз «Таърихи Байҳақӣ» ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ далел овардаанд [169, ҷ.4, с. 5509; 154, ҷ.2, с. 97], метавон ба чунин натиҷа расид, ки дар даврони аввали ташаккули забони тоҷикӣ маънои мазкур аз шумори маъноҳои маъмули ин унсури луғавӣ ба шумор меомадааст.

Ин калима имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ, ғайр аз маънои маъмулиаш дар ифодаи маънои «суроғ кардан» бисёр шунида мешавад: *Дина шумо-йа да марака ҳамиқа пурсидан-кӣ. Ман а дар дурумадам, зани ақои Абдарашид аввал шумойа пурсидан* (Андарвашт).

Дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ин калима ба шаклҳои *пърсидан* / *пурсидан* дар мавриди ифодаи маъноҳои: 1) суол кардан; 2) пурсупос кардан, ҳолпурсӣ намудан роиҷ аст: *И хъд-ъи медуна, воре (боз) мепърса. Пърсида бьдъм шъмо-ра, чува шумо нáмепърсе* [153, с. 499].

Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) дар хусуси пойдормонии вожаҳои қадимӣ бо таҳаввулоти савтию маъноӣ дар гӯйиши шимоли Тоҷикистон

мулохиза ронда, ба гунаҳои **пустан** (Хучанд: *Холам шумо-йа пуста-пуста мондан*), **пурстан** (Конибодом: *Ҳамма-шон-а пурста монид*) ва **пурсидан** (Исфара: *Шумо-йу тағо-м-а пурсида мондан*) ба кор рафтани феъли мазкурро дар баёни «аҳволпурсӣ кардан, чӯёи ҳол шудан, беморпурсӣ кардан» ишора кардааст [99, с. 97]. Аз ин таъкиди забоншинос маълум мегардад, ки *пурсидан* дар ғӯйишҳои зикршуда ба таҳаввулоти гуногуни фонетикӣ, амсоли таҳфиф ва табдил дучор гардидааст.

Феъли *истодан* аз зумраи калимаҳои сермаъноест, ки дар асари мавриди таҳлил корбурд дорад. Д. Наҷот бо таъя ба аҳбори муаллифони луғатномаҳои дигар мавҷудияти ин феълро дар забон-асоси фарзии хиндуаврупой (**stā** «истодан»), эронии бостон (***abi / -aiwishtā**), авестой (**aiwi-stā**), паҳлавӣ (**ēst-, -ēstādan** «истоистан») ва суғдӣ (**wšt** «истодан, гом бардоштан») ба қайд овардааст [145, ҷ.1, с. 368-369].

Дар осори ниёгон феъли мазкур ба чанд маъно: 1) бархостан, бар по шудан, хестан; рост ба по истодан, қоим будан; 2) маҷ. пойдорӣ кардан, истодагӣ кардан, муқовимат кардан; 3) манзил доштан, истиқомат кардан, суқунат кардан, иқомат кардан; 4) маҷ. тасмим гирифттан [154, ҷ.1, с. 507; 169, ҷ.2, с. 2100-2101]; 5) будан, воқеъ шудан; 6) дар ҳоли таваққуф қарор доштан [145, ҷ.1, с. 368-369] истифода шудааст.

Дар «ФОҶ» феъли мавриди таҳлил ба се маъно: 1) таваққуф кардан, бозистодан; 2) рост ба по истодан, қатор шудан, саф кашидан; 3) тайёр будан, омода будан маънидод шудааст [147, ҷ.1, с. 291].

Аз маводи фактологӣ «Н» мусаллам мегардад, ки феъли *истодан*ро Абдуррахмони Ҷомӣ барои ифодаи маонии зайл корбаст намудааст:

а) «бархостан, бар по шудан, хестан; рост ба по истодан, қоим будан»: Ғўянд, ки: «Бист сол бар пой *истода* буд, ҷуз ташахҳуди намоз нанишастӣ» [с. 408];

б) «будан, воқеъ шудан»: Адаб ин бо хубиҳо *истодан* аст [с. 198];

в) «дар ҳоли таваккуф қарор доштан»: Дид, ки чихил тан ричолуллоҳ бар сари санге *истодаанд* ва Шайх Абуисҳоқи Шомӣ дар миёни эшон аст [с. 414-415];

Таҳлилҳо собит менамоянд, ки дар асари мавриди баррасӣ феъли *истодан* ба ғайр аз маъноҳои зикргардида, барои ифодаи баъзе маъноҳое ба кор рафтааст, ки дар фаҳангномаҳо дучор наомадем [155, ҷ.2, с. 563; 169, ҷ.2, с. 2100-2101; 145, ҷ.1, с. 368-369]. Чунончи, дар ҷумлаи зерин калимаи *истодан* ба назар мерасад, ки маънои «мунтазир шудан»-ро дорост: Мардуми Миср се моҳ *истоданд*. Аммо дарё не каму на бисёр ҷорӣ намешуд [с. 46].

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Н» ба ҷуз шакли *истодан* боз гунаи *биистодан*ро дар ифодаи маъноҳои «мунтазир шудан» (*Биистодем*, то ба мо расид. Гуфт: «Тафаззул кунед, то ба ҳам ин таом бихӯрем»)[с. 145], «дар ҳоли таваккуф қарор доштан» (Шайх биистоду гуфт: «Ин гӯсфанд мегӯяд, ки: «Ман мурдаам, на кушта») [с. 145] низ ба кор бурдааст.

Ҳоло агар мардуми Мастҷоҳ *истодан*ро дар ифодаи маъноҳои: 1) мунтазир шудан (*вай йагала истод, ту наумад-ӣ рафт*); 2) пойдор мондан (*меваҳои бари туй овардагитун то ҳоли-йа истодийан*) ба кор баранд, пас *биист* ба таҳаввулотӣ овозӣ дучор шуда, дар қаринаҳои «*бист*, *бест* (барои ифодаи маънои «мунтазир шудан» – С.М.) ҳоло хоси шеваи ҷанубии забони тоҷикист» [88, с. 108-109].

Ёзидан бо яке аз маъноҳои куҳан дар гӯйишҳои имрӯза ҳифз шудааст. Соҳиби «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ» ба истинод ба манобеи дигар тахмин мекунад, ки «мумкин аст аз решаи **уāč**- «дасти ниёз дароз кардан, истидъо кардан» муштак ва ба луғати санскрит: **yāc**- (**yācati**) «хостан, дархост кардан» марбут бошад» [175, ҷ.4, с. 2937].

Дар фарҳангномаҳои зеридаст *ёзидан* ҳамчун калимаи сермаъно нишон дода шуда, яке аз маъноҳои он «болидан, ифтихор кардан» маънидод шудааст [145, ҷ.1, с. 302; 154, ҷ.1, с. 414; 155, ҷ.1, с. 491]. Муҳаммад Ғиёсиддин ин унсури луғавиро дар шаклҳои *ёздан* / *ёзидан* зикр намуда, онро

ба маънои «дастдарозӣ кардан ва ба қасди коре даст дароз кардан ва болидан» шарҳ кардаанд [148, ҷ.2, с. 409].

Дар тазкираи Абдуррахмони Ҷомӣ танҳо дар як ҳолат барои баёни маънои «болидан, ифтихор кардан» феъли *ёзидан* дучор омад: Ва чун хабари эшон, ки дар Мадинаи расул, салаллоҳу алайҳи васаллам, нақл карданд, ба баъзе аз ақобири Аҷам расид, ин иборат фармуд: «Ҳам он ҷо ёзед, ки аз он ҷо нозед» [с. 492].

Лозим ба тазакур аст, ки корбасти феъли *ёзидан* ҳанӯз дар «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавсӣ дар қатори баёни дигар мафҳумҳо барои ифодаи «болидан, ифтихор кардан» ба мушоҳида расид:

Намонӣ ҳаме дар сарои сипанҷ,

Чӣ ёзӣ ба тахту чӣ нозӣ ба ганҷ [15, ҷ.7, с. 269].

Истифодаи калимаи мавриди таҳлил дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба маъноҳои: 1) даст дароз кардан [87, с. 21]: *Ту агар камтар ёо-зӣ, ку ёа-гун ҷот кам мешад. Агар ботат камтар ёоз, ки ҳама дар ғами худаи-ай* (Палдорак); 2) болидан, ифтихор кардан (*чор китоб хунда-йу ёозидай* (Пастағав) ба назар мерасад. Тавзеҳи ин вожа дар «ФГҶЗТ» ва «Луғати мунтахаби калимаҳои хоси шева» дучор наомад [153; 160].

Профессор А. Насриддин аснои таҳқиқи лексикаи «Шамс-ул-луғот» боқимонии феъли *ёзидан*ро ба маънои зикргардида танҳо дар шеваҳо ба қайд овардааст [61, ҷ.5, с. 509].

Соҳибони «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» дар гуфтори бухороиён ба сурати *ёзидан* барои ифодаи панҷ маъно мустаъмал будани онро ба қайд овардаанд [143, с. 115].

Гузашта аз ин, вожаи мавриди баррасӣ ба ҷуз аз гӯйишҳои ҳозира, инчунин дар баъзе забонҳои имрӯзаи шарқиёронӣ, ба монанди яғнобӣ дар шаклҳои *yózta*, *yózna*, *yózak* ба маънои «дароз кардан, ёзондан» корбурди фаъол дорад [163, с. 366]. Соҳиби «Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ» онро ба шакли *ёзак* оварда, ба маъноҳои: 1) ёзидан; 2) расидан, расидани даст ба ҷое дар

забони яғнобӣ мастур буданаширо ба қайд овардааст: *Ман даст шамписа наёзчӣ* [144, с. 81].

Баромадан. Вожаи мазкур яке аз аносири сермаънои осори ниёгон ба хисоб рафта, дар баробари дигар маъноҳо соҳибони фарҳангномаҳо бакорравиаширо ба маънои «гузаштан, гузаштани замон, сипарӣ шудан» ишора кардаанд [154, ҷ.1, с. 150; 169, ҷ.3, с. 4488-4493; 137, с. 46].

Абдурахмони Ҷомӣ дар «Н» низ феъли *баромаданро* ба маънои «сипарӣ шудан» ба кор бурдааст: Ҷаъфари Хулдӣ гӯяд: «Чанд рӯз *баромад*, ки Ҳаммоди Қураширо надидем, ба дари сарои вай шудем, вай набуд» [с. 116]. Як ҳафта *баромад*, амири Хуросон вайро бигирифт ва ба қалъаи Қалот бурд ва дар токе кард ва дар баровард, то он ҷо бирафт [с. 445]. Чун он дӯст муҳими худ кифоят кард ва муддате *баромад*, он маблағро нақд сохта, дар сурра кард ва ба вай бозфиристонд, Абулвалид қабул накард [с. 422]. Чун соате *баромад*, Шайх Абусаид гуфт, ки: «Эй султони аср ва сарвари вучуд, банди қабо вокушой, ки банд бар ҳафт осмону замин ниҳодӣ» [с. 398]. Чун чанд рӯз бар ин воқеа баромад, он кас, ки он муридро харида буд, магар воқиф шуд бар ҳақиқати кор ўро гусел кард, то пеши пир омад [с. 398].

Деҳхудо дар «Л» барои ифодаи маънои «гузаштан, гузаштани замон, сипарӣ шудан» аз Дақиқӣ, Абушакур, Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Низомӣ, Саъдӣ ва дигарон намунаҳои бисёр нишон додааст [169, ҷ.3, с. 4492], метавон ба бардоште расид, ки доираи истеъмоли ин калима таърихи қариб ҳазорсола дорад. Дар сарчашмаи луғавии мазкур аз Абушакур байти зерин оварда шудааст:

Буто рӯзгоре *барояд* барин,

Кунам пеши ҳар касе туро офарин.

Аз он ҷо ки соҳиби «Л» ва мурағибони «ФЗТ» аз сарчашмаҳои кӯҳани забони тоҷикӣ намунаҳои фаровон овардаанд [169, ҷ.3, с. 4492; 154, ҷ.1, с. 150], кас ба хулосае меояд, ки *баромадан* дар гузашта дигар барои ифодаи маънои зикршуда низ хеле серистеъмол будааст.

Лозим ба тазаккур аст, ки агарчи феъли мазкур барои ифодаи маънои зикргардида дар шакли меъёрии забон ба назар намерасад, вале дар лаҳҷаи Мастҷоҳ дар гардиш қарор дорад: *А мурдани додо-и се-ҷор рӯз набурумада буд, ки тӯи бача-и-а сар кард. Ман ҳами (н) моҳ набурумада устоҳоя ҳой меғум мебиёну кори шумоё тамум мекунан* (Ғувинд).

Феъли *баромадан* дар гӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ барои баёни ҳафт маъно қор фармуда мешавад. Мураттибони «ФГҶЗТ» қорбурди онро бо мувозиҳои *буромадан, бўромадан, бўромаан, бўрумаан, бўрумадан, бўрмадан* ишора карда, аз зикри маънои «сипарӣ шудан» хомӯш мондаанд [153, с. 98].

Бояд гуфт, ки ҳоло феъли мавриди таҳлил дар гӯйиши Техрон ба гунаҳои *баромадан / варомадан* ба маънои «ҷудо шудан» мутадовил аст [181].

Рафтан. Аз қайдҳои аҳли таҳқиқ мусаллам мегардад, ки ин вожа аз ҷумлаи қухантарин унсурҳои луғавӣ ба шумор меояд. Лафзи мазкур дар эронии бостон дар шакли ***raba** (аз решаи ***rab**– барои баёни маънои «ҳаракат кардан») мавриди қорбурд қарор доштааст. Лозим ба тазаккур аст, ки решаи мазкур муштак аз **rebh**-и забон-асоси ҳиндуаврупой мебошад. Калимаи мавриди таҳлил дар забони эронии бостон ба гунаи **rafta**- ва дар порсии миёна ба сурати **raftan**- мавриди қорбурд қарор дошт [175, ҷ.3, с. 1458-1459].

Бояд қайд намуд, ки бунёди калимаҳои **reb**-и ирландии миёна ва **reben**-и олмонии миёна низ забон-асоси ҳиндуаврупой маҳсуб меёбад [175, ҷ.3, с. 1458-1459].

Аз шарҳи баъзе луғатномаҳо маълум мегардад, ки феъли мазкур дар осори даврони мухталифи забони тоҷикӣ ба як маънои мушаххас маҳдуд намонда, ниёгонамон онро ба чанд маъно ба қор бурдаанд. Соҳибони луғатномаҳои тафсирий муравваҷии вожаи мавриди таҳлилро дар манобеи қухани забони тоҷикӣ барои ифодаи ҷунин маъноҳо қайд кардаанд: 1) равон шудан; 2) воқеъ шудан, рӯй додан; 3) реҳлат кардан, даргузаштан; 4) фуруд омадан, поён шудан; 5) қасд кардан, майл кардан; 6) беҳуш шудан; 7)

гузаштан, сипарӣ шудан ва ғ. [151, ҷ.2, с. 126; 145, ҷ.1, с. 874; 169, ҷ.8, с. 12158-12170]. Аз тафсири лафзи мавриди муқоиса дар фарҳангномаҳои ёдшуда кас ба чунин натиҷа мерасад, ки он аз унсурҳои сермаъноии забони тоҷикӣ ба шумор меомадааст.

Ин феъл яке аз воҳидҳои луғавии ғазоли «Н» ба шумор рафта, Абдурраҳмони Ҷомӣ онро ба маъноҳои зерин истифода намудааст:

а) Равон шудан, тағйири макон кардан: Абутолиб гуфт: «Ҳанӯз сахар буд, ки хонаро ҳолӣ кардам ва ба маҳаллаи дигар *рафтам*» [с. 187-188]. Ман роҳ гум кардам, валекин касе пурсад, чӣ узр орам [с. 399]. Чун Зучҷочро азми рафтан хост, бо худ гуфт: «Аз Бағдод биравам, Рувайро надида бошам, чун касе пурсад, чӣ узр орам» [с. 139];

б) Рехлат кардан, даргузаштан: Соли 459 вафот кардааст ва умри вай ба ҳаштоду чаҳор сол буд ва дар вақти *рафтан* писари муҳини худ Ҳоҷа Қутбиддин Мавдудро ба таҳсили улум васият кард ва қоиммақоми худ гардонид [с. 417].

Тазаккур бояд дод, ки *рафтан* имрӯз дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ аз вожаҳои сермаъно ба шумор рафта, барои ифодаи ду маъноӣ қайдшуда низ гардиш дорад: а) *Рафта хор-ъиш-а овардас*. б) *Алихуш доди мо бӯд, бечора рафтай, ҳадо раҳмат-ъиш кӯна* [153, с. 508].

Аснои таҳқиқ маълум шуд, ки пешванди «би-» дар баробари дигар аносири луғавӣ дар ташаккули калимаи *бирафтан* низ саҳм гузоштааст. Ин вожа бо таҳаввулотӣ оғоз дар забони урф боқӣ мондааст.

Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) аснои муқоисаи феъли *бирафтан* чунин овардааст: «Ба назари мо, бо феълҳои, амсоли **рафтан** пешванди **би-** маъноӣ қатъияти иҷроӣ амалро ифода менамояд» [101, с. 68]. Пешванди мазкур дар ҷараёни инкишофи забони тоҷикӣ ба дараҷаи муайян ба таҳаввулот дучор шудааст. Дар забони адабии муосири тоҷикӣ доираи маҳдудии истифода дошта, нисбат ба наср дар осори манзум аз лиҳози истифода бартарӣ дорад. Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Н» калимаи *бирафтанро* ба қор бурдааст: Гуфт: Вақте ман аз Сараҳс *бирафтам* ва ба

биёбон даромадам бар сари уштурон ва муддате он чо будам ва пайваста дӯст доштам, ки гурусна будам ва насиби хеш ба дигаре додам [с. 407]. Ва ман ба таъчили тамом дарозгӯш дар пеш кардам ва ба чониби Раз равон шудам, ки он чо хамр доштам, то зудтар биёрам ва бирафтам ва дарозгӯшро бор кардам [с. 453]. Чун шайхро дид, аз дӯкон бархост ва бар паи вай *бирафт*. Баззо омад, писарро надид, дар хашм шуд ва бар асари писар *бирафт* [с. 251]. Ва чома берун кард ва изоре дарбасту мураккаъ дарпӯшид ва ридо барафканд ва рӯй дар бодия ниҳоду *бирафт* [с. 262].

Вожаи *бирафтан* дар лаҳҷаи Мастчоҳ, бо табдили садоноки «и» ба «у» дар шакли *бурафтан* дар истифода қарор дорад: *Агар шумо истед майлаш, мо одамо-и серкор бурафтем. Саҳар умед-у ӣа дам шишту бо бурафт* (Оббурдон).

Лозим ба тазаккур аст, ки имрӯз дар ғӯйишҳои муосири тоҷикӣ баробари вожаи *бирафтан* шаклҳои *бърафтан* (*пойу бърдан-ъи-да лок-у пар-и-а гъръфтан бърафтан*) [153, с. 487] ва *барафтан* [101, с. 68] ба мушоҳида мерасад.

Ин калима ҳоло дар лаҳҷаи мардуми деҳаи Воруҳи шаҳри Исфара ба гунаи *барафтан* зиёд истифода мешавад. *Шумо шинето-н ман мебаравам. Ман то а шаҳр омадам, ки бачам барафтас*.

Лозим ба ёдоварист, ки Б. Бердиев оид ба вижагиҳои феъли лаҳҷавӣ таваҷҷуҳ карда, бар он назар аст, ки мувозии *баррафтан*, ки гунаи тағйирёфтаи *бирафтан* аст дар фолклори минтақаи Ромит дида мешавад, аммо дар нутқи шиғоҳии ин минтақа мустаъмал нест [28, с. 165].

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Н» феъли мавриди баррасиро дар як маврид ба гунаи *баррав* дар мавриди баёни «ба нишони таъингардида рафтан» қор фармудааст: Гуфт: Маро бинавохтанд ва бар осмони ҳафтум минбар ниҳоданд ва маро гуфт: *Баррав* [с. 96]! М. Доиюлислом гунаи мазкурро чунин маънидод намудааст: Дастури рафтан ба нишони таъингардидаро медихад [170, ҷ.4, с. 319].

Агар шакли *бурав* ба маънои зикрѐфта хоси лаҳҷаи Мастҷоҳ бошад (*исто ақалан борун мунад ба бурав (Сабағ)*), пас гунаи истифоданамудаи Ҷомӣ, яъне *баррав* дар баъзе деҳоти Исфара, махсусан Ворух муравваҷ аст: *Иқа чо мекуни ош хӯрда, ҳе барав!*

Бояд тазаккур дод, ки дар гӯйишҳои мардуми ҷануби Тоҷикистон мувозии *бърав* истифода мегардад: *Ғайури нақун, бърав ба раҳът* [153, с. 152]. *Ей бобои ғаришлтоқ, дангал меҳури тийоқ, тезта бърав ай қишлоқ* [153, с. 499].

Калимаи *сазидан* аз ҷумлаи аносири луғавиест, ки дар гӯйишҳои муносири тоҷикӣ бо таҳаввулоти маъноӣ ҳифз шудааст. Ин вожа аз эронии бостон **sača* (аз решаи *sak-*) «омода будан, кодир будан, тавонистан», дар форсии миёна шакли *sačāk*-ро дошт [175, ҷ.3, с. 1737-1738]. Дар паҳлавӣ ба шакли *sačitan* мустаъмал будани калимаи мазкурро Ҳасан Амид зикр кардааст [167, с. 650].

Сазидан дар сарчашмаҳои луғавӣ «сазовор будан, лоиқ будан, шоистан, дархур будан» тавзеҳ гардидааст [154, ҷ.2, с. 176; 169, ҷ.9, с. 13644-13645]. Дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ сурати *сизид* барои ифодаи маънои «лоиқ ва сазовор» шарҳ гардидааст [148, ҷ.2, с. 425]. Аз ин тавзеҳи Ромпурӣ бармеояд, ки дар гузашта вожаи *сазидан* ба таҳаввулоти муайяни фонетикӣ дучор гардида, дар сурати *сизид* низ барои баёни маънои тазаккурѐфта гардиш доштааст.

Дар луғатномаи «ФОҶ» бошад, «сазовор будан, лоиқ будан, муносиб будан» тавзеҳ гардида, соҳиби фарҳангнома барои баёни ин мафҳум аз осори манзуми Ҷомӣ ду байт нишон додааст [147, ҷ.2, с. 93].

Тибқи мушоҳидаҳои мо, вожаи мазкур дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ танҳо дар як маврид ба маънои ёдшуда истифода шудааст: Оқибат он кунад, ки худ хоҳад ва вайрост ҳукм ва дар он одил аст. Касро чуну чаро наёяд ва *насазад*, ки вай кор бар илму ҳикмат мекунад ва кард [с. 61-62].

Қиёсу муқобалаи забони асари мазкур бо осори пешиниёни Абдурраҳмони Ҷомӣ касро ба чунин андеша водор месозад, ки вожаи *сазидан*

дар гузашта гардиши фаъол дошта, онро қабл аз Ҷомӣ шоироне чун Рӯдакӣ, Кисой, Фирдавсӣ, Фаррухӣ, Асадӣ, Сӯзанӣ, Низомӣ, Саъдӣ ва м. инҳо ба кор бурдаанд [169, ҷ.9, с. 13644-13645].

Калимаи мавриди таҳлил дар зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ барои ифодаи маънои зикршуда ба назар мерасад: *И мардак-ба чиқа кор-е кунед, месазад. Бе қизиқӣ, и кор-о шумо-ба намесазад* [85, с. 60-61].

Муқоисаву муқобалаи вожаи *сазидан* бо гӯйишҳои тоҷикӣ муайян намуд, ки ин унсури луғавӣ таҳаввулоти маъноиро паси сар намудааст. Аз ҷумла, имрӯз бо дигаргунии маъно дар баъзе деҳоти Мастҷоҳ дар баёни маънои «насиб кардан, баҳра бурдан» мавриди корбурд қарор дорад: *И хели кор-ои ганда а қадим ману ту барин бачаҳои камбағал-ба насазидай. Ман ба ту даҳ бор-е гуфтсодийам, ки пули бе дарди мийун кас-ба намесазад.*

А. Одинаев низ дар мақолаи ба муқоисаи ашъори Рӯдакӣ бо лаҳҷаи Садаи миёнаи Мастҷоҳ бахшидааш пайдормонии калимаи *сазиданро* ба маънои «насиб кардан, баҳра бурдан» дар гуфтори сокинони ин минтақа қайд намудааст [67, с. 248].

Феъли *бихӯрдан* ҳанӯз аз рӯзгорони куҳан ба осори хаттӣ роҳ ёфтааст. Муаллифони қисми феъли «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» А. Л. Хромов ва Р. Л. Неменова дар мавриди истеъмоли пешванди «*би-*»-и ин гуна феълҳо ба чунин натиҷа расидаанд: «Шеваи ҷанубӣ аз ҷиҳати кор фармудани префикси «*би-*» аз шеваҳои шимолию марказии забони тоҷикӣ тафовути намоён дорад: дар шеваи шимол префикси мазкур ба феъли рафтан дар ду шакл ба таври факултатикӣ истифода мешаваду бас» [58, с. 89].

Шоистаи зикр аст, ки бо вучуди он ки имрӯзҳо доираи истифодаи пешванди «*би-*» дар забони адабӣ маҳдуд гардидааст, дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ бо вариантҳои «*бъ-*» / «*бу-*» бо феълҳо ҳамроҳ шуда меояд: **бъхър, бўза, бўрав, бўгир, бўчуш бумон, будав** ва ғ.

Вожаи *хӯрдан* шакли бавосита дорад, ки он *хӯрондан* мебошад. Вожаи мазкур имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ бо табдили садонокҳои «*ӯ*» ба «*у*» ва «*о*» ба «*у*» ба шакли *хурундан* дар баёни маънои «касоро ҷоду кардан» дар

гардиш қарор дорад: *Вай-а гуёо хуштуманаи бири хотири ойанди духтараи хурундагитаи.*

Шакли бавоситаи феъли бихӯрдан – бихӯронданро Ҷомӣ дар «Н» ба қор бурдааст: Аҳли манзил гуфтанд: «Савганд ба Худой бар ту, ки вайро таоме бихӯрон, ки се шабонарӯз аст, ки ҳеҷ нахӯрда» [с. 202].

Таҳлилу муқоисаи истифодаи ин калима дар асари мазкур ва гӯйишҳои ҳозира нишон медиҳад, ки алҳол дар лаҳҷаҳои алоҳидаи мардуми ҷануби Тоҷикистон вожаи мазкур ба гунаи **бъҳърон** бо тағйири маъно боқӣ мондааст: *Дар шакараки гуи-ъи бъҳърон, ки ай ҷо-и наҷъмба* [153, с. 801].

Доираи истифодаи ҳиссае аз аносири луғавии дар асари мавриди таҳлил бақоррафта дар гӯйишҳои кунунии тоҷикӣ яхела нест. Ба ҳайси мисол метавон феъли *молидан*ро мисол овард. Вожаи мазкур ҳанӯз дар форсии бостон ба гунаи ***marda** (аз решаи **mard**–) «молидан, даст кашидан, пок кардан» ва дар забони форсии миёна ба шакли **mālitan** мавриди қорбурд қарор дошт [175, ҷ.4, с. 2572].

Вожаи мавриди омӯзиш дар «Л»-и Деҳхудо ва «ФЗТ» ба маъноҳои: 1) маҳс қардан ва ламс намудан; 2) фишурдани ду қиз, бо ҳаракат додани он ду; 3) ба маҷоз танбеҳ қардан, муҷозот қардан; 4) судан, соидан, ду қисмро ба ҳам ҷафс ва зич қарда соидан; 5) бар ҳалқ ва гулӯ ханҷар ва қорд ва амсоли он молидан; 6) вайрон ва бо замин яқсон қардан; 6) поймол қардан, лағадмол қардан, зери по фишурдан ва ғ. шарҳ ёфтааст [169, ҷ.13, с. 20002-20004; 154, ҷ.1, с. 699].

Аз эзоҳ ва намунаҳои дар сарчашмаҳои луғавӣ овардашуда метавон ба ҷунин натиҷа расид, ки вожаи мазкур дар гузашта аз ҷумлаи калимаҳои сермаъно ва серистеъмоли забони тоҷикӣ будааст. Соҳиби «ФОҶ» бошад, бақорравии ин феълро дар осори Ҷомӣ ба се маъно: 1) молиш додан, соидан, судан; 2) тоб додан, тофтан; 3) поймол қардан, зерипо қардан, лағадмол намудан таъкид намудааст [147, ҷ.1, с. 401].

Дар асари мавриди таҳлил феъли *молидан* барои ифодаи маъноҳои аввал ва сеюми ишоранамудаи А. Нуров мустаъмал аст: Аз ҳар қадам, ки он

бӯй меёфт, вайро дар зери дасту пой *мемолӣд* (поймол кардан, лагадмол кардан, зери по фишурдан – С.М.) ва мекушт, то ҳамаро бикӯшт [с. 159]. Аҳмад гӯяд: «Чун шаб даромад, вайро *мемолӣдам* (молиш додан, соидан, судан – С.М.), дар зери пой вай обила дидам, миқдори себе» [с. 295]. Шайхро назар бар вай афтод, дарҳол бахшиш ёфт ва мутаҳаййир ва беҳуд шуд ва рӯй аз шаҳр бигардонид ва ба гӯристон рафт ва сар бар замин *мемолӣд* (молиш додан, соидан, судан – С.М.), то овардаанд, ки ҳар ҷо ки меомад ва мерафт, қариб ба панҷоҳ-шаст сағ гирдогирди ӯ халқа кардандӣ ва даст пеши даст ниҳодандӣ ва овоз накардандӣ ва ҳеҷ нахӯрдандӣ ва ба ҳурмат биистодандӣ [с. 520].

Қайд намудан бамаврид аст, ки алҳол феъли мазкур барои ифодаи маънои «поймол кардан, зерипо кардан, лагадмол намудан» дар забони адабии тоҷикӣ корбурди маҳдуд дорад, вале дар бархе лаҳҷаҳои кунунӣ ҳамон асолати пешини худро нигоҳ доштааст. Масалан, агар сокинони гӯйиши Лангари гурӯҳи ваҳиёӣ-раштии шеваи ҷанубӣ ба маънои «судан, соидан» ба кор баранд [153, с. 398], сокинони баъзе рустоҳои Мастҷоҳ, аз ҷумла деҳаи Оббурдон онро ба маънои «поймол кардан, лагадмол кардан, зери по фишурдан» (*Йа бор қапама, то да замин намоламат сар-ат наметиям*) истифода менамоянд.

Гунаи *молундан* ҳам дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба кор меравад: *Ин Сарвиноз а Мачо дина торун таин карда буд, Бобои Муллоайваз унора гирифтун дар замин молундишун* (Хидгиф).

Намояндагони лаҳҷаи Мастҷоҳ барои ифодаи маънои «поймол кардан, лагадмол кардан, зери по фишурдан» дар қатори мувозиҳои *молӣдан/молундан* гунаҳои *шаккидан/шиккидан*ро низ истифода мебаранд: *Агар бачатун ба даста-м фуруд то йа бор нашикама-и сар-аи наметийам, беодоба*.

Тофтан ҳам дар баробари дигар феълҳо дар осори хаттӣ дар рӯзгорони куҳан барои ифодаи як қатор маъноҳо корбурд доштааст. Аз қайдҳои соҳиби «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ» мусаллам мегардад, ки ин вожа аз

забон—асоси хиндуаврупой сарчашма гирифта, дар эронии бостон, авестой ва порсии бостон мавриди корбурд қарор доштааст [175, ҷ.2, с. 817-819].

Алиакбари Деххудо дар «Л» бо таъя ба маълумоти фарҳангномаҳои пешин ин феълро 1) гардонидан ва печидан; 2) рӯй боргардонидан; 3) рӯшноӣ ва партав андохтан; 4) тоб додани ришта ва анвои он; 5) ошуфта ва музтариб гардидан; 6) тоқат овардан; 7) озурда аз кӯфти роҳ ва саворӣ; 8) баргашта ва ғ. тавзеҳ додааст [169, ҷ.4, с. 6272-6275].

Дар осори Абдуррахмони Ҷомӣ, ба вижа «Н», вожаи *тофтан* барои баёни маъноӣ «намоён шудан, намудор гаштан» истифода шудааст: Чун ба лангар омадаанд ва қасди зиёрати вай кардаанд, чунон мушоҳада афтада, ки он нурест, ки аз он, ки марқади мунаввари вай дар он ҷост, *метобад* [с. 729]. Агар ту аз назарам равӣ, дар назарам *тобад* [с. 148].

Бояд гуфт, ки ба маъноӣ «намоён шудан, намудор гаштан» мастаъмал гардидани вожаи мавриди баррасӣ дар ҳеҷ фарҳангномаи дастрас ба назар нарасид. Аз ҷумла, соҳиби «ҶОҶ» аз зикри маъноӣ зикршуда хомӯш мондааст [147, ҷ.2, с. 206]. Аз ин ҳолат чунин хулоса кардан мумкин аст, ки ба чунин маъно истифода гардидани вожаи *тофтан* дар осори классикон камназир будааст.

Лозим ба тазаққур аст, ки дар лаҳҷаи Мастҷоҳ феъли мазкур ба маъноӣ фавқ фаровон истифода мешавад: *Дина сахро рафтудам дар заминтун ду-се гов метофт. Ман се соат боз да берун-о будам йагун кас наметофт* (Дашт).

Дар нутқи шифоҳии мардуми ҷануби кишвар ду калимаи ҳамшакли *тофтан*: *тофтан*¹, *тофтан*² мустаъмал мебошад, ки миёни онҳо унсури луғавии аввал дорои се маъно ва калимаи дуюм барои ифодаи чор маъно гардиш дорад. Яке аз маъноҳои вожаи *тофтан*² дар нутқи намоёндагони баъзе ғӯйишҳои ҷанубӣ, ба монанди Учқул, Обигарм, Сарихосор, Шулмак, Қаҳдара «намоён шудан, намудор гаштан» мебошад: *Гълоӣи тоқӣ ай рӯӣи нъмол метова. Дъ рӯз-ай гов наметова, ай пода нумодаст* [153, с. 618].

Ҳамин тавр, лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои имрӯзаи ҷанубӣ дар ҳифзи силсилаи калони калимаҳои мансуб ба феъл нақши бориз дошта, бештарашон

ба сурату маъноӣ куҳан, гурӯҳи дигар бо таҳаввулоти андаки фонетикӣ, ҳиссаи сеюм бо дигаргунии маъно мустаъмаланд.

Калимаҳои ба таҳаввулоти шакли маъноӣ дучоргардида нисбат ба аносири луғавӣ бидуни таҳаввулот маҳфузмонда аз нигоҳи теъдод хеле кам ҳастанд. Қисми зиёди феълҳои дар асари Ҷомӣ дучороянда имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ бе ҳеҷ тағйирот маҳфуз мондаанд.

2.3.1. Феълҳои таркибии номӣ

Мавриди баррасӣ қарор додани феълҳои таркибии номии дар осори гузаштагон бақоррафта аз нигоҳи маъно ва қаробати онҳо бо ҳазинаи лаҳҷаҳо барои равшану возеҳ гардидани манзараи забон дар адвори гуногуни таърихӣ кумак мерасонад.

Дар ҳазинаи забони халқ калимаҳои маҳфуз мондаанд, ки собиқаи қорбурди онҳо тулонӣ буда, ханӯз дар манобеи қадим мавриди қорбурд қарор доштаанд. Пажӯҳишгарон вучуди силсилае аз чунин воҳидҳои луғавиро дарк намуда навиштаанд, ки ғӯйишҳо «дар баробари ёдгориҳои хатӣ ҳамчун муҳимтарин сарчашмаи таърихи забон» [121, с. 7] ва «манобеи пурбор барои пажӯҳишҳои забонӣ, адабӣ, ҷомеашиносӣ, мардумшиносӣ, таърих» [178] ба шумор мераванд.

Ҳарчанд дар давраи ҳозираи инкишофи забоншиносии тоҷик доир ба паҳлуҳои муҳталифи забони осори Абдуллоҳи Ҷомӣ қорҳои таҳқиқоти шоиставу ҷашмрасе сурат гирифта бошад ҳам, аммо доир ба муносибати калимаҳои ифодакунандаи амалу ҳаракати дар «Н» дучороянда бо ғӯйишҳои муосир пажӯҳиши илмӣ алоҳида анҷом дода нашудааст. Бо дарки зарурати масъала кӯшиш намудем, ки дар ин фасл феълҳои таркибии номиро мавриди баррасӣ қарор диҳем.

Аҳли таҳқиқ забони осори Абдуллоҳи Ҷомӣ хеле содаву раван ёдрас қардаанд [69, к. II, с. 72; 81, с. 4; 55, с. 4; 125, с. 108]. Ҳамин хусусият аст, ки «дар асарҳои Мавлоно Ҷомӣ (як силсила – С.М.) вожаву ибораҳои

метавон дид, ки бахше аз онҳо дар гӯйишҳои имрӯзаи Тоҷикистон (ва ҳатто берун аз он низ – С.М.) маъмуланд» [81, с. 9].

Дар робита ба мавзуи мавриди назар бояд тазаккур дод, ки дар лаҳҷашиносии тоҷик баъзе қайду ишораҳои судманди ба таври умумиву алоҳида ифодаёфтаи аҳли таҳқиқ перомуни маҳфузмони феълҳои таркибии номии осори бадеӣ [101, с. 40; 149; 85, с. 137-152; 73, с. 104-131] ва таърихӣ [22, с. 51-61] дар доираи гӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Мақолаи О. Маҳмадҷонов ва Б. Қудратова ба қазияи пойдормонии як силсила феълҳои таркибии номии осори Абдурраҳмони Ҷомӣ дар гӯйишҳои муосири забони тоҷикӣ бахшида шудааст [55, с. 4-5].

Дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ баъзе феълҳои таркибӣ ба маъное қорбаст шудаанд, ки онҳо имрӯз аз доираи забони адабии тоҷикӣ берун мондаанд, вале дар забони зиндаи мардум дар истифода ҳастанд. Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) дар хусуси боқимонии вожаҳои куҳан дар гӯйишҳои тоҷикӣ чунин навиштааст: «Дар гӯйишҳо дастаи калони вожаҳое мустаъмаланд, ки дар сарчашмаҳои қадими порсии дарӣ ва гузашта аз он даврони пешин (ҳатто пеш аз мелод) мавриди истифода қарор доштанд. Аксари чунин вожаҳо дар давраи ҳозира аз доираи таркиби луғавӣ берун монда, ҷои худро ба калимаҳои дигар додаанд ё басо кам истифода мешаванд» [101, с. 22].

Таҳлили феълҳои таркибии номии «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ нишон дод, ки дар ташаккули ин гурӯҳи феълҳо нақши феълҳои ёвари қардан, шудан, задан ва гирифтан ниҳоят бузург аст. Яке аз феълҳои таркибии номии дар гӯйишҳои имрӯза боқимонда *лоф задан* мебошад. Вожаи *лоф* аз зумраи калимаҳои қадими эронист, ки сарчашмааш **lep*-и забон-асоси фарзии ҳиндуаврупоӣ буда, дар забони ҳиндии қадим дар шаклҳои *lap / lar* қорбурд доштааст [166, т. 5, с. 70]. Доро Наҷот бо таъя ба иттилои «Фарҳанги форсӣ» истифодаи калимаи *лофро* дар забони паҳлавӣ ба гунаи *lāf* қайд намудааст [145, ҷ.1, с. 509-510].

Феъли таркибии номии *лоф задан* дар фарҳангномаҳо ба як маъно – «худситой кардан, худро бардурӯғ таъриф кардан, беҳуда изҳори фазлу зафармандӣ кардан» шарҳ ёфтааст [155, ҷ.1. с. 728, 503; 145, ҷ.1, с. 510].

Феъли таркибии номии *лоф задан* бо як басомад дар тазкираи мавриди таҳқиқ бо ҳамон маънои дар луғатномаҳо ишорагардида вохӯрд: Ва ҳам устод Абғалӣ гуфта дар муноҷоти хеш: «Худовандо! Маро расво макун, ки басе ба ту *лофҳо задам* сари минбар. Ва агар расво хоҳӣ кард, дар пеши маҷлисиёнам расво магардон» [с. 379].

Аллома Деххудо ҳам ба маънои фавқ муттафиқ буда, илова бар он, аз осори аҳли адаби классiku форсу тоҷик, чун Фирдавсӣ, Байҳақӣ, Носири Хисрав, Анварӣ, Ҳоконӣ, Низомӣ, Аттор, Ибни Ямин ва дигарон намуна овардааст [169, ҷ.13, с. 19543-19544]:

Бибуданд то шаб дар ин гуфтугӯй,

Ҳаме *лоф зад* марди пайкорчӯй. (Фирдавсӣ)

Аз шарҳ ва намунаҳои дар «Л» дарҷгардида маълум мешавад, ки ин феъл дар асарҳои намояндагони даврони аввали инкишофи забон аз ҷумлаи роиҷтарин аносири луғавӣ маҳсуб меёфтааст.

Имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ феъли таркибии номии *лоф задан* барои ифодаи маънои зикргардида роиҷ аст: *Да давраи раисиш дуз қулф-а шикаст-умол-о-йи мардум-а путун бурда буд, бо имрӯз лоф мезанад. Бийо бурвем, ки агар вай бийод то шаб-а худаиш-а лоф мезанад* (Оббурдон).

Дар ғӯйишҳои ҷанубӣ вожаи *лоф* дар мавриди «ситоиш» кор фармуда мешавад [153, с. 367].

Дар лаҳҷаи тоҷикони деҳаи Андарақи Ҷумҳурии Қирғизистон низ феъли мазкур барои ифодаи маънои куҳанаш – «худситой, манманӣ кардан» ба кор меравад: *Имрӯз йаг-та оино-м кор-у бор-аи лоф-занӣ шуд, йагон кас-ба гап надод* [152, с. 79].

Ҷузъи номии ин феъл пасванди «-гаҳ» гирифта, дар нутқи мардуми солдидаи Мастҷоҳ барои ифодаи маънои «нишастангоҳи хоси суҳбати мардум» истифода мешавад [83, с. 12].

Лозим ба тазаккур аст, ки феъли таркибии номии номбурда ғайр аз шеваҳои алоҳидаи тоҷикӣ, инчунин дар баъзе забонҳои шарқиронии дар худуди Тоҷикистон вучуддоша бо мувозиҳои *lófē kīn* [163, с. 282] / *лофи диҳак* истифода мегардад: *Хепиш лоф деҳчӣ пидт* [144, с. 120].

Даст гирифтано мураттибони «ФЗТ» ба ду маъно тавзеҳ намудаанд: 1) киноя аз дастгирӣ кардан, ёрӣ расондан, мадад кардан; 2) киноя аз суд доштан, ғоида кардан [154, қ.1, с. 341-342]. Бояд таъкид намуд, ки *даст гирифтано* дар «ФЗТ» бо ихтисори маънои дуом ва иловаи маънои «киноя аз дастгир кардан ва гирифтор кардан» дучор меояд [155, қ.1, с. 423].

Мухаммад Муин дар «Фарҳанги форсӣ» ин феълро ба чаҳор маъно тавзеҳ намудааст: 1) манъ кардан; 2) мадад кардан; 3) паймон бастан; 4) масҳара кардан [183]. Амон Нуров дар осори Ҷомӣ бақорравии феъли таркибии номии *даст гирифтано* дар мавриди ифодаи маъноҳои: 1) аз дасти касе доштан, дасти касеро қاپидан; 2) мадад кардан, ёрӣ расондан, дастгирӣ кардан қайд намудааст [147, қ.1, с. 199].

Баррасии вижагиҳои забони «Н» нишон дод, ки феъли таркибии номии *даст гирифтано* Абдурраҳмони Ҷомӣ дар мавриди баёни маънои «ёрӣ расондан, мадад кардан» ба қор бурдааст: Ва шайхро *даст гирифта* буданд ва гирди он хок тавоф мекард ва наъра мезад ва дарвешон сарупобараҳна дар хок меғалтиданд [с. 371].

Феъли мавриди таҳлил ҳам дар сарчашмаҳои қухани забон ва ҳам дар ғӯйишҳои имрӯза семантикаи фарох дошта, дар ғӯйишҳои мардуми ҷануби Тоҷикистон барои ифодаи панҷ маъно муравваҷ аст [153, с. 187]. Намояндагони ғӯйиши Майдонтераки ғурӯҳи ваҳиёи-раштии шеваи ҷанубӣ агар ин феълро ба ғунаи *дъст ғърифтано* барои баёни маънои «ёрӣ расондан» ба қор баранд (*ҳами дъст-ъм мън-а дъст ғърифт, набоша меғалтидъм*) [153, с. 187], пас дар лаҳҷаи Мастҷоҳ он бе ҳеҷ таҳаввулот дар ифодаи маъноҳои: 1) ёрӣ расондан, мадад кардан (*ман вай-а ага дасташа намегирифтам, қайҳо турма-ш мекардан*); 2) бидуни иҷозат (ё розигӣ)-и волидайн издивоҷ кардани духтар (*и шуш-а даст гирифта буд*) ғардиш дорад.

Кадхудо шудан аз чумлаи феълҳои таркибии номиест, ки имрӯз дар ғўишҳои тоҷикӣ бидуни дигаргунии шакл ва маъно маҳфуз мондааст. Вожаи *кадхудо* дар матнҳои забони форсии бостон ба сурати **katak xwatāy**, паҳлавӣ дар шакли **kadak xwaday** вомерхӯрад [145, ҷ.1, с. 380]. Калимаи мазкур дар давраи миёна ба гунаи **kat-xvatāi** дар яке аз забонҳои шимолӣ-ғарбии эронӣ-портӣ дар шакли **gdyxwd'y** ва дар яке аз забонҳои муосири эронӣ – балучӣ ба сурати **kudā, kuhdā** мавриди истифода қарор дошта, маънои «соҳиби хона» ва «деҳхудо (соҳиб ва арбоби деҳ – С.М.)»-ро дорад [175, ҷ.4, с. 2141]. Аз тавзеҳи луғатномаи этимологӣ бармеояд, ки калимаи зикршуда дар забон таърихи тулонӣ дошта, ҳамчунин дар даврони баъдии мустаъмал буданаш маънояш низ фарох гардидааст.

Кадхудо аз калимаҳои аслии сермаъноӣ забон маҳсуб ёфта, аз ду ҷузъ: **кад+худо** иборат буда, ҷузъи аввал гунаи таҳфифшудаи пасванди «-када» мебошад. Муаллифони луғатномаҳои зеридаст дар мавриди забти маъноҳои ин калима ҳамакида нестанд. Муҳаммад Ғиёсиддин ин калимаро дар вақти тавзеҳи *домод* ба кор бурдааст: Ба маънии марди навкадхудо, яъне марде ки тоза шодии арӯсии ӯ шуда бошад [148, ҷ.1, с. 322]. Деҳхудо дар луғати хеш дар радифи соир маъноҳо дар баёни «домод, шӯй, шавҳар, завҷ» истифода гардидани калимаи *кадхудоро* таъкид намудааст [169, ҷ.12, с. 18211]. Муаллифи «ФБС» бошад, маънои феъли таркибии номии *кадхудо шудан*ро «домод шудан» доништааст [168, ҷ.6, с. 5766].

Дар тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ ин феъл дар баёни мафҳуми «домод шудан», тибқи ҳисоби мо, дар як маврид ба кор рафтааст: Аз худ ғоиб шуд, дид, ҳамчунон ки касе бинад, ки вай дар Бағдод аст. Он ҷо *кадхудо шуд* ва муддати шаш сол бо хотуни худ ба сар бурд. Ва аз вай фарзандон омад [с. 694].

Аз он ҷо ки Ҳасан Анварӣ барои тақвияти андеша байте аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ овардааст, маълум мешавад, ки ҳанӯз аз рӯзгорони куҳан ин феъл мавриди корбурд қарор доштааст:

Чунин кӯдаки норасида ба ҷой,

Яке зан гузин карду шуд кадхудой [168, ҷ.6, с. 5766].

Шевашинос Ғ. Ҷӯраев дар хусуси вижагиҳои маҳфузмони баъзе вожаҳои классикии эронӣ дар системаи лексикӣ шеваи ҷанубии тоҷикӣ ишораҳои ҷолибе баён кардааст. Бино ба таъкиди ҳамин муҳаққиқ, калимаи *кадхудо* дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо вариантҳои фонетикӣ **катхудо**, **катхъдо** дучор омада, имрӯз дар нутқи намоёндагони ин минтақа бо ду маънои давраи классикиаш (1. сахӣ, олиҳиммат, дасткушод; 2. марди зандор, сарвари оила) воҷеҳурод ва ҳамчунин соҳиби маъноҳои дигар низ гардидааст [110, с. 105].

Аз миёни ғӯйишҳои тоҷикӣ феъли *кадхудо шудан* танҳо дар нутқи мардуми ҷануби кишвар ба гунаи **катхудо** / **катхъдо шидан** ба маънои «зандор (оиладор) шудан» мавриди истифода қарор дорад [153, с. 277].

Р.Л. Неменова ва Ғ. Ҷӯраев низ дар шеваи ҷанубӣ истифода шудани феъли *катхудо шудан*ро ба маънои «зандор шудан» ба қайд овардаанд [63, ҷ.1, с. 258].

Дар ғӯйиши Лурии Эрон калимаи *кадхудо* дар шакли **kiexâ** ба маънои зикргардида истифода мешавад [173, с. 277].

Феъли таркибии номии дигаре, ки танҳо дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бо яке аз маъноҳои собиқаш боқимонда *хоб шудан* мебошад. Ҷузъи номии феъли мазкур дар «ФЗТ», «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» ва «Фарҳанги форсӣ»-и Амид чунин тафсир ёфтааст: 1) ҳолати осоиш, ки ҳангоми он ҳисҳои зоҳирӣ аз қор мемонанд; 2) ҳолати хоб рабудагӣ; 3) чизе, ки дар хоб дида мешавад; 4) ҳамии ягон чиз [154, ҷ.2, с. 483; 137, с. 435; 167, с. 495].

Деххудо дар «Л» бақорравии феъли таркибии номии мавриди баррасиро дар осори ниёгон ба маъноҳои: 1) хоб рафтани, ба хоб рафтани, хуфтани; 2) беҳис шудани, ҳадари шудани; 3) ба хоби маснӯи даромадани, хипнутиз шудани, ба қайд овардааст [169, ҷ.7, с. 10005].

Абдурраҳмони Ҷомӣ феъли *хоб шудан*ро дар «Н» ба гунаи *дар хоб шудан* мавриди истифода қарор додааст: Шайх Абулхайри Асқалонӣ гуфта, ки: «Чун Абубакри Кисоӣ дар хоб шудӣ, аз синаи вай овози Қуръон хондан

шунидандӣ» [с. 180]. Пас дар *хоб шудам* ва то субҳ барнахостам ва намоз нагузордам ва тавоф накардам [с. 219]. Чун шаб расид, бағоят ғамгин дар *хоб шудам*, Ҳазрати амиралмуъмин Алӣ, разияллоху таоло анхуро дар хоб дидам ва он ҷавон бо вай [с. 281]. Чун ба Мавсил расидам, шаб дар масҷиди ҷумъа будам. Чун дар хоб шудам, дидам, ки касе мегӯяд, ки: «Он ҷо намеравӣ, ки фоида гирӣ» [с. 528].

Қиёси замони истифодаи феъли мазкур бо эҷодиёти пешиниёни Абдуррахмони Ҷомӣ касро ба чунин андеша водор месозад, ки онро чанд муддат қабл адибоне чун Аттори Нишопурӣ [9, с. 43; ниг. инч. 115, 150, 232, 337, 457, 539, 541] ва дигарон бо мувозиҳои *дар хоб шудан* ва *ба хоб шудан* истифода кардаанд.

Аз маълумоти «ФГҶЗТ» бармеояд, ки айнаи ҳол феъли номбурда ба гунаи *хоб / хов шудан* ба маънои собиқаш дар бархе гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ гардиш доштааст [153, с. 673]. Бакорравии ин феъли таркибии номро дар бештари лаҳҷаҳои ҷанубӣ, аз ҷумла дар гуфтори мардуми Ховалинг метавон вохӯрд: *Ҳами мъ саҳар барвақт мехезум, шав тез хов мешам* [80, с. 4].

Феъли таркибии номии дигаре, ки дар тазкираи мавриди таҳлил дучор омад, *тела кардан* мебошад. Ин феъл дар бархе фарҳангномаҳои тафсири чунин тавзеҳ ёфтааст: «бо нерӯ ё танзанӣ касе ё чизеро такон додан (бо манзури ба ҳаракат даровардан ё дур андохтан аз худ)» [154, ҷ.2, с. 338; 145, ҷ.2, с. 334]. Деххудо дар «Л» ҷузъи номии феъли мазкурро ба маъноҳои: 1) сафоли шикаста, сафоли хӯрдашуда; 2) санги мудавваре, ки бад-он қимор бозанд тавзеҳ дода [169, ҷ.5, с. 7236], барои тақвияти фикр аз осори хаттӣ шоҳиде зикр накардааст.

Аз он ҷо ки фарҳангнигорон аз осори суҳанварони каломи бадеъ намунае наовардаанд, ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки он дар гузашта доираи маҳдуди истифода доштааст.

Таҳлили истифодаи феъли *тела кардан* нишон медиҳад, ки феъли мазкур танҳо як дафъа дар «Н» ба маънои «бо нерӯ чизеро такон додан»

истифода шудааст: Имом Мустаффирӣ бо исноди хеш аз Ҷобир ибни Абдуллоҳ ривоят кардаанд, ки гуфт: «Абубакр фармуданд, ки: «Агар ман аз олам гузарам, маро ба дар биёред, яъне дари ҳамон хонае, ки дар он қабри паёмбар аст ва дарро *тела кунед*» [с. 45].

Муқоисаи маводи «Н» бо осори баъзе адибони муосир ба он шаҳодат медиҳад, ки феъли мавриди баҳс дар даврони минбаъдаи истифодааш бо маънои пешин, вале бо тағйири чузъи ёридиҳанда ба гунаи *тела додан* дар осори адибоне, чун Садриддин Айнӣ, Ёрун Кӯҳзод, Пӯлод Толис, Фотех Ниёзӣ ва дигарон ривочи комил пайдо намудааст: Милитсионер маро ... ба як хонаи пастаки тирезаҳояш панҷаранок *тела дода* даровард [10, с. 5, ниг. инч. 10, 15, 31, 73, 79, 101, 107, 114]. Набошад дарро зуд бо шомпол *тела додан* лозим, -гуфт боз як ҷанговар аз мобайн [8, с. 72; ниг. инч. 10, 11, 12, 64, 94, 125, 170, 193, 207, 215]. Дар Қубодиён ўро аз ҷар ба рӯди Вахш *тела дода*, ... ба Бухоро хабар фиристонданд, ки «ҳарчанд ҷасадашро наёфтем, лекин дар лаби ҷар ҷанозаашро хондем» [7, с. 119; ниг. инч. 39, 104, 148, 174, 207, 251, 328, 341, 353, 353, 374]. Рустамча дастони ҳарифро маҳкам дошта, ҳар замон пас *тела медод* ва пеш мекашид [2, с. 597; ниг. инч. 265, 288, 404, 463].

Аз сафаҳоти дар қавсайн ишорагардида мусаллам мегардад, ки дараҷаи корбурди ин феъл дар даврони минбаъдаи инкишофи забони тоҷикӣ вусъат пайдо кардааст.

Имрӯз дар забони гуфтугӯи халқ, алахусус дар лаҳҷаи Мастҷоҳ феъли таркибии номии *тела кардан* бе тағйироти шаклию маъноӣ мустаъмал аст: *Хе ҳаму дар-а телаи кун, ҷафс шад! Ҳамиқа телаи кардем, ақалан а ҷо-и намечунбад* (Виткон).

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ феъли мавриди тадқиқ дар ифодаи маъноӣ ғавқ дар қолабҳои *тамбутела кардан* [162, с. 91], *тамматела кардан* низ вомехӯрад: *И намеумаду тамбутела карда овардемаи. Ёагун коре карда тамматела кунун бийораи, ба мо мефаҳмунемаи.*

Алҳол қаринаи *тела каранро* тоҷикони ноҳияи Андараки Ҷумҳурии Қирғизистон низ кор мефармоянд: *Бийо-итон, йаг мошин-а теле кара моним* [152, с. 151].

Феъли *рост кардан* дар сарчашмаҳои куҳан барои баёни маънои фаровон ба кор рафтааст. Соҳибони фарҳангномаҳои пешину муосир ин феълро: 1) устувор кардан, барқарор кардан, пойдор кардан; 2) муқобала кардан; 3) тайёр кардан, омода кардан, сохтан; 4) оростан; 5) мустақим кардан (чизеро); 6) дуруст анҷом додан; 7) омода кардани касе барои мубошират бо ӯ; 8) тармим кардан маънидод намудаанд [154, ҷ.2, с. 144; 137, с. 316].

Мутолиаи «Н» нишон дод, ки Абдуррахмони Ҷомӣ феъли *рост карданро* барои ифодаи маъноҳои: 1) сохтан, бунёд кардан; 2) оростан ба кор бурдааст: Бори дигар *рост кардам* (сохтан, бунёд кардан – С.М.), боз хароб карданд. Ва ҳамчунин чанд бор ҳарчанд *рост кардам* (сохтан, бунёд кардан – С.М.), хароб карданд ва бо қабри ҳеҷ кас дигар он намекунанд [с. 250]. Он кас бирафт ва дасторро бифурӯхт ва суфраи ботакалуф *рост кард* (оростан – С.М.) [с. 647].

Феъли мазкур дар «ФЗТ» ва «Л» баробари дигар маъноҳо дар мавриди баёни мафҳуми «сохтан, устувор кардан» тафсир ёфта, барои исботи фикр аз асарҳои «Таърихӣ Наршахӣ»-и Абубакри Наршахӣ, «Тазкират-ул-авлиё»-и Ақтор, «Форснома»-и Ибни Балхӣ, ашъори Фаррухӣ ва Соиб шоҳид нишон дода шудааст [154, ҷ.2, с. 250; 182]. Аз тавзеҳи сарчашмаҳои луғавии «ФЗТ» дарҷгардида мусаллам магардад, ки феъли мавриди баррасӣ аз ҷумлаи феълҳои серистеъмоли забон буда, аз рӯзгорони куҳан то замони зиндагии Дониш дар истифода қарор доштааст [154, ҷ.2, с. 250].

Имрӯз феъли *рост кардан* дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба маъноҳои дар «Н» дучороянда – 1) сохтан, бунёд намудан; 2) паҳн кардан, оростан вомехӯрад: *Хола, ҳамиқе да тӯймо духтаро-и Олим будан, бо ба ҳавай-о чодаро-йа рос кардем. И ҳафта ма бобош-а гум йа бор охуро-йа рост кунан* (Палдорак).

Дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ низ дар баробари мафҳумҳои дигар барои ифодаи маъноҳои зикргардида мавриди корбурди қарор дорад: *Бийор-ъм хунаҳои нав рос кардагӣ, бай хӯд-ъиш. Ата-м акъ гизала шидай, ҳами сол хона рос мекъна. Дъсторхун-а рос кън, меҳмуно-да* [153, с. 513].

Феъли таркибии номии мавриди баррасӣ дар муҳовараи тоҷикони Бухоро ба маъноҳои: 1) тайёр кардан, омода намудан, сохтан; 2) зебу зиннат додан, либоси наву тоза пӯшидан вомехӯрад [143, с. 195].

2.4. Аносири луғавии мансуб ба зарф

Дар тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ дар радифи аносири луғавии мансуб ба исм баъзе калимаҳои мансуб ба зарф ҳам ба назар мерасанд, ки то имрӯз бо шаклу маънои куҳан дар гӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ ҳифз шудаанд. Яке аз чунин калимаҳо *чоштгоҳ* аст. Вожаи мазкур аз решаи *чошт* ва пасванди «-гоҳ» сохта шудааст. Вожаи *чошт* дар забони порсии миёна ё паҳлавӣ ба гунаи *čāšt* «наҳорӣ, хӯрок аз феъли чашидан» роиҷ буда [175, ҷ.2, с. 989-990], ба ҳамин шаклу маъно дар мутуни осори ин давр дучор омад: *Ardašīr pēš az ān uzd ān uzdēs-paristagān ud kār-framānān pad čāšt mast ud abē-bōy kard ēstād xwad abāg rahīgān ī xwēš ō pēš Kirm šud...* [5, с. 76] / Ардешер пеш аз он бутпарастону хидматгоронро ба *чошт* масту беҳуд карда буд ва худ бо чокарони хеш ба пеши Кирм шуд... [76, с. 38].

Вожаи *чошт* ифодакунандаи мафҳуми замон буда, бо ҳамроҳшавӣ ба пасванди зикршуда воҳиди луғавии нави ифодагари замон – *чоштгоҳ* сохтааст.

Деххудо як маънои унсури луғавии *чоштгоҳ*ро «ҳангоми чошт, вақти чошт, замони чошт, ҳангоми хӯрдани чошт» тафсир намудааст. [169, ҷ.5, с. 7995-7996]. Мураттибони «ФЗТ» бошанд, дар сарчашмаҳои даврони нави инкишофи забон ба ду шакл – *чоштгоҳ* / *чоштгаҳ* истифода шудани вожаи ёдшударо таъкид намуда, маънои онро «ҳиссаи якум аз чор ҳиссаи рӯз, ки дар он вақт офтоб паҳн мешавад (ва дар ин замон ноништа низ

кунанд – С.М.)» эзоҳ додаанд: Ва инчунин аз бомдод то *чоштгоҳ* нишастӣ ва баъд аз он ба ҳисор андаромадӣ [154, ҷ.2, с. 548].

Вожаи мазкур ба маънои зикршуда дар «Н»-и Ҷомӣ панҷ маротиба мавриди корбурд қарор гирифтааст: Халил ба Ҳоча Алӣ нома фиристод ва дар он навишт, ки: Ту аз бомдод то *чоштгоҳ* дору ва шарбат ва гувориш хӯрӣ, то таом хуш битавонӣ хӯрд аз сари танаъум ва маро аз бомдод то *чоштгоҳ* гирд бояд гашт, то чизе ёбам, ки бихӯрам [с. 346]. Чун бел ва каланд оварданд, замин бағоят маҳкам буд, чунонки ҳеҷ кас натавонад ... каланд бардошт ва ба дасти мубораки худ аз *чоштгоҳ* то намози пешин онро ба итмом расонид [с. 417]. Гуфтам: «Ҳамчунин аст ва ба инкор бар вай бирафтам» ... *чоштгоҳ* вайро дидам ба фароғат нишаста [с. 234]. Чун бозомадамӣ, ба дарс шудамӣ, шаш рӯи варақ бинавиштамӣ ва аз бар кардам, чун аз дарс фориг гаштамӣ *чоштгоҳ* ба адиб шудамӣ ва ҳама рӯз бинвиштамӣ [с. 425].

Аз он ҷо ки соҳиби «Л» аснои тавзеҳи моддаи луғавии мавриди таҳлил барои тақвияти андешааш аз Фирдавсӣ, Фаррухӣ, Сӯзанӣ, Анварӣ, Ҳоконӣ ва таърихномаҳои ба забони тоҷикӣ навишташуда ва тарҷумавие, чун «Тарҷумаи Табарӣ»-и Абуалии Балъамӣ, «Таърихи Систон» ва «Мучмал-ут-таворих»-и маҷхулмуаллиф шоҳид нишон додааст [169, ҷ.5, с. 7995-7996], равшан мегардад, ки «ин калима (*чоштгоҳ* – С.М.) аз унсурҳои луғавии фаёли давраи Сомониён ба ҳисоб мерафтааст» [85, с. 82].

Муҳаққиқ Ф. Убайдов зимни таҳқиқи қаробати осори Саъдӣ ба лексикаи лаҳҷаи Масҷоҳ сербасомад будани ин калимаро дар осори аҳли адаби асримиёнагӣ қайд намудааст [87, с. 20].

Дар гуфтори намояндагони лаҳҷаи Масҷоҳ калимаи *чоштгоҳ* бо фурӯгузор шудани ҳамсадои охири решаи калима ва табдили садоноки «о» ба «а» истифода мешавад: *Чошгаҳ шуд-ай-й ҳоли-йам а меҳмун-о дарак не. Қариб-и чошгаҳ буд, ки ба а гуҷо-ки шилинг-шилинг умад* [85, с. 83]. *Ман дина гуфтудамаш, гуфтуд, ки то чашгаҳ дар пештун мешам* (Палдорақ)

Калимаи *чоштгоҳ* барои ифодаи маънои зикрѐфта дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ба сурати *чош / чошт* мавриди истифода қарор дорад: *Чош шид, тѐрақотѐрақи камуноӣи бобо-т бѐрумад* [153, с. 56].

Дар лаҳҷаи ҳардурии Ҷумҳурии Ёзбекистон унсури луғавии мазкур бо таҳфифи ҳамсадои охири решаи калима ва таъдили ҳамсадои «г» ба «к» ва садоноки «о» ба «а» дар сурати *чошқаҳ* ба ҳамон маънои зикршуда дучор меояд: *Аз авали бега да тахтипушт партофта, чошқаҳ хеста, нағз мизғимиш кардем, гуфта бедор шуд* [116, с. 43].

Вожаи мавриди таҳлил ба сурати *чоштгаҳ* дар байти зери Лоик Шералӣ барои ифодаи маънои ғавқуззикр ба қор рафтааст:

Шуд *чошгаҳу* ғуруб дорад дар пай,

Хуршеди сабоҳи носабуррам рафтаст [19, с. 403].

Калимаи дигар вожаи *нав* аст. Ин воҳиди луғавӣ аз ҷумлаи калимаҳои серистифодаи забони тоҷикӣ махсуб меѐбад. Соҳибони «ФД» ва «ФТЗТ» чанд маънои ин калимаро эзоҳ додаанд, ки яке аз маъноҳояш «ҳоло, ба тозагӣ, андак вақт пеш» мебошад [145, ҷ.2, с. 7; 155, ҷ.1, с. 876]. Забоншинос А. Ҳасанзода (Ҳасанов) бо таъя ба ахбори муаллифи «Л» унсури луғавии мазкурро ба маънои ѐдшуда шарҳ кардааст [95, с. 26].

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Н», аз рӯйи шумори мо, танҳо дар як маврид *навро* ба ҳамон маънои ишоранамуда мавриди қорбурд қарор додааст:

Нав омадаӣ, ки қофиреро бикушӣ,

Ғозӣ ҷу туй, равост қофир будан [с. 715].

Имрӯз калимаи *нав* дар радиѐи чанд маънои дигар барои баѐни маънои «ҳоло, ҳозир, акнун» дар ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ, аз қабилӣ Кангурт, Дараи Мазор, Войдара, Лангар, Ҳичборак, Ярхаб, Каҳдара, Навдонак, Ниѐзбегиѐн мустаѐмал будааст: *Нав йа хона-ра чордевол-ѐш кардем, ҳолӣ бонг-ѐш ҳуй* [153, с. 415].

А.Л. Хромов дар лаҳҷаи Мастҷоҳ боқимонии калимаи мазкурро бо афзоиши садоноки «а» дар шакли *нава* ба маънои «навақак» ба қайд овардааст [129, с. 177]. Бояд қайд намуд, ки гунаи *нава* дар истифода

назаррас набуда, ҳоло мардуми Мастҷоҳ гунаи *навро* дар мавриди ифодаи маънои «ҳоло, ба тозагӣ, андак вақт пеш» фаровон ба кор мебаранд: *Нав умада будам-ки туҳам расидӣ. Очат нав умадаӣ ту раву ба қати бачайакои берун бозӣ кун* (Палдорак).

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ барои ифодаи маънои зикршуда гунаи *навакак* низ дучор меояд: *Навакак аз мактаб бурафта буд, модараи суроғи омад* (Виткон).

Калимаи мавриди таҳлил дар лаҳҷаи Мастҷоҳ дар мавриди «камтаҷриба» ҳам дучор меояд: *И ҳолӣ навай, то ёд гирифтани аш-а бойод тоқат кун-ӣ! Устоҳои хунаи ҳамсои нав будиан, кор-о-шун маъқул-ам нашуд* (Оббурдон). Аз ин ҳолат мусаллам мегардад, ки калимаи мазкур дар ғӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ тобишҳои нави маъноӣ низ пайдо кардааст.

Ҷомӣ борҳо калимаи *фардоро* мавриди истифода қарор додааст. Фикри мураттибони фарҳангномаҳо дар мавриди ин калима ягона буда, онро 1) рӯзи баъд аз имрӯз, рӯзи оянда, пагоҳ; 2) маҷ. қиёмат тавзеҳ додаанд [154, ҷ.2, с. 412; 147, ҷ.2, с. 223; 164, с. 542].

Бино ба қайди муаллифи «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ», барои ифодаи маънои «рӯзи оянда, рӯзи баъд аз имрӯз» дар забонҳои эронии бостон **fra-tāka**, суғдӣ **fr'k**, порсии миёна **fratāk** роиҷ будааст [175, ҷ.3, с. 2005]. Забоншинос А. Ҳасанзода (Ҳасанов) дар порсии миёна ба гунаҳои **fradā**, **fradāk** ва авастӣ ба шакли **fraiza** низ мустаъмал будани калимаи *фардоро* қайд карда, вожаи мазкурро аз ҷумлаи унсурҳои ғаёлотарини осори аҳди Сомониён ба шумор овардааст [101, с. 35].

Корбурди калимаи *фардо* дар наср, бахусус «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ ба маъноҳои «1) рӯзи баъд аз имрӯз, рӯзи оянда, пагоҳ; 2) маҷ. қиёмат» хеле фаровон ба мушоҳида мерасад: Шайхулислом гуфт: Ҳар ки имрӯз аз ӯ машғул аст, яъне ба ҳуду халқ, *фардо* (қиёмат – С.М.) аз ӯ машғул бошад, яъне маҳҷуб бошад аз давлати мушоҳадаи ӯ [с. 105]. *Фардо* (қиёмат – С.М.), ки ин қавмро бинанд ҳам, нашиносанд [с. 227]. Аллоҳ таоло онро аз вай бознастонад ва ба вай бигузорад ва ҳуҷҷатро то *фардо*

(қиёмат – С.М.) бо вай ҳисоб кунад, аммо заёдат бозгирад ва дари заёдат дарбандад [с. 302]. *Фардо* (пагоҳ – М.С) намози пешин ман аз дунё биравам, шумо аз маллоҳ дархоҳед, то шуморо ба канор барад ва агар аз ин чомаи ман чизе ба вай бояд дод, бидихед [с. 199]. Чандин сол аст, ки бар ман шабе нагузаштааст, ки чизе барои *фардо* (пагоҳ – С.М.) захира карда бошам [с. 234]. ... ҳазрати рисолат, саллаллоҳу алайҳи васалламро дар хоб дид, ки фармуданд, ки: «*Фардо* (пагоҳ – С.М.) дар шаҳри Тӯс туро дарवेशи урён пеш ояд, вайро таъзим кун ва ҳурмат дор, лекин сачда макун»! [с. 615]

Маводи гирдомада моро ба чунин хулоса водор месозад, ки дар «Н»-и Абдуррахмони Ҷомӣ вожаи *фардо* маъмултарин унсури луғавӣ ба шумор рафта, дар гӯйишҳои муосири тоҷикӣ бо тағйироти шаклию маъноӣ маҳфуз мондааст.

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ин калима дар ифодаи маъноӣ «рӯзи баъд аз пагоҳ» ба кор меравад: *Пага ё фардо ба хуни бобо-и мерад ӯа дам бе-гап шин. И меҳмун-ай ҳурмат-аш кунед фардо мебурвад* (Палдорак).

Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) мавриди корбаст қарор доштани калимаи мавриди таҳлилро дар гӯйишҳои Исфара, Конибодом (ба гунаи **фардо**) ва Хучанд (дар шакли **фаддо**) ба маъноӣ «рӯзи баъд аз имрӯз, пагоҳ» таъкид намудааст [101, с. 36].

Тоҷикони Бухоро ҳам онро ба ҳамин шаклу маъно ба кор мебаранд: *Фардо да Бухоро ҷоғ задагӣ моҳо-ӯа* [143, с. 221].

Дар забони яғнобӣ (суғдии нав) вожаи **фардо** дар шаклҳои **fīrōk**, **fīrunṭa**, **farōṇṭa** дар гардиш мебошад [163, с. 252].

Ба қатори ин қабил аносири луғавӣ *бехост* низ шомил аст. Роҷеъ ба маъноҳои вожаи мазкур соҳибони фарҳангномаҳо чунин овардаанд: 1) беталош, бефикр; ноталабида [148, ҷ.1, с. 152]; 2) нохост, баногоҳ [154, ҷ.1, с. 178]; 3) беталаб, бефикр, бекӯшиш [137, с. 51].

Аз тавзеҳи А. Нуров маълум мешавад, ки калимаи мавриди баррасӣ дар осори Ҷомӣ маъноӣ «ногоҳ, якбора, ғафлатан»-ро доштааст:

Баромад аз дилаш *бехост* фарёд,

Зи фарёде, ки зад бехуд бияфтод [147, ҷ.1, с. 105].

Дар асари мавриди баррасӣ *бехост* ба маънои зикргардида танҳо дар як маврид ба кор рафтааст: Қассоб гӯяд, ки: «Ман *бехост* пеши вай биншастам ва гуфтам: «Рост мегӯӣ, эй устод» [с. 161].

Муҳаққиқ А. Раҳимов аснои таҳқиқи муқоисавии унсурҳои луғавии муовароуннаҳрии «Ғиёс-ул-луғот» бо ғӯйишҳои ҷанубиву шимолии тоҷикӣ бе ягон тағйироти шакливу маъноӣ маҳфуз мондани вожаи *бехостро* дар нутқи мардуми шимол (*бехост омаа шиштаги-да*) ва ҷануби Тоҷикистон (*аб-борони мӯл таги девол сахт нам киштас, назарам-ба, ӣағбора бехост ғалтида бурафт*) қайд намудааст [68, с. 39-40].

Мусаллам аст, ки «забони зинда ба навъе, ки ғӯяндагонаш пай набаранд, ҳамагӯза дигаргун мешавад, рӯ ба инкишоф ва такомул меорад» [40, с. 45]. Чунин таҳаввулотро метавон дар низоми овозии силсилае аз вожагон мушоҳида намуд. Агар калимаи *бехост* дар муҳовараи мастҷоҳиён дар баробари шакли *куҳан*, инчунин бо табдили садоноки «а» ба «у» дар шакли *бехуст* ба маънои «ноҳост, ногоҳ» [20, с. 115] ба кор равад (*бехост ба санг да сарам заду ғурехт* (Оббурдон), пас дар нутқи тоҷикони ҷануби Тоҷикистон, аз ҷумла дар ғӯйиши Ғофилободи ғурӯҳи раштан ба сурати *куҳан* ривож дорад: *Бехост омаа шиштагӣ-да* [153, с. 83].

Дар ғӯйиши тоҷикони Андарақи Ҷумҳурии Қирғизистон зарфи мавриди баррасӣ барои ифодаи маънои «ногоҳ, якбора, ноҳост» ба кор меравад: *Ман бехост шиштагӣ буд-ам, ки вай а дар даромада омад, нағамида мондам* [152, с. 23].

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар радифи дигар аносири луғавӣ *диққак нишастанро* низ кор фармудааст. Дар «Л» ва «ФБС» шарҳ нагаридааст [169; 168]. Дар баъзе фарҳангҳои тафсирии тоҷикӣ мастур буда, «сари ду по нишастан» маънидод шудааст [154, ҷ.1, с. 446; 145, ҷ.1, с. 271].

Дар тазкираи Абдуррахмони Ҷомӣ *диккак нишастан* бо як басомад дар ифодаи маънои зикрнамудаи соҳибони луғатномаҳо ба кор рафтааст: Ва вай *диккак нишаст* ва сараш ҳам буд [с. 641].

Муоинаи фарҳангҳои тафсири ва баъзе манобеи мухталифжанри даврони классикии зердаст касро ба бардоште мерасонад, ки *диккак нишастан* аз аносири камистифодаи забони тоҷикӣ маҳсуб меёфтааст.

Имрӯзҳо агар дар иддае аз гӯйишҳои гурӯҳи шимолии Кӯлоб муродифоти *диккак нишастан*, яъне **ҷънґак шиштан** [153, с. 765], **сапалакӯ шиштан** [153, с. 532]-ро дар баёнои ҳамон маънои ёдшуда ба кор баранд, пас он бе ҳеҷ дигаргунӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ боқӣ мондааст: *Ду рузе ба умеди умадани бача-и да сари куча диккак шиштай* (Ронҷ). *Чиба да инҷа диккак шиштитӣ, хез хуна даро!* (Оббурдон)

Аз як ишораи профессор А.Л. Хромов бармеояд, ки дар лаҳҷаи Мастҷоҳ унсури *чилнґак шиштан* ҳамчун синоними *диккак нишастан* истифода мешавад [129, с. 191]. Бояд гуфт, ки мардуми ин минтақа гунаи *чулунґак шиштан*ро низ ба кор мебаранд: *Хез хуна даро, ба ҳамихел чулунґак мешинӣ?* (Дехманора)

Хулоса, дар тазкираи «Н» дар баробари вожаву ибороти шакли меъёрии забон калимаҳои эронiasли мансуб ба ҷонишин, феъл ва зарфҳое дучор меоянд, ки бо як қатор вижагиҳо: тағйири қиёфаи овозӣ, дигаргунии маъно ё ба ҳамон сурату маънои собиқ дар гӯйишҳои мавриди муқоиса маҳфуз мондаанд. Як қисмати чунин аносири луғавӣ бо вучуди гузаштани қарнҳо ҳамчун воҳиди фаёли луғавӣ аз забони мардуми ҳама минтақаҳо шунида мешавад.

Дарачаи корбурди ин қабил калимот дар тазкираи мазкур ҳамгун набуда, иддае серистифода, силсилаи дигар бо як ё ду басомад дучор меоянд.

Муқоисаи вожаҳои аслии дар тазкираи Ҷомӣ дучороянда ва қаробати онҳо бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубӣ касро ба натиҷае мерасонад, ки як қисми онҳо дар шеваи ҷанубӣ ба чандин мувозӣ мавриди корбурд қарор

доранд. Ба чунин вижагӣ пайдормонии аносири луғавии тоҷикиасл гоҳо дар лаҳҷаи Мастҷоҳ низ ба мушоҳида мерасад.

Бештари воҳидҳои луғавӣ дар тазкираи мавриди назар барои ифодаи як маъно қорбаст гардидаанд, вале миёни онон калимаҳои сермаъно ва серистифодае вомехӯранд, ки дар забони тоҷикӣ бо як ё зиёда аз ин маъноҳои бостониашон ҳифз шудаанд.

Як гурӯҳ калимаҳои тоҷикиасли дар тазкираи мавриди таҳлил бақоррафта имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ дар радифи синонимҳои шевагиашон ба қор мераванд.

Аз миёни ҳамаи калимаҳои дар тазкираи Абдуллоҳмони Ҷомӣ дучороянда аз нигоҳи теъдод аносири луғавии мансуб ба феъл бартарӣ дорад.

БОБИ Ш.

ВИЖАГИҲОИ КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСИИ «НАФАҲОТ-УЛ-УНС» ДАР ЛАҲҶАИ МАСТҶОҲ ВА ГҶҲИШҲОИ ҶАНУБӢ

3.1. Матолиби муқаддамотӣ

Калимаҳои иқтибосии дар сарчашмаҳои куҳани тоҷикӣ бақоррафта бозгӯкунандаи равобити гуногунҷабҳа доштани пешиниёнамон бо қавму қабилаҳои дигари эрониву ғайриэронӣ дар даврони куҳан мебошад, ки таъсири ин бастагиро метавон дар низоми лексии забон мушоҳида кард. Ин вазъ боиси воридгардии як қисми калони аносири луғавии дигар забонҳо ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ гардидааст. Дар радаи дигар воситаҳои роҳбӣи вожаҳои як забон ба забони дигар яке аз манбаъҳои ғаномандии таркибии луғавии забонҳо ба шумор меравад. Муҳаммадтақии Баҳор доир ба масъалаи мазкур чунин нигоштааст: «Дар олам ҳеҷ забоне нест, ки битвонад аз омехтагӣ бо забони дигар худро дар канор дорад, магар забони мардуме, ки ҳаргиз бо мардуми дигар омезиш накунад ва ин низ муҳол аст, чӣ ба василаи тиҷорат ва сафар ва муошират ва ҳатто ба василаи шунидани афсона ва ривоёти милали дигар луғоте аз он мардум нуфуз мекунад ва ҳамаи забонҳои олам аз ин рӯ дорои луғатҳои дахил аст» [132, с. 279]. Тибқи навиштаи муҳаққиқи дигар, «... яке аз роҳҳои асосии такмилёбии таркиби луғавии ҳар гуна забон гирифтани калимаҳои зарурӣ аз забонҳои дигар аст. Аз қадимулайём сар карда, то имрӯз чараёни иқтибосгирӣ дар ҳар давраи инкишофи забонҳо гоҳ суст ва гоҳ тез шудааст, вале ҳомӯш нагардидааст. Роҳбӣи унсурҳои луғавии як оилаи забон ба дигар ҳанӯз аз замони мавҷуд будани забон-асоси фарзии ҳиндуаврупоӣ оғоз гардида буд» [22, с. 79].

Бояд қайд намуд, ки забони тоҷикӣ дар дарозии мавҷудияташ ба сабаби муносибатҳои илмию фарҳангӣ баробари ба дигар забонҳо таъсир расониданаш, инчунин аз ҳисоби як даста забонҳо таркиби луғавиашро ғанӣ гардонидаст.

Вомвожаҳо унсурҳое мебошанд, «ки аз забонҳои дигар ба забони асл ворид шуда...» [39, с. 125], дар давраи дуру дарози мавҷудияти худ ба қонуни қоидаҳои забони воридгардидашон мутобиқ мегарданд.

Бино ба андешаи забоншинос А. Ҳасанзода (Ҳасанов), вуруди калимаҳои иқтибосӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ гузаштаи беш аз ҳазорсола дошта, иддае аз онҳо алҳол ба сифати фонди асосии луғавӣ ба қор мераванд. Силсилаи дигари ин қабил аносири луғавӣ шояд чанд муддат дар таркиби луғавии забони адабӣ мавриди қорбурд қарор гирифтаанд ё танҳо дар нутқи шифоҳӣ роиҷ гардидаанд, вале баъдан ҳоси ғӯйиши муайян гардида, дар нутқи соқинони бархе минтақаҳои Тоҷикистон ё манотиқи тоҷикнишини дигар ҷумхуриҳо ҳифз шудаанд [101, с. 58]. Аз ин ғуфтаҳо равшан мегардад, ки истифодаи калимаҳои иқтибосӣ дар забони тоҷикӣ решаҳои амиқи таърихӣ дорад.

Доир ба мавҷудияти вомвожаҳо дар ғӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ як қатор муҳаққиқон андешаронӣ намудаанд [65, с. 144; 116, с. 95; 75, с. 251; 22, с. 82; 110, с. 118-156; 85, с. 101-150; 101, с. 47-63].

Дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо баробари калимаву ибороти тоҷикӣ вомвожаҳое ба қор рафтаанд, ки дар ғӯйишҳои ҳозира бо дигаргунии шаклу маъно ё ба ҳамон шаклу маънои бостониашон мустаъмаланд.

Лозим ба тазаққур аст, ки ҳарчанд дар суҳаншиносии тоҷик аз ҷониби аҳли пажӯҳиш дар баробари вижагиҳои дигари забони осори манзуму мансури Ҷомӣ таҳқиқоти хайру мондагоре рӯйи қор омада бошад ҳам, масъалаи вижагиҳои пойдормонии вожаҳои иқтибосии осори суҳанвар дар ғӯйишҳои қунунии тоҷикӣ ба истиснои қайду ишораҳои ба таври умумӣ ифодаёфта, то ҳол мавриди боздиду баррасии амиқ қарор нагирифтааст. Дар забоншиносӣ бо тақя ба маводи калимаҳои иқтибосии аз тазқираи «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ вижагиҳои маҳфузмонии ин қабил қалимот дар ғӯйишҳои имрӯзаи забони тоҷикӣ ба баррасӣ қашида нашудааст. Бино ба эътирофи С. Маҷидова, «Омӯзиш, шарҳу тавзеҳи осори ин нобиғаи бузурги илм (Абдурраҳмони Ҷомӣ – С.М.) ва тарқимаи асарҳои ӯ аллақай аз давраи

дар ҳаёт буданаш ... оғоз ёфта бошад ҳам, асосан дар асри XX назари дақиқи муҳаққиқонро ба худ кашидааст ва дар Россия, Эрон, Тоҷикистон, Ўзбекистон ва Озарбойҷон паҳлуҳои осори ӯ мавриди баррасӣ қарор гирифта бошад ҳам, бо вучуди ин хусусиятҳои маъноии забони осори адиб бидуни баъзе қайдҳои ишораҳои дар як қатор рисолаҳои илмӣ ба таъриху фарҳанг ва адабиёт бахшидашуда ҳанӯз ҷиддӣ омӯхта нашудааст» [56, с. 5]. Бинобар ин, мо тасмим гирифтем, ки дар ин қисмати рисола аз хусуси вижагиҳои пайдормонии аносири луғавӣ иқтибосии «Н» дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ андешаронӣ намоем.

Аз маводи фактологӣ аз асари Ҷомӣ бадастомада муайян мегардад, ки калимоти иқтибосии арабии дар шеваҳои имрӯза мустаъмал аз диди мансубияти забонӣ мухталиф ҳастанд, ки мо ин ҷо дар бораи онҳо андешаи худро гуфтани ҳастем.

3.2. Таҳлили қиёсии калимаҳои арабӣ

Мусаллам аст, ки аҳли таҳқиқ таркиби луғавӣ забонҳоро аз ҷиҳати мансубияти забонӣ ба ду гурӯҳ тасниф намудаанд ва як қисми калимоти таркиби луғавӣ онҳоро вожаҳои иқтибосӣ ташкил медиҳанд. Вожаҳои иқтибосӣ унсурҳои мебошанд, ки «ба забонҳои дигар тааллуқ дошта, дар натиҷаи муносибатҳои маданӣ, сиёсӣ, тичорат ... қабул карда шудаанд. Ин қабил калимаҳо бо қонунҳои фонетикӣ, морфологӣ, грамматикӣ ва тарзи калимасозии забони дигар итоат мекунад» [159, с. 104].

Аз таҳлил ва қиёсу муқобалаи калимаҳои иқтибосии дар тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ дучороянда ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки қаламрави корбурди ин гурӯҳи аносири луғавӣ дар ғӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ яхела набуда, як қисми онҳо дар ҳамаи шеваҳо, дастаи дигар дар якҷанд лаҳҷаи тоҷикӣ, ҳиссаи боқимонда дар гуфтори намояндагони як ё ду лаҳҷа ба мушоҳида мерасанд.

Мо аснои муқоисаи калимоти иқтибосии арабии асари мавриди таҳлил ба ҷуз диққати ҳешро ба вижагиҳои пайдормонии онҳо дар шеваҳои муносири

точикӣ равона сохтан, ҳамчунин бобати муайян намудани мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ ба қисмҳои ҷудогона тасниф карда, андешаҳои худро баён намудем.

3.2.1. Калимаҳои арабии мансуб ба исм

Дар «Н» калимоти иқтибосии мансуб ба исме вомехӯранд, ки дар давраи мавҷудияташон зери асари омилҳои гуногун бо дигаргуниҳои муайян дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ боқӣ мондаанд. Чунин аносири луғавӣ аз рӯйи вижагиҳои боқимониашон ҳамгун нестанд: гурӯҳи аввал бидуни дигаргунӣ – он гунае, ки дар даврони гузашта истифода мешуданд, бахши дувум бо тағйири ҷузъии шакл, силсилаи савум бо яке аз маъноҳои куҳан, ҳиссаи чорум бо тобишҳои маъноии нав дар ҳудуди ғӯйишҳои имрӯза боқӣ мондаанд. Шоҳиди чунин мулоҳизарониҳо метавонад калимаи *арбада* бошад. Дар фарҳангномаҳои тафсирии бароямон дастрас яке аз маъноҳои вомвожаи мазкур «ситеза, ҷанҷол, ҷангҷӯй» маънидод шудааст [154, ҷ.1, с. 80; 155, ҷ.1, с. 74; 145, ҷ. 1, с. 38; 148, ҷ.2, с. 64; 137, с. 32]. Шарҳи мазкурро А. Нуров дар «ФОҶ» низ забт кардааст [147, ҷ.1, с. 44]. Деххудо бо таъя ба ташреҳи дар бархе фарҳангномаҳои куҳан тазаккурёфта дар радифи дигар маъноҳо дар мавриди «ҷангҷӯйӣ, набард, мучодила, ғавғо ва шӯриш» ба кор рафтани онро таъкид намуда, аз зикри шоҳид хомӯш мондааст [169, ҷ. 10, с. 15791].

А. Татавӣ дар «Мунтахаб-ул-луғот» вомвожаи мазкурро ба сурати *арбадат* ба маънои «бадхӯйӣ; ва ҷанҷӯйӣ» тафсир кардааст [150, с. 342].

Дар «Н» калимаи ёдшуда ба маънои «ситеза, ҷанҷол, ҷангҷӯйӣ; ғавғо» эзоҳ ёфтааст [с. 831]. Абдурраҳмони Ҷомӣ калимаи *арбадаро* ба ҳамин маъно танҳо як маротиба зимни шарҳи зиндагии Лукмони Сарахсӣ ба кор бурдааст: Он дарвеш гуфт: «Охир, хештанро бо ёд мебояд дод». Лукмон гуфт: «Моро *арбада* мефармой ба даргоҳи Ҳақ» [с. 384].

Кор фармуда шудани ин вожаро ба маънои зикршуда дар яке аз таърихномаҳои қарни XI ва осори Низомӣ мушоҳида карда метавонем: Ва

Ҳасирӣ худ ҷабборе буд, ба рӯзгори амир Маҳмуд аз баҳри ин подшоҳро андар маҷлиси шароб *арбада* карда буд ва ду бор лат хӯрда [4, с. 209].

Шаҳнаи бадмаст, ки ӯ хун кунад,

Арбада бо пиразане чун кунад?! [154, ҷ.1, с. 80]

Аз таҳлил ва муқобалаи вожаи *арбада* бо сарчашмаҳои гуногуни дар дастбуда маълум гардид, ки калимаи мазкур дар осори намояндагони адабиёти классикии форсу тоҷик қорбурди фарох дошта, айни ҳол дар забони адабии тоҷикӣ истифодаи хеле маҳдуд дорад. Нуктаи мазкурро лаҳҷашинос М. Эшнӣёзов дар яке аз асарҳои тадқиқотиаш ишора намудааст [116, с. 97].

Ин калима дар лаҳҷаи Мастҷоҳ бидуни дигаргунии шакл ва маъно ба қор меравад [87, с. 21].

Имрӯз агар дар гурӯҳе аз лаҳҷаҳои ҷанубии тоҷикӣ калимаи мавриди муқоиса бо ҳамон маънои дар асари Ҷомӣ дучоршуда ба қор равад (*Арбада накън*) [153, с. 47], пас дар гурӯҳи дигар – ғӯйиши Хумдони гурӯҳи қаротегинӣ маънои «низоъ, хархаша, ғавғо»-ро ифода менамояд: *Бин, ки арбада ай гъҷоҳай* [71, с. 59].

Бояд гуфт, ки калимаи зикрғфта дар нутқи тоҷикони Ҳардурии Ҷумҳурии Ёзбекистон ба сурати *Ҷарбада* вомерхӯрад [116, с. 97].

Муҳаққиқ С.Ҷ. Саидова ҳангоми таҳлил намудани хусусиятҳои услубии диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ дар хусуси боқимонии аносири луғавӣ аз ҳисоби забони адабиёти классикӣ дар лаҳҷаҳои **ҳозираи** (таъкид аз мост – С.М.) тоҷикӣ андешаронӣ намуда, дар радифи аносири луғавии дигар бидуни таҳаввулоти шаклу ва маъно бақорравии *арбадаро* ишора намудааст [73, с. 48].

Вожаи мазкур дар назми шоирони забардасти адабиёти имрӯзи тоҷик – Лоик, Фарзона ва дигарон вомерхӯрад:

Шеърӣ ногуфтаи ӯ чун нутфа

Дар дили хастаи ғамнокаш буд.

Арбада бо ҳама дунё мекард,

Розҳо бо ҳама афлокаш буд [19, с. 89].

...Имрӯз теги точваре гар чаҳон гирифт,

Фардош менигар, ки аз ӯям ғубор нест.

...Қавму наҷодҳои тухимеҳр зодаӣ,

Моро барои *арбада*ҳо офаридаӣ?! [14, ҷ.1, с. 168]

Калимаи дигари арабиасли дар шеваҳои имрӯза махфузмонда *аврат* аст. Дар тафсири ин калима соҳибони фарҳангномаҳо чунин нигоштаанд: 1) андоми нихонӣ, андоми шарм, шармгоҳ; 2) зан; завҷа [154, ҷ.1, с. 35; 155, ҷ.1, с. 35; 148, ҷ.2, с. 80]; 3) рахнаи сафи лашкар ва ҳисор, ки аз он биму ҳарос бошад; 4) маҷ. душворӣ [148, ҷ.2, с. 80].

Ромпурӣ бо тақя ба маводи «Мунтахаб-ул-луғот» яке аз маъноҳои онро «зан» тавзеҳ намуда, бо зикри ҳамин маъно ба ибораи «дар урф» қайд намудааст [148, ҷ.2, с. 80].

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Н» дар чанд маврид барои баёни маънои «зан» вомвожаи *аврат*ро мавриди истифода қарор додааст: Шайх Начмиддин дар Хоразм ваъз мегуфт ва модари Султон Муҳаммад *аврате* буд бағоят ҷамила, ба ваъзи Шайх Маҷдуддин меомад ва гоҳ-гоҳе ба зиёрати вай мерафт [с. 527]. Бистон ва қадре дӯшоб ва рағбан аз баққол бистон ва дар даст гир ва ба хона бар, ... бигӯй, то аз он гӯшт қалъе созанд ва аз он рағбан ба дӯшоб ширинӣ кунанд ва ба он *аврат* ифтор кун... [с. 457]. Ҳазрати шайх ҷавоб дод ва фармуд, ки: «Чун азми саломии мо кардӣ, медонӣ, он *аврат* бо ту чӣ гуфт, фармон хоҳӣ бурд» [с. 457]. Чун Шайх Алӣ дидааст, ки вай наздик расидааст, *аврати* худро кашф кардааст [с. 714].

Истифодаи ин унсури луғавиро ба маънои зикршуда пеш аз Ҷомӣ дар осори Авфӣ метавон дучор омад: Собирро бо ду писар ва *аврате* аз деҳа берун карданд [154, ҷ.1, с. 35].

Калимаи мавриди назар бо маънои дар «Н» зикршуда дар нутқи мардуми куҳансоли баъзе деҳоти Мастҷоҳ шунида мешавад: *Сеюм-ангӣ*

оилам бошад бисйор аврати бамаъне буд-у очаш баттол бурумад. Аврат-о-йа ба дарвози ҳамсойа гуйед дарон (Ғувинд).

Дар нутқи намояндагони шеваи ҷанубӣ вожаи *аврат* барои баёни маъноӣ «зан» мустаъмал аст: *Дъ мардак-у йа аврат мийумад, ҳамийо бѣдастан* [153, с. 28].

Вожаи мавриди баррасӣ дар гӯйишҳои ҷанубӣ ва шимолии Кӯлоб низ дар гузинаҳои **авратина** / **арватина** дар баёни маъноҳои: 1) чинси зан; 2) занона маъмул аст: *Да мо мардѣм авратина йа мардина мегъреза, ҳарам мешина* [65, с. 70; 153, с. 28]. Аз ин ҳолат бармеояд, ки калимаи мавриди баррасӣ баробари истифодааш ба маъноӣ куҳан, инчунин бо тағйири шакл дар шеваҳои алоҳидаи ҷанубӣ маҳфуз мондааст.

Лозим ба таъкид аст, ки вожаи мазкур дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, дар баробари маъноӣ зикршуда барои ифодаи маъноҳои дигар роиҷ мебошад.

Калимаи мазкур имрӯз на танҳо дар бархе гӯйишҳои кунунии тоҷикӣ доираи истифодаи фарох дорад, балки дар гӯйиши тоҷикони Фархори Афғонистон «ба маънии зан ва ҳам ба маънии узвҳои бадани зан, ки пӯшондани он болои зан фарз мебошад», истеъмол мешавад [65, с. 70].

Салот аз ҷумлаи калимаи дигарест, ки муаллифони фарҳангномаҳо «намоз» эзоҳ додаанд. Дар манобеи куҳан калимаи мазкур бар ифодаи маъноҳои дигар низ мастур аст [137, с. 330; 148, ҷ.2, с. 11; 154, ҷ.2, с. 182; 155, ҷ.2, с. 199].

Дар «Н» унсури луғавии мавриди назар барои баёни маъноӣ «намоз» дар чанд маврид воমেҳӯрад: Дар авқоти адои *салот* касеро менишонад, ки бар камийяти аъдоди ракаот вайро танбеҳ мекард, ки ба худ нигоҳдошти он наметавонист [с. 560].

Мусаннифони «ФЗТ» баъди шарҳи калимаи *салот* ба сифати шоҳид байте аз Анварӣ нишон додаанд:

Дар зиммати мулуки ҷаҳон дини тоатат,

Вочибтар аз адои сиёму *салот* бод [154, ҷ.2, с. 182].

Имрӯз агар дар лаҳҷаи Мастҷоҳ *салот* ба ҳамон маънои истифоданамудаи Ҷомӣ дучор ояд (*хийол мекун-ӣ панҷ салот-ат мундаӣ* (Падроғ) [130, с. 78], пас намояндагони гӯйишҳои ҷанубӣ онро ба маънои «вайрон, валангор» ба кор мебаранд: *Дар-а пуш, ки бѣззола нѣдѣройа, ҳама-ра салот мекъна* [153, с. 528].

Алҳол ин воҳиди луғавӣ ба ҷуз дар алоҳидагӣ гардиш доштаниш, ҳамчунин дар таркиби баъзе калимаҳои мураккаби хоси муҳовараи мардум қорбурд дорад. Дар гӯйишҳои тоҷикӣ тавассути ҳамроҳшавии аносири луғавии дигар ба ин вожа калимоти мураккабе, чун *хонасалот* сохта шудааст. Ин лафз агар дар гӯйишҳои ҷанубӣ бо табилии ба сурати *хунасалот* маънои «камбизоат, камбағал; қашшоқ; муфлис»-ро ифода намояд [153, с. 685], пас дар лаҳҷаи Мастҷоҳ низ ба ҳамин шаклу маънои қор фармуда мешавад: *Мулоаваз зан-и сейумангиш-ун хунасолот-ишун карда буд* (Палдорак).

Баробари дар алоҳидагӣ бақорравии калимаи *салот* дар гӯйишҳои алоҳидаи имрӯза, ҳамчунин дар таркиби ибораи *аз савму салот мондан* дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба маънои «дар ҳолати назъ будан» мавриди истифода қарор дорад.

Қор фармуда шудани калимаи мавриди баррасиро гоҳо дар эҷодиёти адибони имрӯзи мо, мисли Фарзона, метавон дучор омад:

Зи Сир бар Амуву Фуротат салом,

Зи дил бар дуову *салотат* салом [14, ҷ.1, с. 482].

Калимаи иқтибосии дигари дар асари мазкур бақоррафта *заифа* мебошад. Дар луғатномаҳои тоҷикӣ калимаи ёдшуда ба ду маъно: 1) муаннаси заиф; 2) зан тафсир гардидааст [145, ҷ.1, с. 318; 154, ҷ.1, с. 430; 155, ҷ.1, с. 504]. Ҳасан Амид дар фарҳангномааш бошад, маънои ин унсури луғавиро «муаннаси заиф, зани сусту нотагон» қайд намудааст [167, с. 732]. А. Татавӣ сурати *заифро* нишон дода, маънояшро «суст ва нотагон; ва нобино» ташреҳ намудааст [150, с. 315].

Бояд гуфт, ки дар яке аз осори таҳқиқии марбут ба хусусиятҳои насри ривоятии форсу тоҷик истифодаи вожаи **заиф** акси маънои луғавияш, яъне

«муаннаси заиф» барои баёни маънои «зан» метавон дучор омад [78, с. 128].
Аз қайди ин муҳаққиқ бармеояд, ки калимаи ёдшуда дар осори ба насри
ривоятӣ бахшидашуда ба маънои хосса истифода шудааст.

Калимаи *заифа* дар «ФОҶ» дучор наомад [147], аммо ин унсури луғавӣ
дар «Н» дар мавриди маънои «зан» ҳафт карат истифода гардидааст: Ва ҳам
Шайх мегӯяд: «Дар миёни он ки мо пеши вай нишаста будем, *заифае*
даромад ва шахреро ном бурд, ки шавҳари ман ба он ҷо рафтааст ва доия
доштааст, ки зане дигар кунад» [с. 773]. Чун шайхулислом Аҳмад ба Ҳирот
расид, он зоҳид *заифаи* худро гуфт: «Ҷомаи маро биёр, то ба наздикии шайх
Аҳмад равам, ки мегӯяд марди бузург аст, то бингарам, ки ҳол чист»? *Заифа*
гуфт: «Зинҳор агар аз роҳи имтиҳон хоҳӣ рафт, марав, ки ӯ на он мард аст, ки
тасаввур кардаӣ» [с. 457]. Он *заифаи* солиҳа ба мӯчиби фармудаи Шайх
Абуисҳок ба дасти худ ресмон риштӣ ва бифрӯхтӣ ва мояхтоҷи ҳарамии
бародари худ муҳайё доштӣ ... замони хилофати Муътасим биллоҳ буд, Ҳоҷа
Абуаҳмад мутаваллид шуд ва ҳамон солиҳа дар хонаи ҳудаш аз ваҷҳи ҳалол
парвариш меод ва гоҳ-гоҳ, ки Шайх Абуисҳок ба хонаи вай омадӣ ва дар он
овон Сабо Ҳоҷа Абуаҳмадро бидидӣ, гуфтӣ, ки: «Аз ин кӯдак бӯи он меояд,
ки аз вай хонадоне бузург зоҳир гардад...» [с. 414].

Аз намунаҳои дар сарчашмаҳои луғавӣ ишорагардида аён мешавад, ки
корбасти калимаи зикршуда ба маънои «зан» дар яке аз таърихномаҳои садаи
XV – «Равзат-ус-сафо» ба мушоҳида мерасад: Пас он *заифа* худро бо фарзанд
дар оташ андохт [154, ҷ.1, с. 430].

Лозим ба тазаккур аст, ки дар вақти таҳқиқи лаҳҷаи Мастҷоҳ А.Л.
Хромов истифода гардидани унсури луғавии *заѣифро* дар ин минтақа ба
маънои «зан» ишора намудааст [129, с. 168]. Муҳаққиқ Г. Шарифова бошад,
аснои таҳқиқи хусусиятҳои забонии лексикаи лаҳҷаи Мастҷоҳ маънои
калимаи *заифро* «зан» тавзеҳ намуда, хусусияти гуфтугӯи пайдо намудани
ин калимаро таъкид кардааст [130, с. 91].

Омӯзиши маводи лаҳҷаи Мастҷоҳ гувоҳи он аст, ки калимаи мавриди
таҳлил ба маънои куҳан, яъне «зан» дар нутқи намояндагони ин минтақа дар

гардиш қарор дорад: *Ҳамсойамо ҳамиқа заифаи хубе буд, ки ҳар ҳафта оиш бадуз мекарду бири мо ҳай мекард. Зани раҳматие раис хуб заифаи хубе буд* (Дашт)

Бояд қайд намуд, ки маънидоди вожаи *заифаро* дар «ФГҶЗТ» ва «Луғати мунтахаби калимаҳои хоси шева» вонаҳӯрдем [153; 160]. Муҳаққиқ А.А. Раҷабов дар вақти таҳқиқи хусусиятҳои овоӣ ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабии шеваи ҷанубӣ боқимонии ин вожаро дар гуфтори мардуми ҷануби Тоҷикистон дар қаринаҳои **за‘иф**, **заифа** ва **заџифа** қайд намуда, барои тасдиқи андешааш шоҳиде нишон надодааст [71, с. 104]. Аз ин ҳолат мусаллам мегардад, ки калимаи мавриди тавзеҳ дар нутқи мардуми ҷануби Тоҷикистон доираи маҳдуди истифода доштааст.

Воҳиди луғавии дигари бе дигаргунии маъно маҳфузмонда *улфат* аст, ки дар луғатномаҳо чунин маънидод гардидааст: «унс пайдо кардан, хӯ гирифтан, дӯстӣ» [154, ҷ.2, с. 389; 155, ҷ.2, с. 367; 148, ҷ.1, с. 82; 150, с.25; 167, с. 164].

Ин вомвожа дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ се дафъа истифода шудааст: Амири тарсоро муомалаву улфати эшон бо якдигар хуш омад [с. 57]. Он Амир гуфт: «Пас ин улфат чӣ буд, ки шуморо бо якдигар буд»? [с. 56]

Ба ҳамин маъно қорбандии калимаи *улфатро* дар осори Муиззӣ метавон дучор омад:

Охири ҳар мадҳати ӯ меҳнатеро аввал аст,

Аввали ҳар *улфати* ӯ офатеро охир аст [154, ҷ.2, с. 389].

Калимаи *улфат* дар нутқи мардуми куҳансоли Мастҷоҳ ба маънои бостониаши мустаъмал аст: *Раҳмат-ии Охунов бо ако-и Азизмаҳмад-и духтур улфат будан* (Оббурдон).

Калимаи мавриди баҳс дар гӯйиши Сарибулоқи гурӯҳи ваҳиёӣ-қаротегинии шеваи ҷанубӣ дар шаклҳои *улфат*, *џлфат* дар ифодаи маънои «дӯст, ҳамнишин» гардиш дорад: *Улфат / џлфатии хубтайи, иқа нър гап мезанӣ* [71, с. 99].

Дар лаҳҷаи Андарақ лафзи мазкур барои баёни ду маъно дар гардиш қарор дорад [152, с. 157].

Вомвожаи дигари бо андаке таҳаввулот дар гӯйишҳои имрӯза боқимонда калимаи *тамаъ* мебошад. Деххудо бо тақя ба иттилои фарҳангномаҳои дигар яке аз маъноҳои вомвожаи мазкурро «озманд, ҳарис» тафсир намудааст [169, ҷ.10, с. 15523], Садриддин Айний ҳам ҳамин маъноро ҷонибдор аст [137, с. 374]. Мураттибони «ФЗТ» онро ба сурати *тамаъ/тамъ* овардаанд ва роҷеъ ба маънояш чунин навиштаанд: «бо ҳирс ба чизе чашм дӯхтан» [154, ҷ.2, с. 315].

Тибқи маълумоти луғатнигор А. Нуров, *тамаъ* дар осори Ҷомӣ истифодаи фарох доштааст. Дар «ФОҶ» яке аз маъноҳои калимаи зикршуда «ҳирс, оз; бо ҳирс ба чизе чашм дӯхтан» тафсир гардида, ҳамчун шохид байти зер оварда шудааст:

Тамаъро аз қаноат бех баркан,

Талабро аз таваккул шох бишкан [147, ҷ.2, с. 172].

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар «Н» калимаи *тамаъ*ро дар чанд ҳолат ба маънои фавқ истифода намудааст: Вай дасторе табарӣ некӯ бар сар дошт, дилам ба он майл кард. Гуфтам: «Айюҳалустод! Таваккул чӣ бошад»? Гуфт: «Он ки *тамаъ* аз дастори мардум кӯтоҳ кунӣ», ин бигуфт ва дасторро ба ман андохт [с. 378-379]. Гуфт: «Аз он вақт боз, ки ба хидмати вай расидам, дунёро дӯст надоштам ва ғами рӯзӣ нахӯрдам ва ҳеҷ кас аз аҳли дунё дар чашми ман бузург нанамуд аз ҷиҳати *тамаъ* ва ҳеҷ як мусалмонро хурд нашумурдам» [с. 758]. Ва фасоди умаро ба зулм бошад ва фасоди уламо ба *тамаъ* ва фасоди фуқаро ба риё [с.175]. Ҳамадонӣ гуфта, ки: «Дарвешӣ се чиз аст: ... *тамаъ* ба чизи касе нақунӣ» [с. 270].

Калимаи мавриди таҳлил дар тазкираи мавриди баррасӣ на танҳо ба маънои боло, ҳамчунин барои баёни маънои «чашмдошт, умед» ба қор рафтааст: Ва гуфт: «Вақт буд, ки касе маро дар ҳазлу ғафлат як соат машғул дорад, аз боре, ки бар ман бувад, то андаке баросоям, *тамаъ* дорам, ки аз ҳама ҷурмҳо озодӣ ёбад» [с. 108]. Шайхулислом гуфт: «Шоҳ

чиҳил сол нахуфта буд бар *тамаъи* вақте. Вақте дар хоб шуд, Ҳақ таолоро дид» [с. 126].

Анварӣ дар «ФБС» як маънои *тамаъро* «афзунталабӣ; зиёдахоҳӣ; хирс; озмандӣ» тафсир намуда, баъд байте аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳамчун шоҳид нишон додааст:

Дили марди томеъ бувад пур зи дард,

Ба гирди *тамаъ* то тавонӣ, магард [168, ҷ.5, с. 4900-4901].

Вожаи мазкур дар рубоии зерини яке аз намояндагони давраи аввали ташаккули забони тоҷикӣ – Рӯдакӣ ба маънои зикршуда мавриди истифода қарор гирифтааст:

То кай гӯйӣ, ки аҳли гетӣ

Дар ҳастию нестӣ лаъиманд?

Чун ту *тамаъ* аз ҷаҳон буридӣ,

Донӣ, ки ҳама ҷаҳон қариманд [60, с. 171].

Ба чунин маъно ин вожа дар яке аз асарҳои таърихии даврони классикӣ – «Таърихи Наршахӣ» низ ба қор рафтааст: Чун писари вай [хотуни Бухорхудот] хурд буд, ҳар касе аз аҳлон бад-ин мулк *тамаъ* қардандӣ [154, ҷ.2, с. 315].

Вожаи *тамаъ* ба туфайли васли пасванди «-чӣ» дар зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ ба маънои «ҷашмгурусна (дар мавриди кӯдакон)» қор фармуда мешавад: *Бачату-н тамаъчӣ будай* (Ронҷ).

Дар бархе деҳоти Мастҷоҳ вожаи *олохой* ҳамчун синоними қалимаи мавриди таҳлил қор ба қор меравад [20, с. 113].

Имрӯз сокинони ғӯйиши Ғорони ғурӯҳи бадахшонӣ лафзи мазкурро дар сурати *тамъ* дар ифодаи мафҳуми «хирс; хоҳиш, талаб» ба қор мебаранд [153, с. 583].

Дар лаҳҷаи ҳардурӣ вожаи мавриди таҳлил (*тамаъ*) ба гунаи *тамах* мустаъмал аст [116, с. 30].

Волида аз ҷумлаи қалимаҳои иқтибосиест, ки дар ифодаи маънои хешутаборӣ ба қор рафтааст. Дар сарчашмаҳо маънои ин вожа «соҳиби

фарзанд, модар, оча» эзоҳ гардидааст [154, ҷ.1, с. 239; 155, ҷ.1, с. 282; 145, ҷ.1, с. 155; 167, с. 1045]. Мураттибони фарҳангномаҳои зикршуда арабӣ будани *волидаро* ишора кардаанд. Муҳаммад Ғиёсиддин аснои эзоҳи антропоними Омина калимаи мавриди назарро истифода намудааст: Исми *волидаи* он ҳазрат саллаллоҳу алайҳи ва олиҳи ва саллама [148, ҷ.1, с. 28].

Профессор А. Воҳидов дар осори бадеӣ ба маънои «модар, оча» корбурд доштани калимаи мазкурро низ таъкид намудааст [142, с. 28].

Дар «Н» низ дар чанд ҳолат калимаи *волида* дар ифодаи маънои фавк воҳӯрд: Чун бедор шудам, сурати он дарвеш дар хотири ман буд ва маро чаддае буд солеҳа, *волидаи* падари ман [с. 479]. Шайх фуруд омад, анворро дид, дар қадами *волида* афтод ва баъд аз он Шайх мегуфт, ки: «Аз он вақт боз кадри *волидаи* худро дониستم» [с. 764]. *Волидаи* вай бишунид ва ӯ табибае буд ва Шайх низ табиб буд. *Волидаи* вай касе пеши Шайх фиристод, ки: «Фарзандам Мачдуддин марди нозук аст ва коре бас ачаб аст» [с. 525]. *Волидаи* вай Умми Муҳаммад дар даруни хона мутаваҷҷеҳи Ҳаққ субоҳонаху, нишаста буд ... анвори шаби кадр бай зоҳир шудан гирифт [с. 763-764].

Ба ин маъно калимаи мазкур ҳанӯз дар яке аз таърихномаҳои садаи XI – «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ ба кор рафтааст: Ҳочиби Бекегин сӯи Ғазнин рафт ... бо *волидаи* Султон Маҳмуд ва дигар ҳарам [145, ҷ.1, с. 155].

Алҳол вожаи мавриди баҳс дар лаҳҷаи Лангари гурӯҳи ваҳиёӣ-раштӣ ба шакли *валида* бо ҳамон маънои классикиаш ба кор меравад: *Ҳазор валида-ра мовуна медан. Хунаҳой валидо-ра ҳъкмат римон мекъна* [153, с. 108].

Муҳаққиқ А.А. Рачабов аснои баррасии хусусиятҳои луғавию маъноии калимаҳои арабӣ дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ дар баробари дахҳо аносири иқтибосӣ маҳфузмони калимаи *волидаро* ба маънои «оча (модар)» таъкид намудааст, вале барои тасдиқи андешааш намуна нишон надодааст [71, с. 62, 104].

Тибқи иттилои мурағатибони «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» мардуми Бухоро модарро дар ғайб ҳамчун нишони эҳтиром *волида* меғуфтаанд [143, с. 59].

Лозим ба тазаккур аст, ки калимаи мавриди таҳлил дар дигар гурӯҳи шеваҳо, аз ҷумла дар бархе гӯйишҳои шимолӣ дар вақти душном додани касе барои баёни маънои «модар, оча» корбурд дорад: *Э волида-и вай-а об барад, дойим ҳами-хелак мекуна-д* (Истаравшан).

Мавриди қайд аст, ки калимаи мазкур дар осори аҳли қалами даврони муосир ба нудрат дучор меояд. Дар ҷумлаи зерини Ҳаким Карим *волида* маънои «модар, оча»-ро ифода намудааст: Писари калони Бибиробиа – марди ришу мӯйсараш мошубиринчи наберадор, ки дар сари болини ӯ нишаста буд, ҳам шуда, охиста:

-Волида, шумо дуруст-мӣ? – гӯён ҳолпурсӣ кард [1, с. 160].

Калимаи иқтибосии *ҳавос* аз силсилаи калимаҳост, ки дар доираи гӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ дар баробари сурати куҳан бо таҳаввулоти шакл низ боқӣ мондааст. Соҳибони луғатномаҳои зеридаст маънои ин вожаро «нерӯҳое, ки тавассути онҳо чизеро ҳис мекунанд ва дармеебанд» эзоҳ додаанд [148, ҷ.1, с. 286-287; 145, ҷ.2, с. 482; 137, с. 526-527]. Дар «ФЗТ» низ ҳамин маъно таъкид шудааст [154, ҷ.2, с. 713].

Соҳиби «Мунтахаб-ул-луғот» бошад, калимаи мазкурро дар шакли *ҳавосс* оварда, яке аз маъноҳои онро «қувватҳои дарёфт: ... самъ, ... басар, ... шамм, ... завқ ва ламс» тафсир додааст [150, с. 166].

Дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ *ҳавос* ба маънои дар фарҳангномаҳо ишорагардида эзоҳ ёфтааст [с. 848] ва дар тазкираи мавриди таҳлил камбасомад буда, ба ҳамин маъно дучор омад: *Ҳавоси ман аз кор меафтад, на гӯши ман мешунавад ва на чашми ман мебинад* [с. 560]. Шайхулислом гуфт, ки дар вучуд лаззат набувад, ки дар вучуд фӯрӯ шикастан ва садамаат бувад, ки дар он *ҳавоси* мард бирасад [с. 313-314]. Ва ҳикоят кардаанд аз асҳоби вай, ки: «Гуфтани вай ин қасидаро на бар қоидаи шуаро буд, балки оҳе вайро

чазбае мерасид ва рӯзҳо, ҳафта ё даҳ рӯз камобеш аз *ҳавоси* худ ғоиб мешуд» [с. 665].

Корбурди ҳавосро дар байти зерини Носири Хусрав метавон дучор омад:

Бишнос, ки тавфиқи ту ин панҷ *ҳавос* аст,

Ҳар панҷ ато з-Эзид мар пиру ҷавонро [154, ҷ.2, с. 713].

Шевашинос Ф. Убайдов роҷеъ ба вижагиҳои истифодаи ин вомвожа дар лаҳҷаи Мастҷоҳ таваккуф намуда чунин навиштааст: «Мастҷоҳиён калимаи мазкурро бо табдили ҳамсадоҳои «х», «в» ба «х» ва «м» (инчунин, бо табдили садоноки «а» ба «у» – С.М.) ба шакли *хумос*, лек ба ҳамон маънои пешин дар гуфтори хеш истифода мебаранд: *Йа ҳафта бозе ки хумос-аи нест-ай*» [85, с. 134]. *Вай йа беҳумосай дуруғ-а гуфтиш, худат мерафтӣ ҳазор бор бийа буд. Бечора пир шудийан, хумосишун не ҳарган мегун* (Палдорак).

Аз таҳлили истифодаи калимаи мазкур дар гуфтори намояндагони ин минтақа аён мегардад, ки он бо табдили ҳамсадоҳои «х» ба «х» дар ҳиҷои якум ва «в» ба «м» дар ҳиҷои дуюм ба сурати *хамос* низ мавриди истифода қарор дорад [162, с. 103]: *Ҳамсойа йа моҳ боз беҳамос хобанд як бор диданишун рав айбай*.

Алҳол *ҳавос* дар гуфтори мардуми Навдонаки гурӯҳи раштии шеваи ҷанубӣ бо ҳамон шаклу маънои қадим боқӣ мондааст: *Ҳоли ҳами сини барга рафтаесодам, ҳавос-ъм парешон* [153, с. 68]

Калимаи мавриди таҳлил дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба дигаргунии зоҳирӣ дучор гардидааст, аммо дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бе ҳеҷ тағйирот ҳифз гардидааст.

Мартаба ҳам дар радаи аносири арабиасле қарор дорад, ки дар урфи мардум бе ҳеҷ дигаргунӣ боқӣ мондааст. Соҳибони сарчашмаҳои луғавии зеридаст маъноҳои калимаи мазкурро 1) рутба, дараҷа, поя, мақом, мансаб; 2) дафъа, бор, қарат, маротиба [154, ҷ.1, с. 765; 137, с. 198; 145, ҷ.1, с. 538]; 3) табақаи бино, ошкӯб, ошёна [169, ҷ.13, с. 20609; 145, ҷ.1, с. 538]; 4)

дурусткардашуда, тартибдодашуда, муназзам [169, ҷ.13, с. 20609]; 5) маҷ. обрӯ, кадрӯ хурмат, эхтиром [161, с. 306] зикр намудаанд.

Мураттибони «ФЗТ» вожаи мазкурро ба гунаҳои *мартаба* ва *мартабат* оварда, маъноҳои якум ва дуҷуми ғавқро таъйид намудаанд [154, ҷ.1, с. 645].

Дар «Н» воҳиди луғавии мавриди таҳлил ба маънои аввал мавриди истифода қарор гирифтааст: Пир Абулфазл гуфт: «Эй Бусайд! *Мартаба*и ин мард мебинӣ»? Гуфтам: «Мебинам». Гуфт: «Иқтидори нашоҷад». Гуфтам: «Чаро»? Гуфт: «Аз он ки илм надорад» [с. 384]. Ман бандаи маҳзам, ки аз касе болоӣ намеҳамам, балки Худо маро бо он хурсанд кардааст, ки ман орзу дорам, ки ҳама олам дар як сатҳ дар болотарин *мартаба* бошад [с. 677]. Чун ӯ таваҷҷуҳ ба он машраб кард ва мутобеи он тариқ шуд, Ҳақ таоло ҷиҳати субот қадами ӯро дар он тариқ Шайхӣ ӯро дар аълои маротиб бар ӯ ҷилва кунад, вагарна ... улувви *мартаба* дар ин олам ҷуз ба мутобаати ҳабиби мутлақ, саллаллоҳу алайҳи ва саллам, нест [с. 526]. Тариқи муруқаба аз тариқи нафӣ ва исботи аъло аст ва ақраб аст ба ҷазба аз тариқи муруқаба ба *мартаба*и вазорат ва тасарруф дар мулк расид ва ишроф бар ҳавотир ба назари мавҳабат назар кардан ва ботинеро мунаввар гардонидан аз давоми муруқаба аст [с. 488].

Лозим ба тазаққур аст, ки бақорравии воҳиди луғавии *мартаба* ба маънои истифоданамудаи Ҷомӣ дар сарчашмаҳои қухани тоҷикӣ истифодаи фароҳ дорад. Аз ҷумла, ба ҳамин маъно дар осори Носири Хусрав воҷеҳӯрад:

Пештар аз мартабаи оқилӣ,

Ғофилие буд, ҳушо ғофилӣ [169, ҷ.13, с. 20609].

Муҳаққиқ У. Азимова роҷеъ ба иртиботи лексика ва фразеологии «Таърихи Байҳақӣ» бо лаҳҷаҳои муосири шимолӣ ва ҷанубии тоҷикӣ андешаронӣ намуда, дар хусуси маҳфузмони калимаи *мартаба* чунин навиштааст: «Калимаи зикршуда имрӯз низ дар нутқи шиғоҳии мардум ба ҳамин шаклу маъно зиёд қор фармуда мешавад» [22, с.92]. Ташреҳи ин

вомвожаро дар «ФГҶЗТ» ва «Луғати мунтахаби калимаҳои хоси шева» дучор наомадем [153; 160].

Имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ин калима бе ҳеҷ дигаргунӣ мавриди истифода қарор дорад: *То кайа бири хотири мартабаш а думмаш медавӣ, ӯайбай. Аку вай занак а мартаби шуш мефаҳрад дийа, ҳамунба сараи да ҳаво* (Палдорак).

Дар лаҳҷаи Хучанд *мартаба* барои ифодаи маънои «мақом, мансаб» мустаъмал аст: *Шумо беҳавар-мӣ, вайо-йа дирӯз ба мартаба-шон баланд шуд* [68, с. 115].

Лозим ба тазақкур аст, ки бо гузашти садсолаҳо як ҳисса аносири луғавӣ дар шакли меъёрии забон ба ҳамон шакли бостониашон маҳфуз мемонанд, аммо бо маъноҳои собиқашон аз доираи забони адабӣ хориҷ гардида, дар доираи шеваҳои имрӯза ё муҳовараи намоёндагони минтақаҳои алоҳида гардиш мекунанд. Яке аз чунин аносири луғавӣ вомвожаи *ғурбат* мебошад. Дар луғатномаҳо чунин тавзеҳ гардидааст: 1) дур шудан аз ватан ва шаҳри худ, мусофирӣ [150, с. 379; 167, с. 772; 155, ҷ.1, с. 389].

Дар «Н» вожаи мазкур як маротиба ба маънои ёдшуда дучор омад: Дигар бор бирафт, сиёҳе дид, асари *ғурбат* ва сафар бо вай. ... Шайх гуфт: «... Наздик ой, ки аз ту бӯи ошноӣ меояд» [с. 585].

Калимаи тазақкурёфта дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба маъноҳои: 1) сарзаниш, нақӯҳиш (Ронҷ: *Додо-м бир-и ҳамин харбуз то ҳаминча-йа ғурбат-ам карданд. Ма ӯа одами касалманд, а ғурбатам форад. Шуд аку иқа ғурбат-аш накун*); 2) ғам, ғусса хӯрдан (Оббурдон: *Ҳамсой а кадум руз а ғурбати у бачаш-ун йагун кориш-н мешад. Аҳо а пушти бачи раҳматишун ғурбати бисйор меҳуран*) ба қор меравад. Аз ин ҳолат бармеояд, ки вомвожаи *ғурбат* ба таҳаввулоти маъноӣ дучор гардидааст.

Дар баъзе деҳоти Мастҷоҳ ин калима инчунин дар таркиби унсури луғавии **ғурбатхуна** ҳам истифода мешавад, ки маънои «ҷои ҷанҷолу хархша»-ро дорад: *Да и ғурбатхуна духтар-ам тезтар-ақ халос мешад* (Имбеф).

Шарҳи калимаи *ғурбат* дар «ФГҶЗТ» ва «Луғати мунтахаби калимаҳои хоси шева» дучор наомад [153; 160].

Футур аз қабилӣ аносири кӯҳани иқтибосиест, ки дар манобеи адабӣ ва маохизи таърихӣ пешиниёнамон корбурди фаровон дорад. Луғатнигорон маъноҳои онро 1) сустӣ, заъф; хастагӣ, мондагӣ; 2) беҳолӣ, афсурдарӯхӣ, парешонхотирӣ, бекайфӣ [154, ҷ.2, с. 450]; 3) харобӣ, вайронӣ [148, ҷ.2, с. 97; 137, с. 421; 155, ҷ.2, с. 413; 154, ҷ.2, с. 450; 145, ҷ.2, с. 423]; 4) ҷудой [139, с. 269]; 5) ҳилаву найранг, дасиса, ҷатокӣ, фитна, иғво; 6) ҷабр, зулм, зӯрӣ, тааддӣ, таҷовуз ба қайд овардаанд [146, с. 255]. Ба маънои нахуст корбурди ин калимаро дар луғатномаи Балёнӣ дар мавриди эзоҳи яке аз маъноҳои вожаи *қуризи* метавон дучор омад: Пири мунҳаниро низ гӯянд, ки қувваи *ӯ футур* ёфта бошад [139, с. 311].

Футур дар «ФОҶ» ба маъноҳои яқум ва дуҷуми боло сабт шуда, барои тақвияти андеша шоҳид аз «Н» оварда шудааст: Ҳаргиз аз вай зуҳуле ва футуре фаҳм накардам [147, ҷ.2, с. 245].

Аз ин тавзеҳ ва шоҳиди овардаи луғатшиноси варзида А. Нуров бармеояд, ки вожаи мазкур дар асари мавриди муқоиса ба маънои аввал, яъне «сустӣ, заъф; хастагӣ, мондагӣ» мавриди корбурд қарор гирифтааст.

Тибқи мушоҳидаҳои мо, Абдурраҳмони Ҷомӣ дар ин тазкирааш калимаи *футурро* ҷаҳор дафъа ба маънои зикрёфта истифода намудааст: Ва чун ба Нишобур расиданд, ба воситаи ҳарорати ҳаво ва ҳавфи роҳ миёни асҳоб суҳане гузаштааст ва филҷумла *футуре* ба азиматҳо роҳ ёфтааст [с. 490]. Бояд, ки чун ӯро ба худ диҳанд, бар тариқаи муқаррара дар нигоҳдошт нисбати огоҳӣ қамолӣ сабӣ ба ҷой орад, то *футуре* ба воситаи аворизи нафсония ба ӯ роҳ наёбад [с. 507]. Бояд, ки шуғл дар нигоҳдошт огоҳӣ ба ин васф бувад, ки хуруҷ ва духули нафс воқиф бошад, ки дар нисбати мааллоҳ *футуре* воқеъ нашавад, то бирасад ба он ҷо, ки ба тақаллуфи нигоҳдошти ӯ ҳамеша ин нисбат ҳозири дили ӯ бувад ва ба тақаллуф натавонад, ки ин сифат аз дил дур кунад [с. 506-507]. Ҳаргиз аз вай зуҳавле ва *футуре* фаҳм накардам [с. 511].

Пӯшида нест, ки бархе калимоти иқтибосии дар гӯйишҳои имрӯза дучороянда дар давоми мавҷудияташон ба таҳаввулоти маъноӣ дучор гардидаанд. Аз он ҷумла, калимаи *футур* имрӯз дар нутқи мардуми куҳансоли Мастҷоҳ бо таҳаввулоти маъноӣ ба кор меравад. Ин калимаро агар мастҷоҳиён дар алоҳидагӣ ба маънои «хатар» истифода баранд (*и бача-т то калун шудана-ша йагал-а футур дорад эҳтиёт-аи кун-о*), пас якҷоя бо феълҳои ёридохандаи *дидан*, *расидан* дар намуди *футур дидан*, *футур расидан* барои баёни маънои «шикаст ёфтани» истифода мебаранд: *У бечора имсол Расийам рафта бошад-ам, неки йагала футур-аи расид* (Дехманора).

Дар бештари гӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ калимаи мавриди таҳлил дар таркиби феъли *футур рафтан* низ волеҳурод, ки маънои «аз ҷизе рӯй додани заъф ё харобӣ»-ро дорад.

Дар фарҳангҳои гӯйишии зеридаст тавзеҳи калимаи мавриди таҳлиро дучор нашудем [153; 143; 152; 160; 162]. Аз як қайди М. Эшнӣёзов маълум мегардад, ки калимаи *футур* дар нутқи тоҷикони ҳардурии Ҷумҳурии Ёзбекистон бо таъдили ҳамсадои «у» ба «и» ҳам дар ҳиҷои нахуст, ҳам дар ҳиҷои дуюми калима ба сурати *фитир* мавриди истифода қарор доштааст [116, с. 211]. Аз шеваи таҳқиқи паҷуҳишгар маълум мегардад, ки он диққати хешро дар хусуси боқимонии аносири луғавӣ бо хусусиятҳои фонетикӣ равона намуда, аз зикри маъноии онҳо хомӯш мондааст.

Аз қайди дигари ҳамин шевашинос бармеояд, ки воҳидҳои луғавие, ба монанди *фитир* ва садҳои дигар «аз ҷиҳати фонетикӣ (дар нутқи намоёндагони минтақаи мавриди таҳлил – С.М.) аз забони адабӣ фарқ мекунанд» [116, с. 196].

Унсури луғавии *суффа* дар луғатномаҳои дастрас «ҷои нишасти аз замин баландтар дар пеши хона ё боғ» маъно шудааст [154, ҷ.2, с. 282; 137, с. 361]. Соҳиби «ФД» ҳам ин маъноро ҷонибдор буда, илова ба он маънои «ҷои баланд, ки ба асп савор шаванд»-ро илова менамояд [145, ҷ.2, с. 291]. А. Татавӣ дар вақти тавзеҳи *зуллат* калимаи мазкурро истифода намудааст:

«Ҳар чи бад-он аз ҳарорат ва бурудат паноҳ баранд, чун *суффа* (таъкиди мо – С.М.) ва чуз он...» [150, с. 333].

А. Нуров бошад, маънои унсури луғавии мавриди баррасиро «ҷои нишастии аз замин баландтар дар пеши хона ё боғ» доништааст ва ба ҳайси бурҳон байти зерӣ Қомиро нишон додааст:

Сафои суффаҳояш субҳи иқбол,

Фазои хонаҳояш ганҷи омол [147, ҷ.2, с. 155].

Дар ҷумлаҳои зайли «Н» низ ин калима ба маънои ғавқ мавриди қорбурд қарор гирифтааст: Баъд аз се сол, ки зикр гуфт ва хилвате чанд бинишаст ва ҳолҳои некӯ ўро рӯй намуд, рӯзе дар сафаре будем ва ў дар *суффае* нишаста буд [с. 550]. Шаббе ҷамоат хуфта буданд ва дари хонаҳои баста буд ва мо бо Пир Абулфазл бар сари *суффа* нишаста будем ва сухане мерафт дар маориф [с. 383]. Пири моро даст бигирифт ва дар хонаҳои бурд ва дар *суффа* биншаст, чузве бигирифт ва дар он ҷо назар мекард [с. 388]. Пас ҳазрати шайх бозгашт ва ба хонаҳои даромад ва бар қанори *суффа* биншаст ва фармуд, ки: «Он кӯдакро пеши ман оред» [с. 458]. Шайх Саъдуддин дар аснои самоъ рӯй ба *суффае*, ки дар он манзил буд, қард ва ба адабе тамои муддате бар пой биистод ва баъд аз он ҷашми худро пӯшид ва овоз дод... [с. 531].

Бақорравии калимаи мазкур ба маънои ёдшуда дар осори Фирдавӣ ба мушоҳида мерасад:

Шаҳи Ҷам бар он *суффа* рафташ зи роҳ,

Биёсуд лаҳте дар он соягоҳ [154, ҷ.2, с. 282]

Алҳол агар намояндагони ғӯйишҳои алоҳидаи ҷанубии тоҷикӣ онро бо таҳаввулотӣ фонетикӣ дар мувозиҳои *суфа* / *сӯфа* / *сӯрфа* дар мавриди ифодаи маънои «ҷои нишастии тобистона» ба қор баранд (*Сӯфайи ма-да ҷо қардӣ? И сӯрфайи мешиштани, ай хок рост мекънан*) [153, с. 563], пас дар лаҳҷаи Мастҷоҳ бе ягон дигаргунӣ боқӣ мондааст: *Алибег-а дина гуфтам, имруз умад-у бири мо ӣа суффа сохт. Дар пеши қани бобом ӣа суффайа-ӣ ма да ҳамунҷи дам мегирам.*

Дар маҳаллаи Дебуруни деҳаи Ревомутки Кӯҳистони Мастҷоҳ мавзееро «Суффа» мегӯянд, ки аз корбурди васеи ин унсури луғавӣ шаҳодат медиҳад.

Бояд тазаққур дод, ки дар лафзи мардуми Бухоро мувозии *сурфонча* мустаъмал аст, ки маънои «суфача, нишастангоҳ»-ро ифода менамояд [143, с. 207].

Таҳлили муқоисавии калимаҳои иқтибосии мансуб ба исми дар «Н» дучорянда, нишон дод, муносибати забони тазкираи мазкур бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ қавӣ буда, исмҳои дар асари мазкур зикршуда бо як қатор вижагиҳо пойдор мондаанд.

3.2.2. Аносири луғавии мансуб ба сифату зарф

Таҳлили маводи фактологӣ нишон медиҳад, ки аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ дар радифи аносири луғавии мансуб ба исм воҳидҳои луғавии мутааллиқ ба сифату зарф низ роҳ ёфтаанд, ки баҳри мушаххасу нишонрас баён гардидани матлаб аз ҷониби аҳли эҷод ба кор гирифта шудаанд. Аз маводи зеридаст маълум мегардад, ки дар қиёс бо исм миқдори сифат ва зарфи дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ мавҷуда дар ғӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ боқимонда камтаранд. Яке аз вожаҳои сифатии дар шеваҳои имрӯза мустаъмал *мазбут* мебошад. Мураттибони «ФЗТ» вожаи мавриди шарҳро ҳамчун калимаи сермаъно нишон дода, яке аз маъноҳои онро «баста, маҳкам» тавзеҳ додаанд [154, ҷ.2, с. 621-622]. Ромпурӣ ба иттилои «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» таъя намуда, аснои тавзеҳи унсури луғавии *дак* вожаи мазкурро истифода намудааст: «Ба маънии тақдири Илоҳӣ; ва ба маънии гадо; ва ба маънии муҳкам ва *мазбут*» [148, ҷ.1, с. 339].

Мазбут дар «Н» ба маънои «баста, маҳкам» эзоҳ ёфтааст [с. 838]. Вожаи мазкур бо ду басомад дар ин тазкира ба назар расид: Дар он ҷо иҷозати худро ёфтам, бе тафовут магар бар ҳарфе чанд, бо вучуди он ки он хилват *мазбут* набуд ва дари он кушода мебуд [с. 608]. Ҳеҷ кас масоили улуми ҳақиқатро ҷунон *мазбуту* марбут баён накардааст, ки вай дар дебоҷаи «Шарҳи «Қасидаи Тоияи Форизия» карда [с. 689].

Сокинони куҳансоли зерлахҷаи поёни Масчоҳ *мазбутро* бе ҳеҷ дигаргунӣ кор мефармоянд: *Да и суну сол мусафедам иқа мазбут мешуд-а? Ага мазбут намебуд кайҳо да и чули Дилварзин мемурд* (Имбеф).

Маънидоди вомвожаи мазкур дар «Луғати мунтахаби калимаҳои хоси шева» ва «ФГҶЗТ» дучор наомад [160; 153].

Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) дар асари ба баррасии вожаҳои куҳанбунёди ғуӣишҳои имрӯзаи тоҷикӣ бахшидааш ба ҳамин маъно гардиш доштани вожаи мавриди баҳсро таъкид кардааст [101, с. 61].

Муҳаққиқ А. Раҳимов зимни муқоисаи маводи луғатномаи Ромпурӣ бо лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ низ роҷеъ ба маҳфузмони калимаи *мазбут* дар баъзе маҳалҳои шеваи шимолӣ ишора намудааст [68, с. 30].

Имрӯз дар гуфтори тоҷикони Бухоро калимаи номбурда ба маънои «баста, маҳкам» ба кор меравад: *А дарвозаҳо ҳоли ҷакте-и мазбут* [143, с. 143].

Калимаи *ҳонис* аз ҷумлаи аносири луғавии дигари мутааллиқ ба сифат аст, ки дар шеваҳои имрӯзаи тоҷикӣ бо таҳаввулоти шаклӣ маҳфуз мондааст. Вожаи мазкур дар аксари манобеи луғавии зери дасти мо буда «савгандшикан, ваъдахилоф, вайронкунанда: ҳониси қасам» маънидод гардидааст [154, ҷ.2, с. 753; 155, ҷ.2, с. 511; 137, с. 542].

Ромпурӣ бо тақя ба иттилои «Кашф-ул-луғот» ва «Мадор-ул-афозил» маънои онро «гунаҳкор бо сабаби хилоф кардани қасам» тафсир намудааст [148, ҷ.1, с. 266].

А. Татавӣ дар луғатномааш маънои калимаи *ҳонисро* «савгандшикананда» маънидод кардааст [150, с. 160].

Тибқи шумори мо, калимаи мавриди таҳлил дар тазкираи Ҷомӣ Ҳангоми баёни зиндагии Шайх Муфарраҷ дар ду маврид ба маънои дар луғатномаҳои боло мундариҷ истифода гардидааст: Ва савганди ҳеҷ як *ҳонис* нашавад [с. 715]. Чун савганди ҳеҷ як *ҳонис* нашуда бошад? [с. 715]

Барои ифодаи маънои зикршуда ба кор рафтани *ҳонисро* метавон дар «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд дучор омад: Туро бо ин ҳайъат пеши Язид фиридам, то дар савганди хеш *ҳонис* нашавад [154, ҷ.2, с. 753].

Аз рӯйи маводи муътабартарин фарҳангҳои тафсири мусаллам мегардад, ки *ҳонис* дар гузашта истеъмоли фарох надошта, имрӯз дар забони адабӣ низ ба кор намеравад. Аҳли таҳқиқ чунин вижагии бархе аносири луғавиро дар назар дошта навиштаанд, ки дастае аз калимаҳои арабӣ дар сарчашмаҳои асримиёнагӣ роиҷ буданд, баъдан муддате барои забони адабӣ бегона гардида, танҳо дар доираи лаҳҷаҳои имрӯзаи тоҷикӣ маҳфуз мондаанд [68, с. 118; 101, с. 48].

Калимаи мазкур имрӯз дар зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ ба шакли *ҳунис* барои ифодаи маънои «фидяи қасами шикаста» корбурд дорад: *Ҳунис-и қасам мағамине, ӣа се руз руза гирам. Қасам хурдаги-ӣам, бо мам-ба мадор а гучо, ки, ҳунис-и қасам руза-пуза гирам* [85, с. 135]. *Ҳунис-и қасам-ат дусад сомонам те* (Оббурдон).

М. Шукурзода низ корбасти ин воҳиди луғавиро дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба сурати *ҳунис* барои ифодаи маънои «гунаҳгор (дар мавриди шахси савгандшикан истифода мешавад – С.М.)» қайд намудааст: *Қасам хурам, ҳунис меғам, неке ки* [162, с. 112]. Алҳол калимаи мавриди муқоиса дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ҳамчун ҷузъи воҳиди фразеологии *қасами ҳунисӣ хӯрдан* ҳам ба назар мерасад.

Аз таҳлили калимаи *ҳонис* маълум мешавад, ки дар гузашта доираи истеъмоли маҳдуд дошта, алҳол дар лаҳҷаи Мастҷоҳ бо дигаргунии овозӣ боқӣ мондааст.

Ин вожа бо чунин маъно дар ашъори адибони муосир ҳам ба мушоҳида мерасад:

Шахсони шохисро нигар, як тӯда *ҳонисро* нигар,

Карнои шодӣ як тараф, нанги фасодӣ як тараф [19. с. 381].

Яке аз маъноҳои калимаи арабиасли *тамом* дар фарҳангномаҳо «пурра, комилан» тавзеҳ гардидааст [155, ҷ.2, с. 303; 167, с. 324]. Ба ҳамин маъно

бақорравии калимаи тамом дар «Н»-и Абдуррахмони Ҷомӣ ба назар расид: Чун ҳезум *тамом* бисӯхт, аҳгарҳоро бар рӯи замин паҳн карданд, Абуладён сачҷода андохта буд ва намоз мекард [с. 295]. Вай дар синни ҳафтсолагӣ *тамоми* Қуръонро бо возеҳи он ҳифз карда буд ва ба таҳсили улум иштиғол медошт [с. 417].

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ бидуни таҳаввулоти шаклу маъно гардиш дорад: *Дина ҳамсойаи боло тамоми чизу чори духтараш-а гирифтӣ овард* (Андарвашт).

Дар гӯйишҳои алоҳидаи шеваи ҷанубӣ, аз ҷумла Яхчи гурӯҳи рашгӣ ба гунаи *тамомӣ* дар ифодаи маънои қайдгардида истифода мешавад: *Мор-а тамоми тийор каан* [153, с. 584].

Дар эҷодиёти адибони муосири тоҷик, аз ҷумла устод Лоик калимаи мавриди назар ба маънои зикршуда дучор шуд:

Эй дил, ахудо *тамом* дигар шудай,

Ҳокат ба даҳан, ошиқи духтар шудай [19, с. 517].

Ҳолӣ, ба занни ғолиб, шакли имолаи *ҳоло* буда, маънои «ин замон, ҳамин вақт»-ро ифода менамояд [137, с. 542]. Ромпурӣ истифодаи гунаи *ҳолеро* ҳам ёдовар шудааст [148, қ.1, с. 268]. Абдуррахмони Ҷомӣ дар «Н» баробари мувозии *ҳоло*, ки шакли ибтидоии *ҳолӣ* мебошад, ба ҳамон маънои дар луғатномаи Ҷавҳари маъҷуноти зикргардида ба қор бурдааст: Ва *ҳоло* вай муҳтазир аст ва маъмур шудаам ба он ки дар вақти интиқоли вай ҳозир бошам ва бар вай намоз гузорам ва акнун ба сӯи вай меравам [с. 668]. Аввал вайро дар қарияи Молин дафн карданд ва аз он ҷо ба Дарвешобод нақл фармуданд ва аз Дарвешобод ба ҷавори идғоҳи Ҳирот ва *ҳоло* бар сари мазори вай имороти олӣ сохтаанд ва ҷунон маъмур ва мардумнишин шуда, ки намози ҷумъа мегузоранд [с. 610]. Маро чун пеши халифа бурданд, гуфт: «То ба ин соат бар сари он будам, ки туро *ҳолӣ* бикушам, дар ин соат дилам бо ту хуш шуд, бирав, ки авф кардам»! [с. 211] Гуфтам: «Вайҳақ, *ҳолӣ* мемирӣ»? [с. 320]

Абдуррахмони Қомӣ дар тазкирааш як дафъа гунаи *ҳолиро* ба маънои «ҳамон дам, он замон» низ мавриди корбурд қарор додааст: Чун аз саро берун рафт, *ҳолӣ* чон бидод [с. 154].

Калимаи мавриди баррасӣ дар ҳавзаи интишори ин ё он лаҳҷа маҳдуд намонда, дар ҳамаи шеваҳои имрӯзаи тоҷикӣ мавриди корбурд қарор дорад.

Имрӯз агар дар лаҳҷаи Мастҷоҳ гунаи *ҳолӣ* ба кор равад, пас яке аз муаллифони «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» Ҷ. Мурватов дар мавриди истифодаи се мувозии фонетикии зарфи *ҳоло* ба маънои «ҳозир» ба чунин натиҷа расидааст:

а) Гунаи **ҳолӣ**. Бештар хоси лаҳҷаҳои гурӯҳи кӯлобии Ҳисор, ғарбӣ ва шимолии Кӯлоб буда, баъзан дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ ва қаротегинӣ вомахӯрад: *Ҳолӣ ба ҳами Ҷафр-а куч* (қувваи корӣ) *овардан*.

б) Варианти **һоли**. Дар лаҳҷаҳои ваҳиёӣ-қаротегинӣ серистеъмол буда, дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ, ғарбии Кӯлоб, кӯлобии Ҳисор дучор мешавад: *һоли наметуна, ки санҷит-а кънҷит бъга*.

в) Мувозии **бли**. Марбути лаҳҷаҳои Роғ, Бадахшон, ҷанубии Кӯлоб, ваҳиёӣ-қаротегинӣ буда, гоҳо дар лаҳҷаҳои кӯлобии Ҳисор, ғарбии Кӯлоб ва Қаротегин дар истеъмоласт: *Оли майдакак бъдъм, ки һъкъмати саветӣ ума* [58, с. 152].

Дар «ФГҶЗТ» бошад, қаринаҳои зайли ин воҳиди луғавӣ дар баёни маъноҳои: 1) ҳоло, ҳозир; 2) баъдтар, дертар ба мушоҳида мерасанд: *ҳоле* (Сариғор, Лояки Боло, Шуле), *ҳолӣ* (Даҳана, Ховалинг, Шулмак), *оле* (Лангар), *олӣ* (Саракенча, Лахш) ва ғ. [153, с. 716].¹ Мурағтибони ин луғатнома барои тасдиқи андеша аз гуфтори намоёндагони гӯйишҳои зикршуда ҷумлаҳо нишон додаанд, ки дар ҷумлаи барои баёни маънои дуҷум (ай *Порвор мейом, метакем тута-ву, мехърем*) овардаи муфасссирон

¹ Лозим ба қайд аст, ки бо така ба маводи «ФГҶЗТ» [153] корбурди мувозихи зарфи мавриди таҳлил дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ нишон дода шудааст.

чандон саҳеҳ нест. Чунин ба назар мерасад, ки яке аз қаринаҳои ҳоло дар ҷумлаи ба ҳайси шоҳид қайдгардида таҳфиф шуда бошад.

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ ба сурати *ҳолина* [153, с. 716] дар ифодаи маънои «ҳозир» ва бо ҳамин маъно дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба гунаҳои *ҳолияко* [162, с. 112], *ҳолияко* [130, с. 77] ва *ҳамолӣ* низ корбурд дорад: *Ҳолина ҷундора мълыйакай* (гуфтори мардуми Колумбаи Поёни гурӯҳи ваҳиёӣ-раштии шеваи ҷанубӣ). *Шумо ҳамолӣ бурафсодед* (Сабағ). *Ҳолияко мошин гузашт* (Оббурдон).

Таҳлилҳо нишон доданд, ки дар давраи ҳозира вожаи *ҳолӣ* мақоми региолектӣ пайдо карда, баробари дар ҳамаи гӯйишҳои муосири тоҷикӣ вусъати комил доштаниш, боз дар шаклу маънои ин унсури луғавӣ таҳаввулот ба вуқӯъ пайваستاаст.

3.3. Аносири луғавии арабӣ – ҷузъи феълҳои таркибии номӣ

Аз таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ аносири луғавии иқтибосии «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ аён мегардад, ки як силсила феълҳои таркибии номие ба кор рафтаанд, ки ҷузъи номии онҳо аз калимаҳои арабӣ ташаккул ёфтаанд. Мусаллам аст, ки феълҳои таркибии номӣ дар ҳазинаи забони адабӣ ва шеваҳои имрӯзаи тоҷикӣ аз нигоҳи теъдод ва дараҷаи истеъмол бартарӣ доранд. Феълҳои таркибии номии дар гӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ мустаъмал бо як қатор вижагиҳои хос аз феълҳои таркибии номии дар забони меъёрӣ истеъмолшаванда тафовут доранд.

Дар ташаккули ин гурӯҳи феълҳои таркибии номии дар тазкираи мавриди таҳлил дучороянда мавқеи калимаҳои ёридаҳандаи кардан, шудан ва гуфтан ҷашмрас аст. Ҷузъҳои номии ин қабил феълҳо баъзан бо дигаргуниҳои муайян низ пойдор мондаанд. Аз ин вачҳ мо тасмим гирифтем, ки онҳоро ба гурӯҳҳо тақсим намуда, мавриди баррасӣ қарор диҳем.

3.3.1. Феъли таркибии номӣ бо феъли *кардан*

Феълҳои таркибии аз ҷузъи арабӣ ташаккулёфтаи дар «Н»-и Абдуррахмони Ҷомӣ мавҷуда дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бо як қатор хусусиятҳо пойдор мондаанд. Бояд гуфт, қисми аз ҳама зиёдро феълҳои таркибии номии бо феъли *кардан* ташаккулёфта, ташкил медиҳанд. Аз ҷумла:

Сиёсат кардан. Аз қайду ишораҳои муаллифони вожаномаҳо маълум мегардад, ки феъли *сиёсат кардан* дар сарчашмаҳои кӯҳани забони тоҷикӣ барои ифодаи маъноҳои: 1) ҳукумат кардан; 2) доварӣ кардан; 3) уқубат кардан ба таври расвоию ифтизоҳ; 4) тарсондан; 5) ба ҷазо расонидан; 6) қатл кардан, куштан; 7) саҳтгирона рафтор кардан бо мақсади тарсонидан, ҳайбат намудан мавриди истифода қарор доштааст [154, ҷ.2, с. 234; 155, ҷ.2, с. 240].

Дар «Н» феъли мазкур дар байни маъноҳои зикргардида танҳо ба маънои «саҳтгирона рафтор кардан бо мақсади тарсонидан, ҳайбат намудан» ба қор рафтааст: Чун ба қозӣ расид, гуфт: «Эй қозӣ! Кадом Қазибулбонро ба ҳоким мебарӣ ва *сиёсат мекунӣ*?» [с. 645] Ва шайх вайро бихонд ва ба сабаби он ки изҳори қаромат қарда буд, вайро *сиёсати* бисёр *қард* ва гуфт: «Ду шамшер дар як ғилоф намешояд, аз суҳбати ман дур бош» [с. 696]!

Истифодаи феъли мазкур аз миёни пешиниёни Ҷомӣ ба маънои охир дар ашъори Манучехрӣ ба назар мерасад:

Сиёсат қарданаҷ бехтар сиёсат,

Зулифан бастанаш бехтар зулифан [154, ҷ.2, с. 234].

Алҳол дар лаҳҷаи Мастҷоҳ *сиёсат қардан* ба маънои «тарсонидан, ҳайбат қардан» мавриди истифода қарор дорад. Шевашинос Ф. Убайдов истифодашавии феъли *сиёсат қарданро* дар зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ низ ишора намудааст: *Э ин-а камакак сийосат қунед дам-аш-а мегирад. То сийосат-аш нақардам, ҳаҷ нақард* [85, с. 141]. *Бобо унҳое, ки бепарвоян сийосат-шун қунед. Вай-а то додо-и сийосат-аш нақунан аз ҳишқи наметарсад* (Оббурдон).

Истифодаи феъли мавриди муқоисаро дар осори устод Лоиқ метавон вохӯрд:

Худ батар аз кӯдакем, аммо чу солори ҷаҳон,
Кӯдакони хешро дӯғу *сиёсат мекунем* [19, с. 391].

Тамаъ кардан. Ин феъли таркибии номӣ дар «ФТЗТ» шарҳ гардидааст. Маънои *тамаъ кардан* «умед кардан; чашмдор будан» буда [155, ҷ.2, с. 302], дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ як карат дучор омад: Духтар бонг бар ғулом зад, гуфт: «Туро ин бас нест, ки ман бо Худовандам ва он ҷо мубталоям. Бар ту берун додам, ки *тамаъ мекунӣ*»? [с. 773]

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ феъли мазкур дар шакли *тама' кардан* ба маънои зикргардида корбурд дорад: *Тамаъ ҳарумай бачам, бо ту ин кора нақун-ӣ айбай! Чан рузи зиҳ мемунам тама' карда мегард-ӣ хуни мардумба. Кору бораиш фақат тама' кардан-ай духтар* (Андарвашт)!

Ин феъл ба гунаи *тамъ кардан* дар ғӯйишҳои чанубӣ ба маънои «талабидан, майл (рағбат) доштан» мустаъмал аст [153, с. 583].

Ҷаҳд кардан. Дар луғатномаҳои дастрас ҷузъи арабии ин феъли таркибии номӣ «сайъ, кӯшиш» маънидод гардидааст [154, ҷ.2, с. 777; 137, с. 552; 145, ҷ.2, с. 589; 155, ҷ.2, с. 587]. Луғатшинос А. Нуров арабӣ будани калимаи зикршударо қайд намуда, истифодаашро дар осори Ҷомӣ ба ҳамин маъно таъкид намудааст [147, ҷ.2, с. 442].

Дар фарҳангномаи Татавӣ он ба сурати *ҷаҳд / ҷухд* омада, яке аз маъноҳояш «кӯшиш» тафсир гардидааст [150, с. 143].

Дар «Л» ва «ФТЗТ» феъли таркибии номии *ҷаҳд кардан* «кӯшиш кардан, сайъ кардан» маънидод гардидааст [169, ҷ.5, с. 7928; 155, ҷ.2, с. 587].

Дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ низ ба маънои ишоранамуда корбаст гардидани феъли *ҷаҳд кардан* ба мушоҳида расид: Ҳарчанд *ҷаҳд карданд*, кишгӣ аз ҷой начунбид, бо вучуди он ки бодҳои қавӣ мечаст [с. 650]. Ҳарчанд *ҷаҳд кардам*, аз ман ҳеҷ қабул накардӣ, аз баҳри ту чанд банда озод кардам ва савоби он туро бахшидам [с. 336]. Яке аз вузароро ба шайх иродати тамом буд, ҳарчанд *ҷаҳд кард* ва шайх аз вай ҳеҷ қабул накард. Пайғоми Шайх фиристод, ки: «Ҳарчанд *ҷаҳд кардам*, аз ман ҳеҷ қабул

накардӣ, аз баҳри ту чанд банда озод кардам ва савоби он туро бахшидам» [с. 336].

Истифодаи ин феъли таркибии номиро ба ҳамин маъно пеш аз Ҷомӣ муаллифи яке аз таърихномаҳои садаи XI – Абдулфазли Байҳақӣ кор фармудааст: Нек *ҷаҳд кардем*, то Олтунтошро дартавонистем ёфт [154, ҷ.2, с. 777].

Бояд қайд намуд, ки ин *ҷаҳт кардан* дар лаҳҷаи Мастҷоҳ бештар дар ифодаи маънои «даъват кардан ба меҳмонӣ ва ғ.» ба кор меравад: *Намози аср хуни ақои Муллоиброҳим ҷаҳт кардагӣан. Агар ақиқа кардем, албатта ҳамсояҳои хуни калун-а ҷаҳт кунем, ки ҷайбай* (Оббурдон).

Феъли мавриди баррасӣ дар гӯйишҳои алоҳидаи ҷанубӣ ба мисли Ҳичбораки гурӯҳи ваҳиёӣ-раштӣ баробари маънои «даъват кардан ба меҳмонӣ ва ғ.» барои баёни маънои куҳанаш, яъне «кӯшиш кардан, сайт кардан» дар истемол аст: *А бача, ҷаҳт кь, ки қарздор нашай. Ина дина ама-ра, хеш-у табор-и-а ҷаҳт кад, мь-ра ҷаҳт-ъм нақад* [153, с. 779].

Муҳаққиқон Р.Л. Неменова ва Ғ. Ҷӯраев дар шеваи ҷанубӣ мавриди истифода қарор гирифтани феъли мавриди таҳлилро ба гунаҳои *ҷаҳт // ҷаҳт кардан* барои ифодаи маънои «даъват намудан» ба қайд овардаанд [63, с. 224].

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ калимаи *ҷаҳдгар* низ дучор меояд, ки аз решаи *ҷаҳд* ва пасванди «-гар-» иборат мебошад. Вожаи *ҷаҳдгар* ифодакунандаи мафҳуми шахс буда, дар лаҳҷаи Мастҷоҳ дар мавриди баёни маънои «шахсе, ки мардумро ба меҳмонӣ ва ғ. ба хонаи каси дигар даъват мекунад», бисёр шунида мешавад: *Ақот-а гӯ йагун кас-а ҷаҳтгар мунад, ки дер шусодай. Ман ҷаҳгар нестам, бо Шумо а ман хафа шудиед*.

Биҳил кардан. Ин феъли таркибии номӣ дар манобеи луғавии дастрас «бахшидани ҷурм, авф кардани гуноҳ» маънидод шудааст [154, ҷ.1, с. 187-188; 155, ҷ.1, с. 208; 137, с. 53]. М. Бурҳон ва М. Ғиёсиддин аснои шарҳи моддаи луғавии *биҳил* ҳамин маъноро ҷонибдорӣ намудаанд [141, ҷ.3, с. 243; 148, ҷ.1, с. 119].

Оид ба мансубияти забонии чузъи номии феъли мавриди таҳлил миёни фарҳангшигори онҳо назар ба ҷашм мерасад.

Д. Наҷот дар луғатномааш чузъи номии феъли мавриди таҳлиро гуфтугӯи доништа, дар мавриди мансубияти забонии он хомӯш мондааст [145, ҷ.1, с.93]. Ромпурӣ бошад, мансубияти забонии чузъи номии ин феълро аз забони арабӣ меҳисобад. Номбурда бо така ба иттилои «Суроҳ» ва «Қомус» онро баргирифта аз **бахил** (بَخِيل)-и арабӣ доништа, дар мавриди ифодаи маънои «тарккардашуда ва ба мурод гузошташуда; маҷ. муоф (авф кардашуда бахшидашуда – С.М.)» корбурд доштанастро қайд намудааст [148, ҷ.1, с. 119]. Мураттибони «ФЗТ» қаринаҳои **биҳил** ва **бахил**ро зикр намуда, онро иқтибос аз забони арабӣ доништаанд [154, ҷ.1, с. 187].

Феъли мазкур дар «Н»-и Абдуллоҳи Қомӣ ба маънои «бахшидани ҷурм, авф кардани гуноҳ» панҷ басомад дорад: Рӯзе Ҳишом дар хоб рафта буд, чун бедор шуд, дид, ки дар зироати шахсе даромадааст ва меҷарад, вайро пеши соҳиби зироат бурд ва гуфт, ки: «Вайро бистон, ки зироати ту хӯрдааст». Соҳиби зироат гуфт: «Ман туро *биҳил кардам*» [с. 318]. ... Саид Амири Қулолро фармуданд, ки: «Дар ҳаққи фарзандам Баҳоуддин тарбият ва шафқат дарег надорӣ ва туро *биҳил накунам*, агар тақсир кунӣ» [с. 476]. Вайро аз падар бист ҳазор дирам мерос расида, аммо дар зиммаи қавме буд, эшонро гуфт: «Даҳ ҳазорро ба ман бидиҳед ва даҳи дигар ба шумо *биҳил кардам*» [с. 321].

Ба маънои ғавқ мустаъмал гардидани *биҳил кардан*ро метавон дар осори гузашагон, амсоли Муиззӣ вохӯрд:

Кардам ҳаме ҷурмат биҳил,

Гарчи зи ғам куштӣ маро [154, ҷ.1, с. 188].

Ба ҳамин маъно қурбурди ин феълро дар навиштаҳои садаҳои баъдӣ ҳам вохӯредем:

Ҳин, *биҳил кун* мар маро з-он кори зишт,

Эй қариму сарвари аҳли биҳишт [12, с. 259; ниг. инч. 131].

М. Шукурзода дар «Заррезаҳои Зарафшон» агар муравваҷии феъли *биҳил кардан*ро дар шакли *ниҳил кардан* барои ифодаи маънои «бахшидан, аз гуноҳи касе гузаштан» дар лаҳҷаи Мастҷоҳ таъкид намуда бошад [162, с. 77], пас муҳаққиқ Ф. Убайдов дар мавриди бакорравии ин феъл дар зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ чунин нигоштааст: «Дар зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ ин феъли таркибии номӣ (*биҳил кардан* – С.М.) то ҳанӯз (барои баёни ҳамон маънои классикиаш, яъне «бахшидани ҷурм, авф кардани гуноҳ» – С.М.) маҳфуз монда, он аз забони мардуми ин маҳал бисёр шунида мешавад: *Пеш а мурдан-ам биҳил-ам кунед, ки гур-ба хоб-ам барад. Биҳил-ам кунед, додар, ғазоб-тун додам*» [85, с. 140]. *Вайа а биҳил-аш кунам ба у коро-ш.*

Имрӯз феъли номбурда дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шаклҳои *ниҳил кардан*, *пъҳил кардан* баробари ифодаи маънои куҳанаш – «бахшидан, авф намудан», барои баёни мафҳуми «розӣ шудан» ҳам дар истифода қарор дорад: *Хайру баракат-а бътa, пъҳил къ* (бахшидан, авф намудан – С.М.). *Нон-у намак-ът-а пъҳил къ* (розӣ шудан – С.М.), *ки мо мерем* [153, с. 485]. Аз тафсири дар ин луғатнома дарҷгардида маълум мешавад, ки феъли мавриди муқоиса дар ғӯйишҳои ҷанубӣ тобиши нави маъноӣ низ пайдо кардааст.

Феъли мавриди баррасиро гоҳо дар осори адибони имрӯза метавон дучор омад:

Сарамро то сари дори ту бурдам,

Зи ғамҳову аламҳои ту мурдам.

Фиребе хӯрдаам, чоно, *биҳил кун*,

Бубахшоям, ки ғамҳои ту хӯрдам [13, с. 42].

Қаринаи *ниҳил кардан* дар ифодаи маънои пешин дар осори шоирони муосир, аз ҷумла Лоик Шералӣ вохӯрд:

Ало модар, *ниҳил кун* шири покатро,

Ҳама сӯи Худо ноланд, ман сӯи ту менолам [19, с. 281].

Таманно кардан. Феъли мазкур низ аз ҷузъҳои арабӣ ва тоҷикӣ бунёдёфтае мебошад, ки дар «ФБС» яке аз маъноҳои он «орзу кардан» ташреҳ шудааст [168, ҷ.3, с. 1900]. Алиакбари Деххудо маънои ин феълро «хоҳиш кардан ва орзу кардан» ишора намудааст [169, ҷ.5, с. 6986].

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар тазкирааш феъли мазкурро ба маънои «орзу кардан» мавриди корбурд қарор додааст: Рӯзе ду тан аз асҳоби вай ба сахро рафтанд ва бо ҳам биншастанд ва ҳикоят мекарданд. Яке аз он дигаре пурсид, ки: «Туро ин муддат аз мулозамати Сайдӣ Аҳмад чӣ ҳосил шуда»? Гуфт: «Ту ҳар *таманное*, ки мехохӣ, *бикун*!» Гуфт: «Эй Сайдӣ! Мехоҳам, ки номаи озодии мо аз дӯзах ҳамин соат аз осмон фуруд ояд» [с. 656].

Феъли *таманно кардан* дар ифодаи маънои ёдшуда дар осори Хоқонии Шарвонӣ воমেҳӯрад:

Таманно мекунам ҳар шаб, ки ёбам висоли ту,

Аз ин хуштар таманное намебинам-намебинам [169, ҷ.5, с. 6986].

Феъли *таманно кардан* дар лаҳҷаи Мастҷоҳ барои баёни маънои «хурсандӣ кардан» хизмат мекунад: *Бачаиш либосой-и наваиш-а диду ҳамиқа таманно кард-кӣ* (Пакшиф).

Бояд қайд намуд, ки дар лаҳҷаи мазкур барои баёни маънои зикршуда феъли таркибии номии *бино кардан* низ корбурд дорад.

Таманно кардан ба маънои «орзу доштан» ҳам дар лаҳҷаи Мастҷоҳ мавриди корбурд қарор дорад: *Вай пеш а мурдани шуи йа гала таманно дошт, да пешуни-и набудай. Аҳо-т хурд буд, додо-т бисёр таманно-и карда меғуфтанд, ки ин калон мешад-у, дасйор ва калони хуна мешад* (Оббурдон).

Дар Бухоро зери шакли *таманно каран* мафҳуми «калонгарӣ кардан, бовиқор (ботақаббур) шиштан» дарк карда мешавад: *Ҳўбдур ин зайлин таманно кара нашинед* [143, с. 210].

Аз таҳлил метавон ба чунин бардоште расид, ки ин феъли таркибии номӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ баробари адои маънои классикиаш («орзу доштан») ҳамчунин барои ифодаи дигар маъноҳо корбурд дорад. Ба

дигаргунии шаклу маъно бақорравии феъли мазкурро дар як гурӯҳ лаҳҷаҳои шимолӣ, аз ҷумла нутқи тоҷикони Бухоро низ метавон дучор омад.

Хилват кардан. Дар «Л» ин феъли таркибии номӣ ба ҷуз маъноҳои дигар, ҳамчунин ба маънои «ҳамбистар шудан, муҷомиат кардан» тавзеҳ гардида, барои исботи фикр ҷумлае ба ҳайси шоҳид зикр нагардидааст [169, ҷ.7, с. 9932]. Дар фарҳангномаи «ФБС» ҳам яке аз маъноҳои феъли мазкур «наздиқӣ кардан, муҷомиат кардан» маънидод шудааст [168, ҷ.4, с. 2717-2718].

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар тазкираи худ *хилват кардан*ро дар як маврид ба маънои зикршуда қорбасти намудааст: Дигаре гуфт: «Маро духтари амме буд боҷамол ва дилам пайваста машғули вай будӣ. Ва ҳарчанд вайро бихондаме, иҷобат накардӣ. То вақте ба ҳиял саду анд диноӣ зар бад-ӯ фиристодам, то як шаб бо ман *хилвате кард*» [с. 43].

Дар «Қасас-ул-анбиё» ин феълро ба маънои мазкур метавон вохӯрд: Ҳар ду *хилват кардан*д, зан бордор гардид [168, ҷ.4, с. 2717-2718].

Аз таҳили маводи фарҳангномаҳои «Л» ва «ФБС» бармеояд, ки феъли мавриди таҳлил ба маънои истифоданамукаи Абдурраҳмони Ҷомӣ дар сарчашмаҳои қуҳани забони тоҷикӣ дараҷаи қорбурди хеле маҳдуд доштааст [169, ҷ.7, с. 9932; 168, ҷ.4, с. 2717-2718].

Имрӯз дар гӯйиши Ғофилободи гурӯҳи раштии шеваи ҷанубии тоҷикӣ истифодаи гунаҳои *хилбат/хълбат кардан* ба назар мерасад, ки ин гузаришҳо дар гӯйиши мазкур маънои «фурсат (имконияти мусоид) ёфтани»-ро ифода менамоянд: *Хилбат меънӣ, ба ма-ра тушак мейорӣ* [153, с. 670].

Як силсила аносири луғавии таърихи қуҳандошта ғайр аз маъноҳое, ки дар сарчашмаҳои луғавии тафсирий қайдгардида, дар гӯйиши форсизабонони Эрон тобишҳои нави маъноиро низ доро гардидаанд. Чунончи, Анварӣ истифодаи *хилват кардан*ро дар гуфтугӯи мардуми Эрон ба маънои «мураттаб кардани ҷое ба василаи кам кардани ашёи он» ишора намудааст: ... намохоӣ онро хилват кунӣ? [168, ҷ.4, с. 2717-2718]

3.3.2. Феъли таркибии номӣ бо феълҳои *шудан* ва *гуфтан*

Дар тазкираи мавриди баррасӣ як силсила феълҳои таркибие корбаст гардидаанд, ки ҷузъии номии онҳо арабӣ буда, дар лаҳҷаи Масчоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ бо таҳаввулотӣ шакл ё бидуни дигаргунӣ пойдор мондаанд. Яке аз феълҳои таркибии номии бе ягон дигаргунӣ боқимонда *осӣ шудан* мебошад. Дар луғатномаҳои зеридаст вожаи иқтибосии **осӣ** ба се маъно: 1) гунаҳкор ва нофармон [169, ҷ.10, с. 15664; 168, ҷ.5, с. 4947; 137, с. 219; 155, ҷ.2, с. 38; 145, ҷ.2, с. 103]; 2) исёнқунанда, саркаш ба фармоне ё қонуне [168, ҷ.5, с. 4947; 137, с. 219; 155, ҷ.2, с. 38; 145, ҷ.2, с. 103]; 3) вижагии он ки аз чизе, касе, ё коре хаста шуда ба ҷон омадааст [168, ҷ.5, с. 4947], тавзеҳ гардидааст.

Деххудо яке аз маъноҳои феъли *осӣ шудан*ро «гунаҳкор шудан» донистааст [169, ҷ.10, с. 15664]. Дар «ФБС» бошад, ин феъл ба ду маъно тавзеҳ гардидааст: 1) аз таҳаммули чизе ё касе хаста шудан; ба танг омадан; 2) нофармонӣ ва саркашӣ варзидан [168, ҷ.5, с. 4947].

Маълумотҳои дар даст мавҷуда далели он мебошанд, ки *осӣ шудан* дар гузашта аз силсилаи аносири камистифодаи забони тоҷикӣ маҳсуб меёфтааст. Феъли ёдшуда дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ тибқи ҳисоби мо, панҷ маротиба ба маънои «гунаҳкор шудан» мавриди истифода қарор гирифтааст: Ва ҳар кӣ ба ислом муттасаф гардад, дар Худой осӣ нашавад ва агар *осӣ шавад*, эътизор кунад ва чун эътизор кунад, қабул афтад [с. 699]. Гуфт: «Офияти рӯз он аст, ки дар вай *осӣ нашавам*, Худойро, субҳона» [с. 99]. Гуфт: «Диле, ки Худои худро бишносад ва дар вай *осӣ шавад*» [с. 248].

Феъли мавриди таҳлил алҳол дар лаҳҷаи Масчоҳ барои ифодаи маънои «гунаҳкор шудан» истифода мегардад: *Нун-а ти по накун, ки осӣ меш-ӣ. Одам тарафи одами калун ихел-ӣ намекунад, осӣ мешад* (Оббурдон).

Дар ғӯйиши Обигарми гурӯҳи раштии шеваи ҷанубӣ низ ба маънои зикргардида кор фармуда мешавад: *Намаки вай-а хурдӣ, осӣ намешавӣ, ки ту омада, бо (боз) бо зани вай дастдарозӣ мекънӣ* [153, с. 454].

Аз қайду ишораҳои дар «ФБС» дарҷгардида маълум мешавад, ки феъли *осӣ шудан* дар гуфтугӯи форсизабони Эрон барои ифодаи маънои «аз таҳаммули чизе ё касе хаста шудан; ба танг омадан» мавриди истифода қарор дорад: *Аз дасти ин баччаи нимуҷбӣ осӣ шудам* [168, ҷ.5, с. 4947].

Лозим ба тазаккур аст, ки феъли зикршуда дар ашъори адибони муосир, мисли Фарзона ба назар мерасад:

Аммо чӣ кунам, чашмат *осӣ шуду* бо ман гуфт

Гулбандам аз ашк имшаб бар қадду ниҳоли ту [14, ҷ.2, с. 24].

Бигзор хандаму ба фиғон оям,

Дилро зи нури ишқи ту ороям,

Осӣ шавам, зи беҳудӣ осоям [14, ҷ.1, с. 43].

Холӣ шудан аз ҷумлаи феълҳои таркибии номиест, ки аз ҷузъҳои арабӣ ва тоҷикӣ ташкил ёфтааст. Мураттибони «ФТЗТ» феъли мазкурро ба се маъно маънидод намудаанд: 1) тихӣ шудани ҷое аз чизе; 2) фориғ шудан (аз коре); 3) озод шудан, баромадан (аз кор) [155, ҷ.2, с. 445]. Деххудо дар «Л» панҷ маънои ин феълро сабт мекунад: 1) тихӣ шудан; 2) хилват шудан; 3) ҷудо шудан; 4) танҳо шудан; 5) раҳо шудан ва озод гаштан [169, ҷ.6, с. 9390]. Дар луғатномаи «ФБС» бошад, феъли *холӣ шудан*: 1) ба сурати холӣ ва тихӣ даромадан; 2) *мач.* танҳо шудан; 3) *мач.* дур шудан тафсир гардидааст [168, ҷ.4, с. 2655].

Таҳлилу баррасӣ ва қиёсу муқобалаи маводи дар сарчашмаҳои луғавӣ дарҷгардида касро ба бардоште мерасонад, ки феъли мавриди таҳқиқ аз воҳидҳои сермаъно ва серистифодаи осори классикони форсу тоҷик будааст. Мо онро ба маънои нахуст ханӯз дар осори шоирони аҳди Сомониён дида метавонем [169, ҷ.6, с. 9390].

Дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ феъли мавриди таҳлил ба маъноҳои зайл дучор омад:

а) «тиҳӣ шудан»: Ба он тичорат кунам ва суди онро бар фуқаро нафақа кунам ва гоҳе мегуфт: «Дар хона биниҳам ва рӯз ба рӯз онро нафақа кунам,

дар миёнаи шаб бархост ва тубраро бар бом бурд ва мушт-мушт мегирифт ва ба ҳар ҷониб меандохт, то тубра ҳолӣ шуд» [с. 321]. Шайхулислом гуфтааст: «Чун Абуалии Даққокро сухан оліи шуд, маҷлиси ӯ аз халқ ҳолӣ шуд» [с. 380]. Абуабдуллоҳи Нибоҷӣ Юсуф ибни ал-Хусайнро гуфт: «Қаҳон аз содиқону ростон ҳолӣ шудааст, агар тавонӣ сидкро лозим гир дар ҷамеи аҳволи худ ва бидон, ки дар зумраи мардони ин роҳ дарнаёбӣ ва маротиби эшон наёбӣ, модом ки радди ҳамаи халоиқ нашавӣ» [с. 144];

б) «раҳо шудан ва озод гаштан»: Худои таоло иноят кард ва аз он ҳалос шудам ва ҳамеша ҷашми он ҷавонро бар худ мебинам ва ҳаргиз аз шармандагии вай *ҳолӣ нашуда* ва нахоҳам шуд, то ба он вақт, ки ба Худои таоло бирасам [с. 281]. Тасаввуф ин даст кашидан аз он чизест, ки поёнтар аз Ёст ва ҳолӣ шудан аз он чизе, ки ғайри Ёст [с. 151].

Алҳол дар лаҳҷаи Мастҷоҳ феъли мавриди назар бо ҳамон маъноҳои истифоданамудаи Ҷомӣ мавриди корбурд қарор дорад: *Вай то ҳолӣ шудани косаи-а хурд* (Роғ). *Ман ҳолӣ шудам ҳатман ба наздашон мерам* (Оббурдон). *Баъди абед камтар ҳолӣ мешам ба ӣа бор пештун мебаром* (Ревомутк).

Дар нутқи намоёндагони ин минтақа барои ифодаи маънои маҷозии «танҳо шудан» ҳам роиҷ аст: *Бинед агар ҳолӣ бошанд мо пештун дарем* (Пастигав).

Мураттибони «ФГҶЗТ» истифодаи феъли мазкурро дар шакли *ҳолӣ шидан* барои баёни маъноҳои 1) ҳолӣ (тиҳӣ) шудан; 2) озод (сабукдӯш) шудан (аз мансаб); 3) зотдан, таваллуд қардан таъкид намудаанд: *У ҳолӣ шид, ҳоли райис не. Зан-ӯи дина ҳолӣ шид, дъхтар бӯдай. Дул ҳолӣ шид, гандъм бӯдоз* [153, с. 677].

Эроншиноси варзида В.С. Расторгуева дар луғатномааш ба гунаи *ҳолӣ шӯдӣ* истифодагардидани ин феъли таркибии номиро дар лаҳҷаи Риштон ба қайд овардааст: *Ғәрбеләтон ҳолӣ шәвәд тӣӣт* [165, с. 204].

Хорӣ гуфтан. Дар «ФЗТ» ва «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» феъли мазкур «дашном додан» эзоҳ ёфтааст [154, ҷ.2, с. 495; 137, с. 440]. Шарҳи ин феъли таркибии номиро дар «ФОҶ» дучор

наомадем, вале А. Нуров яке аз маъноҳои унсури луғавии *хори*ро «дашном, ҳақорат, таҳқир» ташреҳ намуда, барои тасдиқи андеша байти зерро овардааст:

«Саги ӯ» хонд рақиб аз сари *хорӣ* моро,

Ин лақаб дар ду ҷаҳон бас сабаби иззати мост [147, ҷ.2, с. 277].

Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) аснои таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ бо ғӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ роҷеъ ба вижагиҳои маҳфузмони феъли мазкур ёдовар шуда овардааст: «Аз истифодаи феъли *хорӣ додан / кардан* ба маънои «дашном додан, ҳақорат кардан» маълум мегардад, ки ҳанӯз барвақт иддае аз вожаҳои арабиасос ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ на танҳо роҳ ёфтаанд, балки дар калимасозиву таркибсозӣ ғаёл гардидаанд ва онҳо пас аз гузаштаи чанд сада ба ҳамон гунаи бостонияшон дар лафзи мардуми тоҷик пойдор мондаанд» [96, с. 114]. Бояд гуфт, ки феъли *хорӣ гуфтан* дар сарчашмаҳои кӯҳани забони тоҷикӣ доираи маҳдуди истифода дорад.

Абдурраҳмони Ҷомӣ дар тазкирааш феъли мавриди таҳлилро як дафъа бо дигаргунии ҷузъи ёвар ба гунаи *хорӣ гуфтан* дар мавриди ифодаи «дашном додан, ҳақорат кардан» истифода намудааст: Шайхулислом гуфт: «Агар вай бизистӣ ва ёд накардӣ, шариат табоҳ шудӣ ва агар ёд кардӣ, аҳд табоҳ шудӣ». Содиқ буд, шуғли вайро кифоят кард ва вай аз истехзо ва хорӣ гуфт, ки: «Ёд накунам» [с. 439].

Дар гуфтори намояндагони баъзе рустоҳои Мастҷоҳ феъли *хорӣ кардан* бо дигаргунии муайяни шаклӣ – *хурӣ кардан* дар ифодаи маъноҳои: 1) сиёсат кардан, саҳтгирона рафтор кардан бо мақсади тарсонидан ё ҷазо додани писар ё духтари хурдсол (маъмулан фарзандро (*додот бинад хури-т мекуна-д тез хуна даро*); 2) дашном, ҳақорат кардан истифода мегардад: *Додо вай Шумойа хурӣ кард, манам хури-и кардам, агар очаш намебуд то мурданаи-а лат-аи мекардам. Вай дар майдаи киш йа бачае буд, руз то бегира одами гузаштагӣ хурӣ мекард. Агар додо-и намебуд хури-и мекардам* (Палдорак).

Профессор А.Л. Хромов ва мураттиби «Заррезаҳои Зарафшон» низ ба маънои «дашном, ҳақорат, таҳқир кардан» истифода шудани феъли мавриди таҳқиқро дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба қайд овардаанд [129, с. 190; 162, с. 105].

Мардуми ҷануби Тоҷикистон агар мувозии *хорӣ додан*ро дар мавриди «дашном, ҳақорат додан» истифода баранд (*мо-ро задан гуфта хорӣ метан аврато*) [153, с. 680], пас ба ҳамин шаклу маъно дар муҳовараи мардуми Бухоро низ ба кор меравад: *Бӣд хори додан гирифтанда* [143, с. 232].

3.4. Муқоисаи калимаҳои иқтибосии забонҳои дигар

Мусаллам аст, ки мардуми тоҷик аз даврони қуҳан бо дигар қавму тоифаҳо дар соҳаҳои иқтисод, сиёсат, фарҳанг ва ғайраҳо алоқаи зич дошт ва ин ҳолат асари хешро дар системаи лексикии забон низ боқӣ гузоштааст. Профессор Д. Саймиддинов оид ба таъсири мутақобалаи забонҳо даҳлат намуда, ба чунин натиҷа расидааст: «Равобити байниҳамдигарии забонҳои эронӣ бо забонҳои ғайриэронӣ ба чандин давраҳои таърихӣ мансуб буда, собиқа ва суннати қуҳани хаттӣ дорад. Бархе аз луғоту истилоҳот аз роҳи суннати гуфторӣ ва гурӯҳи дигар тавассути суннати навишторӣ иқтибос шудаанд» [75, с. 251]. Ҳамин забоншинос аҳди Сомониёнро давраи авҷи роҳёбии луғоту истилоҳоти иқтибосӣ ба осори хаттӣ марбут меонад.

Шоёни қайд аст, ки дараҷаи қорбурди вомвожаҳо монанди калимаҳои аслӣ дар як қарор нашошта, як гурӯҳашон ҳамчун воҳиди луғавии ғайри истиъмоли фароҳ доранд, силсилаи дигар гоҳо ба назар мерасанд ё баъди чанд муддати истифодаашон аз истифода хориҷ гардида, ҳамчун воҳиди қуҳнашуда маҳфуз мондаанд, вале онҳо дар забони мардум бидуни таҳаввулотӣ шаклу маъно, ё бо намуди тағйирёфтаву маънои собиқ, ё ки бо дигаргунӣ шаклу маъно пайдор мондаанд.

Аз таҳлилу муқоисаи калимаҳои иқтибосии дар тазкираи мазкур гирдомада маълум мегардад, ки баъзеи онҳо ба забонҳои ба тоҷикӣ хеш тааллуқ доранд, ҳиссаи дигарашон ба забонҳои бегона мансуб ҳастанд.

Забоншинос М. Қосимова аснои баррасии калимаҳои иқтибосии осори садаҳои IX-X иқтибосгирии калима ва таркибу иборотро аз забонҳои дуру наздик «омили ҳастии ин ё он забон» дониста, таъкид намудааст, ки «ба забон, одатан, он воҳидҳои луғавие иқтибос мешаванд, ки истилоҳоти илмию техникӣ, динӣ, номи асбобу анҷоми рӯзгор, либосу либосворӣ, хӯрокворӣ, калимаҳои мансуби аломат, мафҳумҳои абстрактро ифода намоянд» [49, с. 79-80]. Яке аз чунин калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми абстракти иқтибосшуда аз забони портӣ *захра* мебошад.

Лозим ба тазаккур аст, ки «... имрӯз дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он бо вучуди аз ҷиҳати решаи пайдоишашон ягона ба ҳамон гунаи куҳан ба қонуни қоидаи талаффузу имлои забони тоҷикӣ бегона якҷанд калимаҳои портӣ ба қор мераванд» [22, с. 83].

М. Ҳасандӯст дар «Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ» бо таъя ба маводи «Л» яке аз маъноҳои ин унсур луғавиро «чуръат, шаҳомат, шучоат, қудрат» шарҳ дода, рочеъ ба бунёди он чунин овардааст: «Аз он ҷо ки дил ҷойгоҳи чуръат ва шаҳомат шумурда мешавад, шояд битавон *захраро* аслан ба маънои «дил» ва аз ***zrdaka** ... аз ***zrd** муштақ донист» [175, ҷ.3, с. 1607].

Дар баробари дигар маъноҳо ба маънои зикршуда бақорравии калимаи *захраро* муаллифони дигар сарчашмаҳои луғавӣ низ ба қайд овардаанд [148, ҷ.1, с. 401; 145, ҷ.1, с.332; 154, ҷ.1, с. 446-447; 155, ҷ.1, с. 516; 137, с. 122; 169, ҷ.9, с. 13037].

Профессор А. Ҳасанзода (Ҳасанов) бо таъя ба андешаи олимони дигар рочеъ ба асли вожаи мавриди таҳлил овардааст, ки «*захра* вожаи сохта буда, аз ҷузъҳои *захр* ва пасванди «-а» иборат аст. Ҷузъи аввал калимаест, ки дар он нишонаҳои забонҳои ҷанубӣ-ғарбӣ ва шимолӣ-ғарбии эронӣ омехта гардидааст. Калимаи **jaδra**-и эмумиэронӣ тибқи қонуни инкишофи забонҳои ҷанубӣ-ғарбӣ минбаъд ба **z** бадал гардида, гурӯҳи овозҳои **δra** алайҳи қонуни

инкишофи ин гурӯҳи забонҳо таҳти таъсири забонҳои шимолӣ-ғарбии эронӣ, ба хусус портӣ ба **hr** табдил ёфтааст» [99, с. 64].

Вожаи зикршуда дар осори адибони минбаъда зиёд ба чашм мерасад. Дар тазкираи мавриди пажуҳиш ин калима якҷоя бо феъли *доштан* / *надоштан* ба маънои «чуръат кардан / накардан» корбаст гардидааст: Ман ба гӯшаи масҷид рафтам ва бихуспидам ва *заҳраи* он надоштам, ки ҳаракате кунам, чунонки агар узве аз ман хориш мекард, *заҳраи* хоридан надоштам [с. 587]. Сари мубораки ӯро бар зону ниҳода буд, баъд аз он дасти ӯро бигирифт ва равона шуду муддати се моҳ дар хилвате «лайлан ва наҳоран» (шабу рӯз) ба савми висол ништастанд, ки асло берун наёмаданд ва касеро *заҳра* набуд, ки дар хилвати эшон дарояд [с. 574]. Агар фармони ту будӣ, киро *заҳра* будӣ, ки номи ту бар забон рондӣ [с. 130].

Таҳлили дараҷаи корбурди калимаи мазкур нишон дод, ки дар сарчашмаҳои манзуму мансури аҳди сомонӣ, аз ҷумла осори Фирдавсӣ, Фаррухӣ, Манучехрӣ, Байҳақӣ, Асадӣ ва дигарон дар мавриди баёни маънои «чуръат» истифодаи фаёл дорад: Хоразмшоҳ марди муҳташам ва хештандор аст. Касеро *заҳра* набошад, ки пеши вай ғавғо кунад (Байҳақӣ) [169, ҷ.9, с. 13037].

Ба чехри ту монад ҳаме чехраам,

Магар чун ту бошад ҳаме *заҳраам* (Фирдавсӣ) [169, ҷ.9, с. 13037].

Дар лаҳҷаи Мастҷоҳ калимаи *заҳра* ба маънои «чуръат, далерӣ» мустаъмал аст: *Йа (к) заҳраиш кунед, ҳвай тарсад* (Табушн).

Дар гӯйишҳои ҷанубӣ вожаҳои *заҳрадор* / *зāрадор* барои ифодаи маънои «часур, бебок, нотарс, диловар, далер» кор фармуда мешаванд [153, с. 232].

Заҳра ба ҳамон шаклу маънои собиқ дар ашъори бархе шоирони имрӯзи мо, мисли устод Фарзона вомехӯрад:

Надорам *заҳра*, то гӯям видоят,

Қасам бар будани бемунтаҳоят [14, ҷ.1, с. 461].

Бояд қайд намуд, ки муаллифи «Н» маъноӣ «сахт тарсидан»-ро тавассути таъбири *захра дарида*н ифода намудааст: Ва гӯянд, ки вай дар маҷлисе, ки аз муҳаббат сухан мегуфтанд, ҳозир шуд, *захраи вай бидарид* ва ҳам дар маҷлис ҷон бидод [с. 755].

Имрӯз дар забони адабӣ барои баёни маъноӣ «сахт тарсидан» таъбири *захраи касе кафидан* гардиш дорад [157, ҷ.1, с. 472]. Ба чунин маъно дар лаҳҷаи Мастҷоҳ таъбири истифоданамудай Ҷомӣ, яъне *захра дарида*н корбурди фаровон дорад: *Шаб хона меумадем, ки ӣа саг а пешом-о гузаист, Кари-м захраиш дарид* (Андарвашт). *Вай пеши додоиш ба асло гап намезанад, а додоиш захраиш медарад* (Оббурдон).

Дар ҳамин маъно, аммо ба гунаи *зарра дарида*н аз забони мардуми Исфара низ шунида мешавад [54, с. 76].

Профессор Н. Нурзод дар бораи ҷуғрофиёи таърихӣ ва аносири фарҳанги тоҷикӣ дар «Маснавӣ»-и Мавлоноӣ Балхӣ мулоҳиза ронда, навиштааст, ки «дар баёни авҷи ҳолати тарс дар фарҳанги мардуми тоҷикон (махсусан, шеваи марказӣ – С.М.) таъбири «захра дарида»н, «захрадарид шудан», «захракаф шудан» ва амсоли ин ба кор гирифта мешавад» [66, с. 89]. Аз қайди дигари ҳамин муҳаққиқ бармеояд, ки аз миёни гунаҳои зикршуда гузинуи *захра дарида*н аз ҷиҳати дараҷаи истифода бартарӣ дорад.

Чала аз ҷумлаи калимаҳои дигарест, ки маъноӣ он дар луғатномаҳо «нотамом, ба анҷом нарасида, нимқора» маънидод гардидааст [145, ҷ.2, с. 531; 155, ҷ.2, с. 524; 137, с. 449].

Бояд гуфт, ки дар мавриди мансубияти забонии унсури луғавии *чала* мурағбатномаҳо ҳамақанда нестанд. Вожаи мавриди баррасӣ дар «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» ҳамчун калимаи сермаъно нишон дода шудааст ва яке аз маъноҳои он «баитмомнарасида, баохирнарасида, тамомнашуда» эзоҳ ёфтааст ва доир ба мансубияти забонии калима ишорае нашудааст [177, ҷ.4, б. 448-449]. Соҳибони «ФД» ва «ФТЗТ» бошанд, истифодаи **чаларо** ба маъноӣ тазаккурёфта иқтибос аз забони туркӣ ба шумор овардаанд [145, ҷ.2, с. 531; 155, ҷ.2, с. 524]. Аз ин сабаб, мо низ дар

такия ба ишораи луғатномаҳои номбурда мансубияти калимаи мазкурро ба маънои зикршуда туркӣ ба қайд овардаем.

Дар «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ дар як маврид барои ифодаи маънои «нотамом, ба анҷом нарасида, нимкора» истифода гардидааст: Мебарад васвасаи хилвату фикри *чаларо* [с. 512].

Калимаи *чала* дар лаҳҷаи Мастҷоҳ аз шумори вожагони серистеъмол ба шумор меояд. Профессор А.Л. Хромов бақорравии ин луғатро бо афзоиши ҳамсадои «л» дар шакли *чал(л)а* дар гуфтори мардуми ин минтақа барои ифодаи ду маъно таъкид намудааст: 1) мурғхона, катак; 2) ангуштарин [129, с. 191]. Имрӯз дар гуфтори мардуми Мастҷоҳ калимаи мазкур барои адои маънои «нотамом, баанҷомнарасида» низ вомахӯрад: *Дар гап будем, ки Саид умад ба ҳамин гапо-м-о чала мунд. У сол умадам додо-и бандагӣ кард, ба ҳамин ҳамин кор-о чала шудан* (Пакшиф).

Дар баъзе деҳоти Мастҷоҳ **чала** инчунин дар таркиби вожаи **чалагунг** низ истифода мешавад, ки маънои «сақав, забонгирифта ва оне ки забонаш лакнат дорад»-ро ифода менамояд: *Вай йа чалагунгай духтартун ҳайф мешад* (Пакшиф).

Аз маводи «ФГҶЗТ» маълум мешавад, ки дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ панҷ вожаи ҳамшакли *чала* қорбурд доштааст ва **чала**¹ якҷоя бо феълҳои ёридиҳандаи *мондан* ва *кардан* ба маънои ёдшуда роиҷ будааст: *Андова-ра чала мондем, мондагӣ-и-а пӯга мекънем. Кор-а чала нақъ* [153, с. 726].

Муқоисаи калимоти иқтибосии тазкираи мавриди назар бо ғӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ касро ба чунин натиҷа мерасонад, ки калимаҳои арабии дар тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ дучороянда дар шеваҳои имрӯза аз нигоҳи теъдод бештар маҳфуз мондаанд. Муаллифи асар гоҳо аз калимаҳои иқтибосии забонҳои дигар, мисли портӣ ва туркие суд чустааст, ки онҳо гарчи имрӯз дар шакли меъёрии забон ба мушоҳида намерасанд, аммо дар ғӯйишҳои имрӯзаи тоҷикӣ ҳифз шудаанд

Аносири луғавии иқтибосии дар тазкираи мавриди таҳқиқ дучороянда бо дигаргунии шакливу маъноӣ ё ба ҳамон сурату маъноӣ собиқ дар ғӯйишҳои муносири тоҷикӣ маҳфуз мондаанд.

Дар тазкираи мавриди таҳлил як даста калимоти иқтибосии арабие ба кор рафтаанд, ки бо вучуди боқимониашон ба ҳамон маъноӣ куҳан дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ, инчунин соҳиби маъноӣ нав гардидаанд.

Калимаҳои иқтибосии арабии тазкираи мавриди баррасӣ аз ҷиҳати мансуб буданашон ба ҳиссаҳои нутқ ба монанди калимаҳои аслии тоҷикӣ ягона набуда, ғурӯҳҳои мухталифро ташкил медиҳанд.

Ҷомӣ баъзе калимаҳои иқтибосиро ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ ба кор бурдааст. Аз ин ҳолат бармеояд, ки соҳиби тазкираи мавриди таҳқиқ дар ҷараёни тасвири ҳодисоту воқеаҳо имконият ва қудрати забонро ба кор гирифтааст, ки бори дигар аз маҳорати хуби забондонии ӯ шаҳодат медиҳад.

Дар баробари калимаҳои аслии тазкираи мавриди бозбинӣ калимаҳои иқтибосӣ низ дар таҳияву тақмили маводи фарҳангномаҳои ғӯйишӣ мадади калон хоҳад расонд.

Тақдири ин қисми аносири луғавӣ дар ғӯйишҳои ҳозираи тоҷикӣ ҳар ҳел ҷараён гирифтааст: дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ҳиссае аз онҳо барои баёни як шаклу як маъно, аммо дар ғӯйишҳои ҷанубӣ барои ифодаи чанд мувозиву якҷанд маъно.

Муқоисаи корбурди калимаҳо дар тазкираи мавриди назар, аз як тараф, истифодаи онҳо дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ нишон дод, ки бархеи онҳо ҳам дар гузашта, ҳам дар замони имрӯз доираи васеи истифода доранд, қисме аз онҳо доираи маҳдуди истифода доранд.

Дастае аз вожаҳои иқтибосӣ дар лаҳҷаи Масҷоҳ ва шеваи ҷанубӣ аз маъноӣ аслии худ дур рафта, бо тобишҳои нави маъноӣ зухур кардаанд. Қисмати дигар дар ғӯйишҳо ҷунун ҳазм шудаанд, ки бархе намоёндагонӣ

лаҳча калимаи иқтибосӣ будани ин қабил унсурҳои луғавиро дарк намекунанд.

ХУЛОСА

I. НАТИЦАҲОИ АСОСИИ ИЛМИИ РИСОЛА

Сарчашмаҳои хаттии гуногунжанри даврони гузашта ва имрӯза дар инъикоси ҳолати забон нақши бориз доранд. Пӯшида нест, ки дар муҳовараи намояндагони манотиқи гуногуни тоҷикнишин як гурӯҳ калимаҳое маҳфуз мондаанд, ки дар онҳо асолати беш аз ҳазорсолаи забон акс ёфтааст. Дар шеваҳои имрӯза ҳиссае аз калимаҳои куҳанбунёд бе ҳеҷ таҳаввулот, қисми дигар бо дигаргунии муайяни овой истифода мешаванд.

Аз таҳқиқи муқоисавии вожаҳои эронислу иқтибосии «Н»-и Абдуррахмони Ҷомӣ бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ мо ба хулосаҳое расидем, ки асоситарини онҳо ба ин қарор мебошанд:

1. Дар шеваҳои кунунии забони тоҷикӣ як гурӯҳ калимаҳои куҳан ба кулли маъноҳои собиқашон истифода мешаванд, гурӯҳи дигар бошанд, дар ифодаи яке аз маъноҳои қадим боқӣ мондаанд. Гоҳо истифодаи онҳо дар таркиби ибораҳо ҳам дучор меоянд (**тирези қад, тари машк**) [5-М].

2. Дар қатори ҳазорон вожаву ибороти дар забони адабӣ корбурддошта як силсила аносири луғавии дар «Н» дучороянда то имрӯз дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бо як қатор вижагиҳо: бе ҳеҷ таҳаввулот, бо дигаргунии шакл ва маъно маҳфуз мондаанд. Ҳиссае аз калимаҳои тазкираи мазкур дар ҳамаи ғӯйишҳои кунунии забони тоҷикӣ истифода мегарданд, бахши дигар хоси якҷанд ғӯйишҳои тоҷикӣ мебошанд, силсилаи сеюм танҳо дар муҳовараи мардуми ҷануби Тоҷикистон ё дар доираи ду-се ғӯйиш маҳфуз мондаанд.

Силсилае аз вожагон бо вучуди дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ гардиш доштанишон дар баъзе ғӯйишҳои дигари забони тоҷикӣ, ҳатто, дар ғӯйишҳои Эрону Афғонистон низ роиҷ мебошанд. Шояди чунин андешарониҳо метавон вожаҳое, чун **чоштгоҳ** (ба сурати *чошкаҳ*), **эзор, машк, бехост** (лаҳҷаи Андарак), **пойтоба** (Самарқанд); **охур** (Афғонистон), **машк, батар** (Эрон), **пушта** (Бухоро) ва даҳҳои дигарро метавон мисол

овард [3-М; 4-М]. Ҳамчунин, як даста калимоти асари мавриди баррасӣ дар бархе забонҳои имрӯзаи шарқиронӣ, ба монанди яғнобӣ ба мушоҳида мерасанд (*нишеб* ба шаклҳои **nīšīb / nēšéb / nēšép**); *охур* ба шакли **oxūr**; *тирез* дар сурати **tiríz**; *фардо* дар шаклҳои **fīrōk / firunta / farōnta**) [3-М; 5-М].

3. Ҳудуди паҳншавии калимаҳои асли ва иқтибосии дар тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ вучуддошта дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ҳамгун набуда, ҳиссае аз онҳо дар як ё ду лаҳҷа, иддаи дигар дар бештари ғӯйишҳо бе ягон таҳаввулот ё бо таҳаввулоти ҷузъӣ ё ҷиддӣ маҳфуз мондаанд [4-М].

4. Бархе аносири луғавии дар тазкираи Ҷомӣ дучороянда дар гузашта дараҷаи корбурди хеле маҳдуд доранд, зеро дар асари суҳанвар ва сарчашмаҳои дигари тоҷикӣ ба нудрат воমেҳӯранд.

5. Агар гурӯҳе аз феълҳои таркибии номии дар «Н» вучуддошта дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ мустаъмал бошанд, пас ба феълҳои таркибии номие низ дучор меоем, ки ба маънои дар асари мазкур бақоррафташон танҳо ҳоси ғӯйишҳои мардуми ҷануби Тоҷикистон мебошанд (**кадхудо шудан**).

6. Як гурӯҳ калимаҳои аслии дар тазкираи мавриди таҳқиқ дучороянда дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ баробари дар алоҳидагӣ ба қор рафтанишон, инчунин дар таркиби зарбулмасалҳо низ воমেҳӯранд (*Патаку пайтобаи касе шудан. Аз охури баланд алаф хӯрдан. Тирезҳаф тахта будан*). Бархе калимаи иқтибосӣ дар тазкираи мазкур ҳам дар алоҳидагӣ, ҳам таркиби воҳидҳои фразеологӣ қорбаст гардидаанд, ки онҳо дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба ҳамон собиқашон ҳифз шудаанд.

7. Баъзе вожаҳои дар тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ дучороянда имрӯз дар радифи қорбурдашон дар лаҳҷаи Мастҷоҳ, боз синонимҳо пайдо намудаанд.

8. Ҳиссаи фаровони аносири луғавии эронiasлу иқтибосии дар «Н» мавҷуда дар ғӯйишҳои кунунии забони тоҷикӣ аз лиҳози зоҳирӣ дигаргун шудаанд, ҳиссаи андакашонро бе ягон таҳаввулот дар муҳовараи ҳаррӯзаи

худ кор мефармоянд. Баъзан ҳолатҳое ба мушоҳида мерасанд, ки як калима агар дар лаҳҷаи Мастҷоҳ бо шаклу маънои куҳан истифода гардад, он дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бо дигаргунии зоҳирӣ корбурд дорад.

9. Силсилаи фаровони калимаҳои асливу иқтибосии дар тазкираи Абдурраҳмони Ҷомӣ дучороянда ҳоло дар лаҳҷаи Мастҷоҳ дар як шакл корбаст мегарданд, аммо дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар якҷанд гузина мавриди истифода қарор доранд.

10. Дар «Н» баъзе калимот дар баробари шакли меъёриашон шакли шифоҳии онҳо низ истифода шуда, аз лиҳози доираи корбурд гунаи шифоҳӣ бартарӣ дорад.

11. Баъзе афъоли куҳан дар забони адабии тоҷикӣ доираи истифодаи маҳдуд доранд ё умуман истифода намешаванд, дар доираи лаҳҷаи Мастҷоҳ ва гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ҳамон асолати қадими ҳудро нигоҳ доштаанд [4-М].

12. Ҳиссае аз калимаҳои дар тазкираи мавриди муқоиса бадастомада имрӯз дар гӯйишҳои ҷанубии тоҷикӣ бо баробари истифодаашон бо сурати куҳан, инчунин бо тағйири шакл вомехӯранд. Бахши дигар агар дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ба ҳамон маънои куҳан боқӣ монда бошанд, пас дар гуфтори мардуми ҷануби Тоҷикистон ба дигаргунии маъноӣ маҳфуз мондаанд [5-М].

13. Дар тазкираи мавриди баррасӣ калимаҳои иқтибосии арабӣ аз нигоҳи теъдод аз вомвожаҳои забонҳои дигар (портӣ, туркӣ) бартарӣ доранд, ки шояди иртиботи куҳан ва наздики гузаштагонамон бо арабҳо мебошад.

14. Як ҳисса калимоти «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ имрӯз дар муҳовараи мардум дар таркиби вожаҳои мураккаб ё якҷоя бо феълҳои таркибии номӣ корбаст мегарданд.

15. Афъоли дар тазкираи мавриди назар дучороянда ва дар шеваҳои имрӯзаи тоҷикӣ маҳфузмонда аз лиҳози сохт гуногун буда, феълҳои таркибии номӣ бештар дар шеваҳои ҳозираи тоҷикӣ бо як қатор вижагиҳо маҳфуз мондаанд [1-М].

Феълҳо дар асари Абдурраҳмони Ҷомӣ нисбат ба дигар ҳиссаҳои нутқ дар ифодаи як силсила маъноҳо истифода гардида, имрӯз дар гуфтори тоҷикон бо як ё чанд маъноӣ бостонии худ боқӣ мондаанд.

II. ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Дар асоси таҳқиқи муқоисавии забони «Н»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ бо лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ тавсияҳои зайл манзур мешавад:

1. Ба мақсади ҳамаҷониба омӯхани сурати қуҳани забон нуктаҳои назариявии дар рисола матраҳгаридаро метавон дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ барои донишҷӯён ва магистрантон ба сифати фанни интихобӣ мавриди омӯзиш қарор дод.

2. Ҳосили таҳқиқро метавон барои такмили қорҳои илмӣ марбут ба таърихи забон, лексикология, фразеология, шевашиносӣ, таҳияи дастурҳои таълимӣ ва китоби дарсии вожаҳои қуҳанбунёди ғӯйишҳои тоҷикӣ қорбастанамуд.

3. Натиҷаҳои аз баррасии мавзӯ бадастомада ҳангоми таҳияву бознашри луғатномаи осори Ҷомӣ ва фарҳангномаҳои тафсирию этимологӣ ба қор хоҳанд рафт.

4. Маводи фактологӣ аз таҳлили аносири аслию иқтибосии «Н» ва вижагиҳои боқимонии онҳо дар лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои ҷанубӣ бадастомада метавон дар вақти тайёр кардани маҷмуаи машқҳо аз шевашиносӣ ба қор бурд. Зарур аст, ки бо мақсади дар сатҳи шоиста роҳандозӣ намудани тадриси ин бахши илмӣ забон бояд маҷмуае таҳия гардад, ки фарогирандаи аносири луғавӣ осори пешиниён бошад.

5. Дар заминаи маводи сарчашмаҳои қуҳани забони тоҷикӣ таҳияю такмили фарҳангномаҳои калимаҳои таърихи қуҳандоштаи шеваҳои имрӯзаи тоҷикӣ муҳим мебошад.

6. Маводи аз таҳлили муқоисавии «Н»-у лаҳҷаи Мастҷоҳ ва ғӯйишҳои мардуми ҷануби Тоҷикистон дастрасгардида аснои таълими фанҳои забони адабии тоҷикӣ (бахши лексикология), таърихи забон ва адабиёти тоҷик,

таърихи забони адабии тоҷикӣ ва шевашиносии муосиру таърихӣ мавриди
корбурд қарор гирад.

ФЕҲРИСТИ ОСОРИ ТАҲҚИҚӢ

I. САРЧАШМАҲО

1. Айнӣ, С. Ҳикояҳо (барои бачаҳои синни миёна ва калони мактабӣ) [Матн] / С. Айнӣ, А. Деҳотӣ, Ҳ. Карим. – Душанбе: Адиб, 1988. – 176 с.
2. Айнӣ, С. Ёддоштҳо [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. – 680 с.
3. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ (Ахтарони адаб) [Матн]. Таҳияи матн ва луғату тавзеҳот аз Худой Шарифов ва Абдушукур Абдусатторов. Чопи дувум. Ҷ. 2. – Душанбе: Адиб, 2019. – 480 с.
4. Байҳақӣ, А. Таърихи Байҳақӣ [Матн] / А. Байҳақӣ. Таҳиягари матн, муаллифи муқаддима, ҳавошӣ ва феҳристҳо Сайфуллоҳи Муллоҷон. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 774 с.
5. Книга деяний Ардашира сына Папака [Текст]. Транскрипция текста, перевод со среднеперсидского, введение, комментарий и глоссарий О.М. Чунаковой. – М: Наука, 1987. – 167 с.
6. Кошифӣ, Ҳ.В. Футувватномаи султонӣ. Ахлоқи Муҳсинӣ. Рисолаи «Ҳотамия» [Матн] / Ҳ.В. Кошифӣ. – Душанбе: Адиб, 1991. – 320 с.
7. Кӯҳзод, Ҷ. Ҳайҷо [Матн] / Ҷ. Кӯҳзод. – Душанбе: Адиб, 2015. – 416 с.
8. Ниёзӣ, Ф. Вафо [Матн] / Ф. Ниёзӣ. – Душанбе: Адиб, 2015. – 320 с.
9. Нишопурӣ, Ф.А. Тазкират-ул-авлиё [Матн] / Ф.А. Нишопурӣ. Баргардон ва фароҳамоварандаи матн, муаллифи муқаддима, таълиқот М. Оқилова. – Хучанд: Ношир, 2008. – 662 с.
10. Пулод, Т. Тобистон. Повест ва ҳикояҳо [Матн] / Т. Пулод. – Душанбе: Адиб, 2009. – 128 с.
11. Рӯдакӣ, А. Шеърҳо [Матн] / А. Рӯдакӣ. Мураттибон: Қ.Расулиён, А.Мӯсоев. – Душанбе, 2007. – 62 с.
12. Румӣ, Ҷ. Маснавии маънавӣ [Матн] / Ҷ. Румӣ. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғатномаи мухтасар аз А.М. Хурсонӣ, Б. Ализода ва М. Акбарзод. – Душанбе: Адиб, 2022. – 728 с.

13. Солеҳ, И. Ҷаҳоне дар ҷаҳор сатр (маҷмуаи шеърҳо) [Матн] / И. Солеҳ. – Душанбе, 2021. – 72 с.
14. Фарзона. Ҳама гул, ҳама тарона [Матн] / Фарзона. Ҷ. 1. – Хучанд: Хуросон, 2014. – 504 с.; ҷ. 2. – Хучанд: Хуросон, 2014. – 500 с.
15. Фирдавсӣ, А. Шохнома [Матн] / А. Фирдавсӣ. Ҷ. III. – Душанбе: Адиб, 2008. – 480 с.; ҷ. VII. – Душанбе: Адиб, 2009. – 480 с.
16. Хучандӣ, Ф. Девон (панҷсад ғазали дилангез) [Матн] / Ф. Хучандӣ. – Хучанд: Хуросон, 2014. – 540 с.
17. Ҷомӣ, А. Нафаҳот-ал-унс [Матн] / А. Ҷомӣ // Осор (Иборат аз ҳашт ҷилд). Ҷ. 8. – Душанбе: Адиб, 1990. – С.5-132.
18. Ҷомӣ, А. Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс [Матн] / А. Ҷомӣ. Таҳиягарони матн, муаллифи муқаддима ва феҳристҳо М. Оқилова, Б. Мирсаидов. Зери назари академик Н. Салимов. – Душанбе, 2013. – 865 с.
19. Шералӣ, Л. Куллиёт [Матн] / Л. Шералӣ. Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 2008. – 560 с.
20. Шохмирзо, Х. Сурмаи дил [Матн] / Х. Шохмирзо, Ш. Шохмансур. – Хучанд, 1997. – 184 с.

II. ОСОРИ ТАҲҚИҚӢ

А) Ба забони тоҷикӣ

21. Абдуллоев, Р. Як манбаи пураризиши «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // Маводи ҳамоиши байналмилалии «Ҷойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар муқолаҳои фарҳангӣ» / Р. Абдуллоев. – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С.14-21.
22. Азимова, У.А. Таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ лексика ва фразеологияи «Таърихи Байҳақӣ» бо лаҳҷаҳои муосири шимолӣ ва ҷанубии тоҷикӣ: дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.20 [Матн] / У.А. Азимова. – Хучанд, 2020. – 170 с.
23. Айнӣ, С. Забони тоҷикӣ [Матн] // Забони тоҷикӣ дар мабноси мувоҳидаҳо. Маҷмуаи мақолаҳои солҳои 20-ум. / С. Айнӣ. Тартибдиҳандагон А. Набавӣ, Н. Одинаев, П. Олимова. – Душанбе: Ирфон, 2007. – С. 318-326.

24. Афсаҳзод, А. Таҳаввули афкори Абдуррахмони Ҷомӣ. – Душанбе: Дониш, 1981. – 159 с.
25. Афсаҳзод, А. Ҷомӣ – адиб ва мутафаккир [Матн] / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 384 с.
26. Афсаҳзод, А. Одаммушуъаро Рӯдакӣ (масъалаҳои рӯзгору осор) [Матн] / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Адиб, 2008. – 312 с.
27. Афсаҳзод, А. Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ – адиб ва мутафаккири номӣ (нашри дувуми таҳеҳу такмилёфта) [Матн] / А. Афсаҳзод. – Душанбе: Адиб, 2014. – 464 с.
28. Бердиев, Б. Баъзе хусусиятҳои феъл дар лаҳҷаи Ромит [Матн] // Забоншиносии тоҷик / Б. Бердиев. – Душанбе: Дониш, 1980. – С.157-169.
29. Бухоризода, А. Саргузашти калимаҳо [Матн] / А. Бухоризода. – Душанбе: Дониш, 2005. – 214 с.
30. Ваҳҳобов, Т. Муқаддимаи лексикологияи забони тоҷикии адабӣ. Дастури таълимӣ [Матн] / Т. Ваҳҳобов, Д. Бобочонова. – Хучанд: Ношир, 2010. – 75 с.
31. Ваҳҳобов, Т. Вазъи амалкарди забони тоҷикии адабӣ (пеш аз Инқилоби Октябр) [Матн] / Т. Ваҳҳобов. Китоби I. – Хучанд: Ношир, 2013. – 112 с.
32. Ваҳҳобов, Т. Вазъи амалкарди забони тоҷикии адабӣ (солҳои 20-30-и садаи XX) [Матн] / Т. Ваҳҳобов. Китоби II. – Хучанд, 2014. – 328 с.
33. Гулназарова, Ж. Таснифоти маъноии феъл дар «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] / Ж. Гулназарова. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2011. – 168 с.
34. Гулназарова, Ж. Таносуби маъно ва ифода дар достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (баҳши илмҳои филологӣ) / Ж. Гулназарова. – Душанбе, 2019. – №4. – С.23-26.
35. Ғаффоров, Р. Нависанда ва забон [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 208 с.

36. Ғаффоров, Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (синтаксис) [Матн] / Р. Ғаффоров. Таҳти назар ва таҳрири умумии В.С. Расторгуева. Ҷ. 3. – Душанбе: Дониш, 1979. – 272 с.
37. Додихудоев, Р.Х. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / Р.Х. Додихудоев, Л.Г. Герсенберг. – Душанбе: Маориф, 1988. – 215 с.
38. Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн]. Мухаррири махсус Ш. Рустамов. Қисми 1. Лексикология. Фонетика. Морфология. – Душанбе: Маориф, 1982. – 461 с.; қисми 2. Синтаксис. – Душанбе: Маориф, 1995. – 336 с.
39. Зарипов, А.Н. Иқтибосоти арабӣ дар истилоҳоти осорхонашиносӣ [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (баҳши илмҳои филологӣ) / Зарипов А.Н. – Душанбе: Сино, 2017. – №4/3. – С.125-128.
40. Зехнӣ, Т. Чанд сухани судманд [Матн] / Т. Зехнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 157с.
41. Исмоилов, Ш. Муносибати таърихӣ лексикаи шеваҳои Қаротегин бо забони адабии пешин (то Октябр) [Матн] // Тезисҳои маърузаҳо дар конференсияи республикавии олимон ва мутахассисони ҷавони РСС Тоҷикистон / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1974. – С.19-20.
42. Исмоилов, Ш. Назари устод Айнӣ ба лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ [Матн] // Бузургонро бузургон зинда медоранд (маҷмуаи мақолаҳо) / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 2017. – С.31-45.
43. Исмоилов, Ш. Лексикаи лаҳҷаи водии Рашт [Матн] / Ш. Исмоилов. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 334 с.
44. Исрофилниё, Ш. Ҷомӣ ва суннати ғазалсароии адаби форсии тоҷикӣ (таҳлили муқоисавии се ғазал аз дидгоҳи нақди формалистӣ) [Матн] // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ «Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ ва марҳилаи рушди илму адаби тоҷику форс дар асри XV» (Душанбе, 20-уми сентябри соли 2014) / Ш. Исрофилниё. – Душанбе: Баҳманрӯд, 2014. – С.6-13.

45. Карамшоев, Д. Муносибати Ҷомӣ ба забон [Матн] // Абдурахмони Ҷомӣ (маҷмуаи материалҳои ҷашни 550-солагӣ) / Д. Карамшоев. – Душанбе: Дониш, 1973. – С.127-143.
46. Курғанов, З.Д. Таҳқиқи муқоисавӣ-таърихӣи унсурҳои ёвари сервизифаи осори садаҳои X-XIII бо даврони муосир: дисс. док. илмҳои филол: 10.02.20 [Матн] / З.Д. Курғанов. – Хучанд, 2024. – 343 с.
47. Қайюмова, З. Баъзе аз махсусиятҳои таъкири «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ) / З. Қайюмова. – Бохтар, 2021. - №1/3 (89). – С.55-57.
48. Қосимова, М.Н. Оид ба ҷанде калимаву ибораҳо дар осори Ҷалолиддини Румӣ [Матн] / М.Н. Қосимова // Вазифаи воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1996. – С.106-110.
49. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Қисми 1 [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
50. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Ҷ. 1 [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2012. – 568 с.
51. Қурбонов, С.Ҳ. Асолати забон дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (баҳши филологӣ) / С.Ҳ. Қурбонов, З. Каримова. – Душанбе, 2012. – №4/4 (91). – С.6-10.
52. Қурбонов, С.Ҳ. Таҳқиқи муқоисавии калимаҳои ҳоси шева дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ: дисс. док. илмҳои филол: 10.02.01 [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов. – Душанбе, 2023. – 439 с.
53. Қўрғонов, З. Тобишҳои маъноии вожаҳо ва қолабҳои кўхани баён дар «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // Маводи ҳамоиши байналмилалӣ «Ҷойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар муқолаҳои фарҳангӣ» (Хучанд, 3-4-уми ноябри соли 2014) / З. Қўрғонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2014. – С.189-193.

- 54.Мақсудов, Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. Монография [Матн] / Т. Мақсудов. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 159 с.
- 55.Маҳмадҷонов, О.О. Бозтоби номвожаҳои субстратӣ дар осори Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // Паёми Донишқадаи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ, таърих ва фалсафа / О.О. Маҳмадҷонов, Б.А. Қудратова. – Душанбе, 2018. – №4 (32). – С. 3-9.
- 56.Маҷидова, С.Ҷ. Силсилаи маонии калимоти пурмаъноӣ ғазалиёти Абдурахмони Ҷомӣ. Монография [Матн] / С.Ҷ. Маҷидова. – Самарқанд, 2021. – 224 с.
- 57.Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. – 385 с.
- 58.Мурватов, Ҷ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (морфология) [Матн] / Ҷ. Мурватов, А.Л. Хромов, Р.Л. Неменова, С. Атобуллоев, Б. Саъдуллоев. Таҳти назар ва таҳрири умумии В.С. Расторгуева. Ҷ. II. – Душанбе: Дониш, 1979. – 252 с.
- 59.Мухторӣ, Қ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Қ. Мухторӣ. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 130 с.
- 60.Насриддин, А. Рӯдакӣ - устоди суҳанварони Аҷам [Матн] / А. Насриддин, Ф. Насриддинов. – Хучанд: Ношир, 2008. – 207 с.
- 61.Насриддин, А. Фарҳанги тафсирии «Шамс-ул-луғот» (сарчашмаҳо, лексика, хусусиятҳои лексикографӣ) [Матн] / А. Насриддин // Куллииҳои осор (Дар ҳафт мучаллад). Ҷ. 5. – Хучанд: Ношир, 2013. – С.417-582.
- 62.Носиров, С. Мавқеи вожаҳои классикӣ дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои ноҳияи Айнӣ [Матн] // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ) / С. Носиров. – Душанбе, 2019. – № 3 (256). – С.154-159.
- 63.Неменова, Р.Л. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (фонетика, лексика) [Матн] / Р.Л. Неменова, Ғ. Ҷӯраев. Таҳти назар ва таҳрири умумии В.С. Расторгуева. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1980. – 331 с.

64. Носирӣ, Б.Н. Исмҳои макон дар лаҳҷаи Фарҳори Афғонистон [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (баҳши илмҳои филологӣ) / Н. Бибинилуфар. – Душанбе, 2020. – №8. – С.118-122.
65. Носирӣ, Б.Н. Вижагиҳои луғавию маъноии ғӯйиши Фарҳори Афғонистон ва муносибати он ба ғӯйишҳои ҷанубию шимолии Кӯлоб: дисс. док. аз рӯи ихтисос (доктори фалсафа (PhD)): 6D021003 [Матн] / Б.Н. Носирӣ. – Душанбе, 2022. – 188 с.
66. Нурзод, Н. Бозтоби ҷуғрофиёи таърихӣ ва аносири фарҳанги тоҷик дар осори Мавлоно [Матн] // Паёми Суғд / Н. Нурзод. – Хучанд, 2010. – №3 (171). – С.82-95.
67. Одинаев, А. Таносуби забони ашъори Рӯдакӣ бо лаҳҷаи садаи миёнаи Мастҷох [Матн] // Оинадори ҳусни сухан / А. Одинаев. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. – С.245-248.
68. Раҳимов, А.И. Таҳқиқи муқоисавии унсурҳои луғавии мовароуннаҳрии «Ғиёс-ул-луғот» бо лаҳҷаҳои муносири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ: дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.00 [Матн] / А.И. Раҳимов. – Хучанд, 2022. – 161 с.
69. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. Китоби I. Ба сӯи пояндагӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.; Китоби II. Забон ва замон. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.
70. Раҳмон, Эмомалӣ. Пешвои ҳавзаи илмиву адабии Мовароуннаҳру Хуросон [Матн] // Чехраҳои мондагор (нашри дуюм бо иловаҳо) / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2023. – С.305-314.
71. Раҷабов, А.А. Хусусиятҳои овой ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ: дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.01 [Матн] / А.А. Раҷабов. – Душанбе, 2021. – 177 с.
72. Рустамов, Ш. Забон ва замон [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 256 с.
73. Саидова, Ҷ.С. Диалектизмҳо ва хусусияти услубии онҳо дар адабиёти бадеӣ (дар асоси маводи осори Абдулҳамид Самад): дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.01 [Матн] / Ҷ.С. Саидова. – Душанбе, 2019. – 176 с.

74. Саидова, С.Г. Диалектизмҳои лексикӣ зарфӣ дар нигоришоти Боқӣ Раҳимзода [Матн] // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ / С.Г. Саидова. – Душанбе, 2020. – №2 (85). – С.20-24.
75. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
76. Саймиддинов, Д. Адабиёти паҳлавӣ [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2003. – 232 с.
77. Саймиддинов, Д. Бархе аз вожаҳои куҳан дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] // Пажӯҳишҳои забоншиносӣ / Д. Саймиддинов. – Душанбе: Шарқи озод, 2013. – С.37-52.
78. Салимов, Ю. Насри ривоятии форсу тоҷик [Матн] / Ю. Салимов. – Душанбе: Дониш, 1971. – 1956 с.
79. Самадов, Р. Робитаи забонии «Девони кабир»-и Ҷалолиддини Балхӣ бо ғушҳои муосири тоҷикӣ [Матн] // Паёми Суғд / Р. Самадов. – Хуҷанд, 2017. – №7. – С.92-96.
80. Самадов, Р. Иртиботи шеърӣ Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ бо шеваҳои ҷанубии тоҷикӣ (дар мисоли рубоиёти Мавлоно) [Матн // Зарбдор / Р. Самадов. 2019. – №15 (4527). – С.4.
81. Саркоров, Н. Мавлоно Ҷомӣ ва забон [Матн // Паёми Донишқадаи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ, таърих ва фалсафа / Н. Саркоров. – Душанбе, 2016. – №4 (24). – С.4-15.
82. Султон, М.Ҳ. Назаре ба «Таърихи Бухоро» [Матн] // Мушкилоти забони илм / М.Ҳ. Султон. – Душанбе: Пайванд, 2006. – С.17-23.
83. Убайдзода, Ф. Истифодаи маводи лаҳҷа дар насри Мулло Боқӣ [Матн] // Дар ростои таълим (маҷмуаи мақолаҳои илмӣ-методӣ) / Ф. Убайдзода. Ҷ. Х. – Хуҷанд, 2021. – С.8-16.
84. Убайдов, Ф. Ҳифозати бархе аз калимаҳои забони суғдӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ [Матн] // Дастагули ирфон (маҷмуаи мақолаҳо) / Ф. Убайдов. – Душанбе: Нури маърифат, 2010. – С.179-185.

85. Убайдов, Ф.А. Вожаҳои асли ва иқтибосии даврони куҳани забони тоҷикӣ дар лаҳҷаи Мастҷоҳ (дар асоси маводи зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ): дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.22 [Матн] / Ф.А. Убайдов. – Хучанд, 2012. – 172 с.
86. Убайдов, Ф. Унсурҳои шевагӣ дар «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомии Ғанҷавӣ [Матн] // Илм ва ҳаёт (маҷаллаи илмӣ-оммавӣ) / Ф. Убайдов. – Душанбе, 2015. – №4. – С.15-18.
87. Убайдов, Ф. Иртиботи лексикаи лаҳҷаи Масҷо бо забони осори Саъдии Шерозӣ [Матн] / Ф. Убайдов // Пайванди пажӯҳиш. – Хучанд: Ношир, 2021. – С.14-22.
88. Усмонов, Р.А. Лексикаи феъл дар «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолуддини Румӣ: дисс. ном. илмҳои филол: 10.02.22 [Матн] / Р.А. Усмонов. – Хучанд, 2003. – 195 с.
89. Ёзбеков, С. Шевашиносӣ [Матн / С. Ёзбеков. – Хучанд: Анис, 2024. – 154 с.
90. Фозилов, Д.Ф. Хусусиятҳои лексикӣ «Сафарнома»-и Носири Хусрав [Матн / Д.Ф. Фозилов. – Душанбе, 2013. – 170 с.
91. Хоркашев, С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғаи лаҳҷа [Матн / С. Хоркашев. – Душанбе: Маориф, 2014. – 234 с.
92. Ҳаҷдаҳ мақола (таърихи ташаккули забони тоҷикӣ аз назари олимони Шарқу Ғарб [Матн] / Мураттибон: А. Ҳасанов, А. Самеев. – Хучанд: Нури маърифат, 2008. – 266 с.
93. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XII) [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе, 2002. – 96 с.
94. Ҳасанзода, А. Калимаҳои ҳиндӣ дар «Ҳудуд-ул-олам» [Матн] // Асолати забон ва маҳорати баён / А. Ҳасанзода. – Хучанд: Ношир, 2018. – С.407-417.
95. Ҳасанзода, А.А. Иртиботи забони ашъори як шоири ситоишкунандаи ҳунари қарни XVII дар ғӯишҳои ҳозираи тоҷикӣ [Матн] // Паёми Донишқадаи омӯзгорӣ / А.А. Ҳасанзода. – Душанбе, 2019. – №6 (83). – С.21-30.
96. Ҳасанзода А.А. Вижагиҳои пайдормонии аносири луғавии «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] // Ахбори ДДХБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) / А.А. Ҳасанзода. – Хучанд, 2020. – №3 (84). – С.85-105.

97. Ҳасанзода А.А. Соиби Табрезӣ ва маъноҳои маҷҳули як феъли маъмул [Матн] // Ахбори ДДХБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) / А.А. Ҳасанзода. – Хучанд, 2022. – №1 (90). – С.126-131.
98. Ҳасанзода, А. Сурати дигари забони аслии куҳан [Матн] / А. Ҳасанзода. – Хучанд: Ношир, 2024. – 340 с.
99. Ҳасанов, А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвии осори садаҳои X-XIII дар ғуиши шимолӣ (баҳши Фарғонаи ғарбӣ). Монография [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 253 с.
100. Ҳасанов, А. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн]. Иборат аз ду қисм. Қисми 1 / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2004. – 66 с.; қисми 2. – Хучанд: Нури маърифат, 2005. – 76 с.
101. Ҳасанов, А. Лаҳҷашиносии таърихӣ [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Меъроҷ, 2014. – 176 с.
102. Ҳасанов, А. Унсурҳои ёвари сервасифа дар осори Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] // Маводи ҷамоии байналмилалӣ «Ҷойгоҳи Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар муколамаи фарҳангҳо (Хучанд, 3-4 ноябри соли 2014)» / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2014. . – С.460-473.
103. Ҳасанов, А. Таҳаввули таърихии вожаҳои тоҷикӣ [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Ношир, 2017. – 276 с.
104. Ҳасанов, А.А. Зухури тобишҳои нави вожаҳо дар забони тоҷикони Мовароуннаҳр аз назари Айнӣ [Матн] // Ахбори ДДХБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) / А.А. Ҳасанов. – Хучанд, 2018. – №2 (75). – С.129-138.
105. Ҷумъаев, М. Хусусиятҳои лексикӣ семантикии «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] / М. Ҷумъаев. – Душанбе: Эҷод, 2009. – 160 с.
106. Ҷумъаев, М. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] / М.О. Ҷумъаев. – Душанбе: Матбаа, 2022. – 160 с.
107. Ҷумъаев, М. Хусусиятҳои лексикӣ иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] / М.О. Ҷумъаев. – Душанбе: Матбаа, 2022. – 192 с.

108. Қўраева, С. Муродифот дар ашъори Абдурахмони Қомӣ [Матн] / С. Қўраева. – Хуҷанд, 2011. – 172 с.
109. Қўраев, Ғ. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон [Матн] / Ғ. Қўраев. Дар зери таҳрири Н.А. Маъсумӣ. – Душанбе: Дониш, 1975. – 229 с.
110. Қўраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ [Матн] / Ғ. Қўраев. – Душанбе, 2017. – 320 с.
111. Шарифова, Ф.Х. Хусусиятҳои вожагонии «Кашф-ул-махҷуб»-и Хуҷвирӣ [Матн] / Ф.Х. Шарифова. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 140 с.
112. Шердилова, С.Ф. Як навъи диалектизмҳои лексикӣ дар лаҳҷаи тоҷикони Ғорони ноҳияи Ишкошим [Матн] // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ). / С.Ф. Шердилова. – Бохтар, 2019. – №1/1 (59). – С.52-56.
113. Шодиев, Р.А. Пажӯҳиши этнолингвистии гӯйишҳои минтақаи Кӯлоб (таҳқиқи таърихӣ ва ҳамзамонӣ): дисс. док. илмҳои филол: 10.02.01 [Матн] / Р.А. Шодиев. – Душанбе, 2022. – 304 с.
114. Шокиров, Т. Адиб, забон ва услуб [Матн] / Т. Шокиров. – Хуҷанд: Наргис, 2001. – 174 с.
115. Шукуров, М. Забони мо ҳастии мост] / М. Шукуров. – Душанбе: Маориф, 1991. – 232 с.
116. Эшнӣёзов, М. Шеваи ҳардурӣ [Матн] / М. Эшнӣёзов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 232 с.
117. Эшнӣёзов, М. Диалектологияи тоҷик. Дастури таълимӣ [Матн] / М. Эшнӣёзов. Дар зери таҳрири Д.Т. Тоҷиев. Қисми 1. – Душанбе, 1977. – 114 с.

Б. Ба забони русӣ

118. Алиев, Б.Т. Глагольная лексика в «Гаршасбнаме» Асадии Туси: автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / Б.Т. Алиев. – Душанбе, 1999. – 24 с.
119. Бертельс, Е.Э. Абдурахман Джами и его дружба с Навои [Текст] / Е.Э. Бертельс // Абдурахмони Қомӣ. Маҷмуаи мақолаҳо. Замони зиндагӣ, ҳаёт ва эҷодиёт. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С.118-136.

120. Брагинский, И.С. Заметки к изучению творчества Джами [Текст] / И.С. Брагинский // Абдурахмони Ҷомӣ. Маҷмуаи мақолаҳо. Замони зиндагӣ, ҳаёт ва эҷодиёт. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С.51-66.
121. Бромлей, С.В. Русская диалектология: учебник для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений [Текст] / С.В. Бромлей, Л.Н. Булатова, О.Г. Гецова, К.Ф. Захарова, Л.Л. Касаткин, И.Б. Кузьмина, О.Н. Мораховская, Е.В. Немченко, В.Г. Орлова, О.Г. Ровнова. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 288 с.
122. Гулназарова, Ж.Б. Семантика глагола в таджикском литературном языке (на примере художественного наследия Абдурахмана Джами): дис. докт. фил. наук [Текст] / Ж.Б. Гулназарова. – Душанбе, 2020. – 376 с.
123. Исмоилов, Ш. Лексика Каратегинского говора: автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / Ш. Исмолов. – Душанбе, 1982. – 24 с.
124. Кабиров, Х.Ш. Специфические особенности языка поэзии Джалалиддина Руми: автореф. канд. филол. наук [Текст] / Х.Ш. Кабиров. – Душанбе, 2009. – 24 с.
125. Капранов, В.А. К вопросу о воззрениях Джами на язык [Текст] / В.А. Капранов // Абдурахмони Ҷомӣ. Маҷмуаи мақолаҳо. Замони зиндагӣ, ҳаёт ва эҷодиёт. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С.105-117.
126. Прохорова, В.Н. Диалектизмы в языке художественной литературы [Текст] / В.Н. Прохорова. М., 1957. – 80 с.
127. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. Монография [Текст] / В.С. Расторгуева. – М.: 1984. – 187 с.
128. Розенфельд, А.З. Ванджские говоры таджикского языка [Текст] / А.З. Розенфельд. – Л.: 1964. – 147 с.
129. Хромов, А.Л. Говоры таджиков Матчинского района [Текст] / А.Л. Хромов. – Душанбе, 1962. – 250 с.
130. Шарифова, Г.М. Лексика таджикских говоров на современном этапе: состояние и развитие (на материалах матчинского говора): дисс. канд. филол. наук: 10.02.19 [Текст] / Г.М. Шарифова. – Душанбе, 2018. – 182 с.

131. Якубович, И.С. Новое согдийские этимологии [Текст] / И.С. Якубович. – М.: Языки славянской культуры, 2013. – 240 с.

В. Ба хатти форсӣ

132. Баҳор, М. Сабкшиносӣ ё таърихи татавтури насри форсӣ [Матн] / М. Баҳор. – Техрон: Амири Кабир, 1381. – 496 с.
133. Зумуррадиён, Р. Баррасии ғӯиши Қойин [Матн] / Р. Зумуррадиён. – Техрон, 1368. – 209 с.
134. Султон, М.Ҳ. Аз зикри чамили Саъдӣ то шахди каломии Ҷомӣ [Матн] // Рӯдакӣ. Вижаномаи Абдурахмони Ҷомӣ (фаслномаи адабӣ-фарҳангӣ) / М.Ҳ. Султон. – Душанбе, 2014. № 42-43. – С.125-136.
135. Хонларӣ, П.Н. Таърихи забони форсӣ [Матн] / П.Н. Хонларӣ. Ҷ. 2. – Техрон, 1337.
136. Ҳусайн, С. Забони гуфторӣ дар давраҳои мухталифи таърихи Эрон (аз ҳамлаи муғул то Инқилоби Машрута) [Матн] / С. Ҳусайнӣ. – Техрон: Маркази таҳқиқоти садову симо, 1352. – 687 с.

III. ФАРҲАНГНОМАҲО

А. Ба забони тоҷикӣ

137. Айнӣ, С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷикӣ [Матн] / С. Айнӣ // Кулӣёт. Ҷ. 12. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 563 с.
138. Ализода И. Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома» [Матн] / И. Ализода. Таҷдиди тартиб, такмил ва таҳрири Ҳ. Рауфов ва З. Аҳрорӣ. – Душанбе: Адиб, 1992. – 496 с.
139. Балёӣ, Т.А. Сурмаи Сулаймонӣ [Матн] / Т.А. Балёӣ. Фароҳамоварандаи матн, муаллифи пешгуфтор, ҳавошӣ, тавзеҳот, феҳрист ва мақола Ф. Гиёсова. – Хучанд: Нури маърифат, 2006. – 468 с.
140. Бобомуродов, Ш. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ [Матн] / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2016. – 428 с.
141. Бурҳон, М. Бурҳони қотеъ [Матн] / М. Бурҳон. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров. Ҷ. 1. – Душанбе:

- Адиб, 1993. – 416 с.; қ. 2. – Душанбе: Адиб, 2004. – 424 с.; қ. 3. – Душанбе: Адиб, 2014. – 400 с.
142. Воҳидов, А. Калима ва маънои он (нишондоди услубӣ оид ба лексикология) [Матн] / А. Воҳидов. – Самарқанд, 2009. – 150 с.
143. Маҳмудов, М. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро [Матн] / М. Маҳмудов, Б. Бердиев. – Душанбе: Дониш, 1989. – 280 с.
144. Мирзозода, С. Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ [Матн] / С. Мирзозода. – Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2008. – 279 с.
145. Наҷот, Д. Фарҳанги Доро (луғатномаи барчидаи тасвирӣ ва решашинохтӣ) [Матн] / Д. Наҷот. Қ. 1. – Душанбе, 2021. – 658 с.; қ. 2. – Душанбе, 2021. – 698 с.
146. Нуров, А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ [Матн] / А. Нуров. – Душанбе: Маориф, 1990. – 368 с.
147. Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ [Матн] / А. Нуров. Қ. 1. – Душанбе, 1983. – 536 с.; қ. 2. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи энциклопедияи советии тоҷик, 1984. – 608 с.
148. Ромпурӣ, М.Ғ. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / М.Ғ. Ромпурӣ. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров. Қ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.; қ. 2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
149. Самарқандӣ, Ҳ.Н. Фарҳанги вожаҳо ва ифодаҳои мардумӣ дар осори Мавлавӣ [Матн] / Ҳ.Н. Самарқандӣ. – Душанбе: Адиб, 2017. – 398 с.
150. Татавӣ, А. Мунтахаб-ул-луғот [Матн] / А. Татавӣ. Зери таҳрири умумии Маҳмадов Б.А. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи энциклопедияи советии тоҷик, 2003. – 782 с.
151. Убаҳӣ, Ҳ. Тухфат-ул-аҳбоб [Матн] / Ҳ. Убаҳӣ. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
152. Ёзбеков, С. Вожаномаи ғӯиши Андарақ [Матн] / С. Ёзбеков. – Хучанд: Ношир, 2020. – 200 с.
153. Фарҳанги ғӯишиҳои ҷанубии забони тоҷикӣ (такмил ва тасҳеҳ) [Матн]. Мурағтибон: М.Маҳмудов, Ғ.Ҷӯраев, Б.Бердиев. – Душанбе, 2017. – 842 с.

154. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX) [Матн]. Ҷ. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.; ҷ. 2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 948 с.
155. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷ. 1. – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.; ҷ. 2. – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, 2008. – 945 с.
156. Фаҳри Қаввос. Фарҳанги Қаввос [Матн] / Фаҳри Қаввос. Фароҳамоварандагони матн, муаллифони пешгуфтор, тавзеҳот ва феҳристҳо М. Хоҷаева ва С. Саидов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – 292 с.
157. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехта [Матн] / М. Фозилов. Ҷ. 1. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – 952 с.; ҷ. 2. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1964. – 802 с.
158. Ҳасанзода, А. Фарҳанги вожаҳои куҳанбунёди ғушҳои муосири тоҷикӣ [Матн] / А. Ҳасанзода, М. Олимҷонов. – Хучанд: Ношир, 2024. – 176 с.
159. Ҳусейнов, Х. Луғати терминҳои забоншиносӣ [Матн] / Х. Ҳусейнов, К. Шукурова. – Душанбе: Маориф, 1983. – 256 с.
160. Ҷӯраев, Ғ. Луғати мунтахаби калимаҳои ҳоси шева [Матн] / Ғ. Ҷӯраев, М. Маҳмудов, С. Қурбонов. – Душанбе: Эр-граф, 2017. – 128 с.
161. Шоҳаҳмад, А. Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ [Матн] / А. Шоҳаҳмад. – Хучанд: Хуросон, 2015. – 736 с.
162. Шукурзода, М. Заррезаҳои Зарафшон (фарҳанги мухтасари ғушҳои мастҷӯиён) [Матн] / М. Шукурзода. Мухаррири масъул Т. Хоҷазод. – Душанбе, 2020. – 157 с.

Б. Ба забони русӣ

163. Андреев, М.С. Ягнобские тексты [Текст] / М.С. Андреев, Е.М. Пещерева. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 392 с.
164. Киселева, Л.Н. Дари-русский словарь [Текст] / Л.Н. Киселева, В.И. Миколайчик. – М.: Русский язык, 1986. – 752 с.
165. Расторгуева, В.С. Очерки по таджикской диалектологии [Текст] / В.С. Расторгуева. Выпуск 5. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 250 с.

166. Эдельман, Д.И. Этимологический словарь иранских языков [Текст] / Д.И. Эдельман. Том 5. – М.: Наука–восточная литература, 2015. – 568 с.

В. Ба хатти форсӣ

167. Амид, Ҳ. Фарҳанги форсӣ. Чопи аввал [Матн] / Ҳ. Амид. – Техрон: Роҳи рушд, 1389. – 1088 с.
168. Анварӣ, Ҳ. Фарҳанги бузурги сухан [Матн] / Ҳ. Анварӣ. Ҷ. 1. – 699 с.; ҷ. 2. – 1543 с.; ҷ. 3. – 2611 с.; ҷ. 4. – 3795 с.; ҷ. 5. – 5139 с.; ҷ. 6. – 6329 с.; ҷ. 7. – 7595 с.; ҷ. 8. – 8592 с. – Техрон: Китобхонаи миллии Эрон, 1382.
169. Деххудо, А. Луғатнома [Матн] / А. Деххудо. Ҷ. 1. – 1599 с.; ҷ. 2. – 3199; ҷ. 3. – 4800 с.; ҷ. 4. – 6399 с.; ҷ. 5. – 7999 с.; ҷ. 6. – 9600 с.; ҷ. 7. – 11199; ҷ. 8. – 12799 с.; ҷ. 9. – 14464 с.; ҷ. 10. – 16125 с.; ҷ. 11. – 17792; ҷ. 12. – 19456 с.; ҷ. 13. – 21120 с. – Техрон: Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1377.
170. Доиюлислон, М. Фарҳанги Низом. Чопи дувум [Матн] / М. Доюлислон. Ҷ. 1. – 849 с.; ҷ. 2. – 628 с.; ҷ. 3. – 786 с.; ҷ. 4. – 619 с.; ҷ. 5. – 621 с. – Техрон: Дониш, 1362.
171. Киё, С. Вожаномай шасту ҳафт гӯиши эронӣ [Матн] / С. Киё. – Техрон: Пажӯишгоҳи улуми инсонӣ ва мутолиоти фарҳангӣ, 1390. – 890 с.
172. Маккензи, Д.Н. Фарҳанги кӯчаки забони паҳлавӣ. Тарҷумаи Маҳшеди Мирфаҳройӣ [Матн] / Д.Н. Маккензи. – Техрон, 1383. – 428 с.
173. Олам, А.А. Фарҳанги вожагони Лурӣ ва Лакӣ. Чопи аввал [Матн] / А.А. Олам. – Хуррамобод: Афлок, 1384. – 322 с.
174. Рашидӣ, А. Фарҳанги Рашидӣ [Матн] / А. Рашидӣ. Ҷилдҳои 1-2. – Техрон, 1336. – 1532 с.
175. Ҳасандӯст, М. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ [Матн] / М. Ҳасандӯст. Ҷ. 1, 1383. – 451 с.; ҷ. 2, 1393. – 587 – 1410 с.; ҷ. 3, 1393. – 1411 – 2080 с.; ҷ. 4. – 2081 – 2955 с. – Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1393.

176. Ҳодизода, Р. Самарқандиён чӣ мегӯянд. Луғатномаи мухтасари лаҳҷаи форсии Самарқанд. Чопи якум [Матн] / Р. Ҳодизода. – Машҳад: Бунёди Пажуҳишҳои исломӣ, 1382. – 192 с.

Г. Ба забони ўзбекӣ

177. Ўзбек тилининг изоҳли луғати [Матн]. 1 жилд. – 680 бет; 2 жилд. – 672 бет; 3. жилд. – 688 бет; 4 жилд. – 608 бет; 5. жилд. – 592 бет. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020.

IV. СОМОНАҲОИ ИҶТИМОӢ

178. [Манбаи электронӣ] – низоми дастрасӣ: http://parsianjoman.org/wp-content/uploads/2019/04/Gouyesh.pdf?_x_tr_sl=fa&_x_tr_tl=ru&_x_tr_hl=ru&_x_tr_pto=sc&_x_tr_sch=http (санаи мурочиат: 04.04.2021)
179. [Манобеи электронӣ] – низоми дастрасӣ: https://journals.ut.ac.ir/article_28162_fddb1859a498d63251ba396b999419cf.pdf (санаи мурочиат: 12.01.2023)
180. [Манобеи электронӣ] – низоми дастрасӣ: <https://www.vajehyab.com/isfahani/%D8%A8%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%A9> (санаи мурочиат: 03.11.2021)
181. [Манобеи электронӣ] – низоми дастрасӣ: <https://www.vajehyab.com/?q=%D8%A8%D8%B1%D8%A2%D9%85%D8%AF%D9%86&f=dialect> (санаи мурочиат: 12.10.2022)
182. [Манобеи электронӣ] – низоми дастрасӣ: <https://www.vajehyab.com/?q=%D8%B1%D8%A7%D8%B3%D8%AA+%DA%A9%D8%B1%D8%AF%D9%86&f=dehkhoda> (санаи мурочиат: 30.01.2022)
183. [Манобеи электронӣ] – низоми дастрасӣ: <https://vajehyab.com/moein/%D8%AF%D8%B3%D8%AA-%DA%AF%D8%B1%D9%81%D8%AA%D9%86?q=%D8%AF%D8%B3%D8%AA%20%DA%AF%D8%B1%D9%81%D8%AA%D9%86> (санаи мурочиат: 29.06.2023)

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

А. Дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Россия

[1-М]. Сафарзода, М.Б. Муқоисаи чанд феъли таркибии як асари асримиёнагӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ). Қисми 2 / М.Б. Сафарзода. – Бохтар, 2022. – №1/4 (104). – С.35-39.

[2-М]. Сафарзода, М.Б. Робитаи забонии «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ / М.Б. Сафарзода. – Душанбе, 2022. – №4 (99). – С.139-143.

[3-М]. Сафарзода, М. Таҳлили қиёсӣ-таърихӣ «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ бо лаҳҷаҳои тоҷикӣ (гузориши масъала дар заминаи чанд вожаи марбут ба исм) [Матн] // Суханшиносӣ. Маҷаллаи илмӣ Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон / М. Сафарзода. – Душанбе, 2023. – №1. – С.46-55.

[4-М]. Сафарзода, М.Б. Забони «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ ва ғӯишҳои муосири тоҷикӣ (гузориши масъала дар заминаи чанд вожаи марбут ба феъл) [Матн] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (бахши илмҳои филологӣ) / М.Б. Сафарзода. – Душанбе, 2023. – №2. – С.88-93.

[5-М]. Сафарзода, М. Муқоисаи баъзе вожаҳои «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдуррахмони Ҷомӣ бо ғӯишҳои марказӣ ва ҷанубии тоҷикӣ (баррасии муқаддамотӣ) [Матн] // Ахбори ДДҲБСТ (силсилаи илмҳои гуманитарӣ) / М. Сафарзода. – Хуҷанд, 2024. – №1 (98). – С.92-98 (Бо ҳаммуаллифии профессор Т. Ваҳҳобов).

Б. Дар маҷалла ва маҷмуаҳои дигари илмӣ

[6-М]. Сафарзода, М.Б. Таносуби «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ (дар асоси феълҳо) [Матн] // Endless light in science

(медународный научно-практический журнал) / М.Б. Сафарзода. – Алматы, 2023. – С.405-411.

[7-М]. Сафарзода, М. Таҳқиқи чор феъли «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ дар ғӯишҳои тоҷикӣ [Матн] // Паёми Суғд / М. Сафарзода. – Хучанд, 2022. – №11 (321). – С.95-99.

[8-М]. Сафарзода, М. Баррасии қиёсии чанд феъли таркибии як асари асримиёнагӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] // Забон – ҳастии миллат (Маҷмуи мақолаҳои конференсияи байналмилалӣ «Рушди забони адабии тоҷик дар замони истиқлол: Мушкилот ва дурнамо» 22-уми июни соли 2022) / М. Сафарзода. – Душанбе, 2022. Қисми 1. – С.246-251.

[9-М]. Сафарзода М.Б. Робитаи забони «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ бо ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] / Забон – руҳи тоат (Маҷаллаи илмӣ) / М.Б. Сафарзода. – Душанбе, 2022. №13. – С.138-143.

[10-М]. Сафарзода, М.Б. Маҳфузии чанд феъли «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ дар ғӯишҳои муосири тоҷикӣ [Матн] // Забон дорӣ, ҷаҳон дорӣ (маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Саҳми Пешвои миллат дар тақвияти мақоми забони тоҷикӣ дар арсаи байналмилалӣ» ба ифтихори Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ, 35-солагии Истиқлолияти давлатӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, 30-солагии Донишгоҳи давлатӣ ҳуқуқ, бизнес, ва сиёсати Тоҷикистон ва 70-солагии профессори ДДХБСТ, Корманди шоистаи Тоҷикистон Шокириён Туғрал Сирочзода, ш Хучанд, 10-уми март соли 2023) / Сафарзода М.Б. – Хучанд: Ношир, 2023. – С.451-457.